

**NÛBIHAR
AKADEMÎ**

Kovara Akademik a Xebatên Kurdî ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

Cild 1 Jimar 3 Sal 2 - 2015
Volume 1 Issue 3 Year 2 - 2015

Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti.

Büyük Reşitpaşa Cad. Yümni İş Merkezi No: 22/29

Vezezciler – Fatih / İSTANBUL

Tel & Faks: 0212 519 00 09

www.nubiharakademi.com | email: nubiharakademi@gmail.com

Li Ser Navê Pak Ajansê Xwediyê Kovarê û Berpîrsê Karên Nivîsê
On Behalf of Pak Agency the Owner of Journal and Responsible Editor
Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti. adına Sahibi ve Yazışleri Müdürü
Süleyman Çevik

EDÎTORÊ GIŞTÎ / EDITOR-IN CHIEF

Adak, Abdurrahman / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

DESTEYA EDÎTORİYÊ / EDITORIAL BOARD

Acar, Hayrullah / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Aydın, Tahirhan / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Baluken, Yusuf / *Mardin Artuklu University, Turkey*

Beltekin, Nurettin / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Bor, İbrahim / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Ergün, Zülküf / *Mardin Artuklu University, Turkey*

Tek, Ayhan / *Asst. Prof., Mus Alparslan University, Turkey*

Türel, Vehbi / *Asst. Prof., Bingöl University, Turkey*

DESTEYA ŞÊWRÊ / ADVISORY BOARD

Akın, Salih / *Assoc. Prof., Rouen University, France*

Bozarşlan, Hamit / *Prof., École des Hautes Études en Sciences Sociales, France*

Bruinessen, Martin Van / *Prof., National University of Singapore, Singapore*

Jalil, Jalile / *Prof., Instituta Kurdzaniyê, Wien, Austria*

Kreyenbroek, Philip G. / *Prof., Georg-August University, Germany*

Musa, Abdulwahab Khalid / *Assoc. Prof., Zakho University, Kurdistan-Iraq*

Vali, Abbas / *Prof., Boğaziçi University, Turkey*

Yeğen, Mesut / *Prof., İstanbul Şehir University, Turkey*

SEKRETERYA / SECRETARY

Kurt, Şehmuz / *Mardin Artuklu University, Turkey*

ÇAP / PRINTED BY

Alioğlu Matbaacılık Bas. Yay. ve Kağ. San.

Tic. Ltd. Şti. Orta Mah. Fatin Rüştü Sk.

No: 1-3 / A Bayrampaşa / İstanbul

MÎZANPAJ & PAGE DESIGN

Dawud Rêbiwar

Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye. Di demsalên bihar û payîzê de salê du caran tê weşandin. / Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal. It is published biannually in spring and autumn.

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın.

ISSN: 2147-883X

HEKEMÊN VÊ JIMARÊ/REVIWERS OF THIS ISSUE

Acar, Hayrullah / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Adak, Abdurrahman / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Akın, Salih / *Assoc. Prof., Rouen University, France*

Aslan, Mustafa / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Aydın, Tahirhan / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Çeçen, Ramazan / *Mardin Artuklu University, Turkey*

Ergün, Zülküf / *Mardin Artuklu University, Turkey*

Jabbari, Najmoddin / *Asst. Prof., Kurdistan University, Iran*

Kardaş, Canser / *Asst. Prof., Mus Alparslan University, Turkey*

Keskin, Necat / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Kıran, Abdullah / *Assoc. Prof., Mus Alparslan University, Turkey*

NAVEROK / CONTENTS

JI EDÎTOR/EDITORIAL 07-10

**Şêx Muhyedînê Hênî: Di Edebiyata Kurdî de
Nûnerekî Girîng ê Temaya Xwarinê**

Sheikh Muhyeddin Hêni: An Important Representative
of Food Theme in Kurdish Literary

ABDURRAHMAN ADAK..... 11- 52

زمانی ستاندهر، فونۆلۆژی و رینوس

Standard Language, Phonology and Alphabet

BAKÎR O. ALÎ / ABDULWAHAB KH. MOSA.....53-74

Analîza Strana Ez Xelef im

Li ser Şopa Dîroka Kurdan ya Sedsala XIXem

The Analysis of Ez Xelef im Song in the Footsteps
of Ninetenth Century of Kurdish History

NURDAN ŞARMAN 75-100

Bîbliyografyayeke Weşanên bi Îngilîzî li ser Folklorê Kurdan

A Bibliography of English Publications on Kurdish Folklore

NECAT KESKÎN / RAMAZAN PERTEV..... 101-116

WERGEREK / A TRANSLATION

Li ser Edebiyata Kurdî & Li ser Melayê Cizîrî

MARTIN HARTMANN / Ji Almanî: ABDULLAH ÎNCEKAN 119-133

DOKUMENTEK / A DOCUMENT

A Yezidi Commentary by Mawlânâ Muḥammad al-Barqalî

Şîroveyeke Êzîdîtiyê ya Mewlana Mihemedê Berqelî

MUSTAFA DEHQAN..... 137-151

Ji Edîtor

Lêkolînerên hêja merheba.

Kovara akademîk a xebatên Kurdî ya Navneteweyî *Nûbihar Akademî* bi jimara xwe ya sêyem li pêşberî we lêkolîner û eleqemendên Kurdolojiyê ye. Cihê kêfxweşiyê ye ku bi saya *Nûbihar Akademiyê* di nav lêkolînerên Kurdolojiyê de tevgerê akademîk a berbiçav tê çavdêrikirin. Daxwaza me ji endamên akademiya Kurdî ew e ku bi nivîsîna gotar û lêkolînên xurt ên akademîk piştgiriyê bidin *Nûbihar Akademiyê*. Guman tune ye ku bihêzbûna *Nûbihar Akademiyê* bihêzbûna akademiya Kurdî bi xwe ye û di riya tekamula xebatên Kurdolojiyê de qetî'kirina mesafeyê mezin e.

Di vê jimara *Nûbihar Akademiyê* de di qadên Kurdolojiyê yê çiyawaz de çar gotar, wergerek û dokumentek cih digirin. Ji bilî dokumenta ku bi Îngilîzî ye, hemû nivîsên dîtir bi Kurdiya Kurmancî ne. Ji gotarên Kurmancî yek bi alfabe ya Kurdî-erebî, yê dîtir bi alfabe ya Kurdî-latînî ne.

Ji çar gotaran du heb bi şeweyêke înterdisîplînerî hatine nivîsîn ku yek ji wan di warên edebiyata klasîk û çanda Kurdan, ya dî jî di warên muzîk û tarîxa Kurdan de ye. Ji gotarên dîtir yek jê di warê zimanzanî, ya dî jî di warê folklorê de ye. Werger di warê edebiyata Kurdî ya klasîk, dokument jî di warê baweriyên Kurdan de ye.

Abdurrahman Adak di gotara xwe de ku sernavê “Şêx Muhyedînê Hênî: Di Edebiyata Kurdî de Nûnerekî Girîng ê Temaya Xwarinê” ye, li ser helbestvanê klasîk ê serdema piştî mîrektiyên Şêx Muhyedînê Hênî, malbata wî ya Xalidî-Neqşebendî ku ji berhemdariya wî re bûye paşxan û menzûmeya wî ya xwarinê ku ji girîngtirîn berhemên qada edebiyata ladînî-beşerî a serdema klasîk tê hesibandin, analîzeke berfireh kiriye.

Nurdan Şarman di gotara xwe ya bi sernavê “Analîza Strana Ez Xelef im: Li ser Şopa Dîroka Kurdan ya Sedsala 19mîn” bi arîkariya tarîxa devkî û ya nivîskî ya sedsala XIXem û bi nîşandana varyantên çiyawaz ên strana navdar a bi navê *Ez Xelef im* a herêma Botan, hin xalên tarî û pêşqebûlên şaş ên bi tarîxa Kurdan a sedsala XIXem û yê bi metnê stranê ve peywendîdar ronî kirine.

Bakir O. Ali û Abdulwahab Kh. Mosa di gotara xwe ya hevpar a bi navê “Zimanî Stander, Fonolojî û Rênûs” de li ser rastiya têgehên zimanê standart, fonolojî

û rênusa Kurdî rawestiyane, peywendiya navbera wan û kartêkirina wan a li ser hev destnîşan kirine û hewl dane ku ji bo sazkirina yekîtiyekê di navbera têgehên van qadên cuda de hin pêşniyazan bikin.

Necat Keskin û Ramazan Pertev di gotara xwe ya hevpar a bi sernavê “Bibliyografyayek Weşanên bi Îngilîzî li ser Folklorê Kurdî” de hem ji bo lêkolînerên folklorê Kurdî bibliyografyayekê gotar û pirtûkên li ser folklorê Kurdî yê di zîmanê Îngilîzî de amade kirine, hem jî bi vê gotara xwe bal kişandine ser girîngiya amadekirin û nûjenkirina bibliyografyayên hemû qadên Kurdolojiyê.

Di vê jimarê de me nûjeniyek jî kiriye û bi sernavê “Wergerek”ê beşeke nû a kovarê saz kiriye. Armanca me ew e ku di vê beşê de em gotarên girîng, jibîrbûyî û klasîk ên Kurdolojiyê bi bal Kurdî yan Îngilîzî ve bidin wergerandin û pêşkêşî cîhana Kurdolojiyê bikin. Di vê beşa yekem de Abdullah Încekan, gotareke Martin Hartmann a li ser edebiyata Kurdî ya klasîk ku di sala 1898an de bi navê “Zur Kurdischen Literatur” (Li ser Edebîyata Kurdî) di kovara *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* de hatiye weşandin ji Almanî bi bal Kurdî ve wergerandiye. Încekan herweha li pey vê wergerê cih daye wergera nivîsa Hartman a ku di sala 1904an de li Berlînê di destpêka çapa dîwana Melayê Cizîrî de li ser Mela nivîsiye. Bi vî awayî her du nivîsên Hartman ên ku li ser Kurdolojiyê nivîsîne bi hev re hatine pêşkêşkirin.

Di beşa “Dokumentek”ê ya vê jimarê de Mustefa Dehqan ji mecmûyeyeke destxet ku di sala 1005/1596an de hatiye îstînsaxkirin û niha li Meşhedê (Îran) li pirtûkxaneyê “Astanê Quds”ê tê parastin, şîroveya Êzîdiyan a alimê Kurd ê sedsala XVIem Mela Mihemedê Berqelî deşîfre kiriye. Berqelî ev şîroveya xwe li ser fetwaya Êzîdiyan a alimekî dî yê Kurd bi navê Mela Salihê Hekkarî kiriye. Berqelî di şîroveyên xwe de nêrînên tund ê Mela Salihê Hekkarî nerm kirine û xwestiye ku di nirxandina Êzîdîtiyê de rêbazeke zanistî bişopîne. Ev dokument, hem ji ber ku di sedsala XVIem de nêrîna Kurdan a li Êzîdiyan, hem jî ji ber ku cihêrengiya di navbera du alimên Kurd ên wê serdemê radixe ber çavan girîng e.

Em di wê baweriyê de ne ku hûn dê vê jimara têr û tijî ya *Nûbihar Akademiyê* bi kêf bixwînin û em jî dê di jimara bê de dîsa bi gotar û lêkolînen akademîk li pêşberî we bin.

Bi hêviya rojên xweş û geştir.

Doç. Dr. Abdurrahman Adak
Edîtor

Editorial

Esteemed researchers,

Nûbihar Akademî, international peer-reviewed journal of Kurdish studies, greets researchers and enthusiasts of Kurdology with its third issue. It is gratifying to see that there have been visible academic efforts among Kurdology researchers thanks to *Nûbihar Akademî*. We expect Kurdish academia to support *Nûbihar Akademî* with sound academic articles and studies. There is no doubt that strengthening of *Nûbihar Akademî* is strengthening of Kurdish academia itself and great progress in the development of Kurdology studies.

This issue of *Nûbihar Akademî* features four articles, a translation, and a document from the diverse field of Kurdology. Except for the document, which is in English, all the other articles are in Kurmanji Kurdish. One of the Kurmanji articles is written in Kurdish-Arabic script, while the rest are in Kurdish-Latin script.

Two of the four articles have employed an interdisciplinary method with one of them on Kurdish classical literature and culture and the other on Kurdish music and history. One of the remaining two articles deals with linguistics and the other folklore. The translated article is on classical Kurdish literature and the document is about Kurdish faiths.

In his article entitled “Sheikh Muhyedîn Hênî: An Important Representative of Cookery in Kurdish Literature,” Abdurrahman Adak offers an extensive analysis of classical poet in the post-principality period Sheikh Muhyedîn Hênî, his family Naqshbandi-Khalidi, which contributed to his prolificacy, and his poetry of cookery that is considered as one of the most significant works of nonreligious literature of classical period.

In her article entitled “An Analysis of the Song *Ez Xelef im*: In the Pursuit of the 19th Century Kurdish History,” Nurdan Şarman sheds light on certain obscure spots and clarifies certain faulty preconceptions about the 19th century history of the Kurds and related to the text of the song with the help of the 19th century oral and written history, and by demonstrating various versions of the renowned song from the Botan region named *Ez Xelef im*.

In their article entitled “Standard Language, Phonology, and Orthography,” Bakir O. Ali and Abdulwahab Kh. Mosa studied concepts of standard language,

Kurdish phonology and orthography, demonstrated their relationship and the influence they have on each other, and offered a number of suggestions for establishing uniformity of concepts from different fields.

Necat Keskin and Ramazan Pertev, in their article entitled “A Bibliography of English Publications on Kurdish Folklore,” not only prepared for Kurdish folklore researchers a bibliography of articles and books written in English on Kurdish folklore but they also attracted attention to the significance of preparing and updating bibliographies of all areas of Kurdology.

We did something new in this issue and added a new section titled “A Translation” to our journal. Our aim in this section is to have significant, forgotten articles of classical Kurdology translated into Kurdish or English, and submit to the world of Kurdology. In this section we first feature Abdullah İncekan’s translation into Kurdish from German of an article by Martin Hartmann on classical Kurdish literature entitled “Zur Kurdischen Literatur” (On Kurdish Literature), which was published in 1898 in the journal *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. İncekan also included the translation of another piece of writing by Hartmann published in the introduction of the second edition of diwan of Melayê Cizîrî in Berlin in 1904. In this way Hartmann’s both works in Kurdology are presented together.

In the “Document” section of this issue, Mustefa Dehqan deciphers a commentary by a 16th century Kurdish scholar named Mela Mihemedê Berqel’î on Yazidis that was copied in 1005/1596 from a handwritten magazine now preserved in the Central Library of Astan Quds Razavi in Mashad, Iran. Berqel’î bases his commentary on a fatwa regarding Yazidis by another Kurdish scholar named Mela Salihê Hekkarî. He softens in his commentaries rigid views of Hekkarî, and tries to pursue an academic method in the critique of Yazidism. This document is significant in that it not only reveals how Kurds viewed Yazidis in the 16th century but also demonstrates the difference of opinion between two Kurdish scholars of that time.

We believe that you will enjoy reading this packed issue of *Nûbihar Akademî* and we will meet you again in the next issue with academic articles and studies.

With the hope of better and brighter days.

Assoc. Prof. Abdurrahman Adak
Editor

Şêx Muhyedînê Hênî: Di Edebiyata Kurdî de Nûnerekî Girîng ê Temaya Xwarinê Sheikh Muhyedin Heni: An Important Representative of Food Theme in Kurdish Literary

Abdurrahman Adak*

PUXTE:

Şêx Muhyedînê Hênî (k.d.derdora 1897an) yek ji girîngtirîn helbestvanê klasîk ê serdema piştî mîrektiyan e. Paşxana wî ya edebî, wekî piraniya helbestvanên wê serdemê Xalidîtiya Neqşebendî ye. Lewra bavê wî bi xwe postnişînê şaxa Xalidiyan a Hênê bû. Şêx Muhyedîn ku mexlesên wî Sa'î û Heqî ne, hem li pey şopa Melayê Cizîrî helbestên klasîk nivîsîne, hem jî di mijara xwarinê de menzûmeyeke serbixwe nivîsiye. Di wê serdemê de li Hênê û Aqtepeyê di nivîsîna helbestên bi temaya xwarinê de bizaveke edebî derketiye meydanê. Bi qasî ku tê dîtin, di tarîxa edebiyata Kurdi de yegane helbestvanê klasîk ê ku di vî warî de berhemeke serbixwe nivîsiye Şêx Muhyedîn e. Ji ber ku di edebiyata Kurdî ya klasîk de di mijarên ladîni-beşerî de berhemên serbixwe kêr in, ev berhema nivîskar girîngiyeke taybet bi dest dixê. Berhema ku bi qasî 20 kom û 130 cureyên xwarinê di xwe de dihevine, bi şêwazeke edebî xwarinên Kurdan ên serdema nivîskar, pênasayên wan û menûya ser sifreyê radixe ber çavan. Berhem ji vî aliyê ve wekî berhemeke pêşserdemî dikare bê hesabandin.

* Doç. Dr., Zanîngeha Mardin
Artukluyê, Fakulteya Edebiyatê,
Beşa Zîman û Edebiyata Kurdî,
Mêrdîn, Turkiye

Assoc. Prof. Mardin Artuklu
University Faculty of Literature,
Department of Kurdish Language
and Literature, Mardin, Turkey
e-mail: abdurrahmanadak@gmail.com

Bêjeyên sereke: Şêx Muhyedînê Hênî, Xalidîti, simatiye, xwarin.

ABSTRACT:

Sheikh Muhyedin Heni (about 1897) is one of the most prominent poet of the period of after principality. His literary background, like most poets of that period, is based on Khalidy branch

of Nakhsibendi sect. Because his father was a sheikh of the branch of Khalidi in Hênî. Sheikh Muhyeddin, whose pen names are Sa'î and Heqî, wrote classical poem on the road of Melayî Cizirî, he also wrote an independent poem on foods. On that period, a movement of writing poems contents of which were foods was emerged in Hênî and Aqtepe. As far as known, Sheikh Muhyeddin Henî is the sole classical poem who write an independent literary artifact on that issue. Because of the fact that the secular content are limited in the classical Kurdish poem, this work of Sheikh have a special place. That work which contains 20 group and 130 sort of foods, in a literary way presents the Kurdish kitchen of the period of the writer, their recipies and menus. In this aspect, that work can be seen as a futuristic work.

Keywords: Sheikh Muhyedin Henî, Khalidiyyah, simatiyyah, food.

1. DESTPÊK

Serdema piştî mîrektiyan, di nav qonaxên tarîxa edebiyata Kurdî de xwediye hin taybetiyên xweser e. Di vê serdemê de helbesta klasîk li ser terzê Melayê Cizirî dewam kiriye, edebiyata tekyayê pêş ketiye û di warên edebiyata dînî û ladînî/beşerî de jî berhemên orjînal hatine dayîn. Taybetiyeke di ya vê serdemê jî ew e ku medrese û tekyayên Neqşebendîtiya Xalidî wekî wargehên nû yên edebiyata Kurdî ya klasîk derketine pêş. Yek ji nûnerên girîng ê vê serdemê jî Şêx Muhyedînê Hênî ye ku ew bixwe endamê malbeteke Xalidî/Neqşebendî ye. Wî ji aliyekî ve kevneşopîya berê ya helbesta klasîk a standart domandiye, ji aliyekî ve jî di cureya simatiyeyê (temaya xwarinê) de menzûmeyeke resen daye. Simatiyeya Şêx Muhyedîn ji hemû simatiyeyên din bihecimtir e û ji aliyê edebî ve gelekî bi hêz e. Berhem herweha ji kêma berhemên edebî yên Kurdî ye ku di serdema klasîk de di warê edebiyata beşerî/ladînî de hatiye nivîsîn. Armanca vê gotarê ew e ku wekî nûnerê girîng ê serdema piştî mîrektiyan li ser Şêx Muhyedînê Hênî û wekî nimûneyeke girîng a cureya simatiyeyê li ser simatiyeya wî bê rawestan.

Jêdereke klasîk ku rasterast ji bo Şêx Muhyedîn hatiye terxankirin nayê zanîn. Lêbelê derheqê bavê wî Şêx Ehmed Efendî de du jêderên girîng hene. Yek ji wan biyografiyeke ku ji aliyê birayê wî yê mezin Şêx Me'rûf ve derheqê bavê wan Şêx Ehmed Efendî de hatiye nivîsîn. Di vê biyografiyê de bi awayekî giştî derheqê zarokên Şêx Ehmed de jî agahî hatine dayîn. Ev biyografi hem derheqê malbata Şêx Muhyedîn, hem jî derheqê wî de gelek tiştan ronî dîke. Jêdere duyem a nivîskî jî berhema Ebdulmecîd b. Muhemed el-Xanî ya bi navê *el-Hedaiqu'l-Werdiyye fi Heqaiq Ecillai'n-Neqşebendiyye* ye. Di vê berhemê de derheqê aliyê wî yê tesewîfî de agahiyên girîng hatine dayîn. Di vê gotarê de ji bo ronîkirina jiyana Şêx Muhyedîn di serî de ji van her du jêderan sîd hatiye wergirtin. Ji bo mijarên ku di her du jêderên

navborî de tunene rasterast ji nûnerên girîng ên malbata Şêx Muhyedîn agahî hatine bidestxistin. Yek ji van nûneran Şêx Cahid e. Şêx Cahid kurê Şêx Mehmûd e, ew jî neviyê Şêx Me'rûfê birayê nivîskarê me ye. Me di sala 2008an de li Diyarbekirê li mala Şêx Cahid bi wî re hevdîtinek saz kir. Wê demê Şêx Cahid digel agahiyên zarekî yên girîng biyografiya ku bapîrê wî Şêx Me'rûf nivîsiye jî dabû me. Mixabin Şêx Cahid piştî hevdîtina me bi hefteyekê koçî dawiyê kir. Ev hevdîtîna ji bo ku di sempozyuma Liceyê de di gotara me ya derheqê helbestvanên Lice û derdora wê de em behsa Şêx Muhyedîn bikin hatibû saz kirin. Di encamê de di wê sempozyumê de behsa Şêx Muhyedîn û herweha behsa neviyê wî Şêx Heybet jî hat kirin û gotar di pirtûka sempozyumê de hat çapkirin. Nûnerê duyem jî Mela Ehmed e. Mela Ehmed kurê Şêx Heybet e, ew jî neviyê nivîskarê me Şêx Muhyedîn e. Bi vê minasebetê em ji Şêx Cahid re bexşandina Yezdanê Dilovan daxwaz dikin û ji Mela Ehmed re jî spasdarî û minetdariyên xwe pêşkêş dikin. Ebdulxaliq Arca ku pêwendiya me bi her duyan re saz kir spasîyên ji dil heq dike. Hemîd Kılıçaslan jî derheqê tarîxa malbatê de hin agahiyên zarekî dan me. Em ji wî re gelekî spas dikin.

Metnê simatiyeya Şêx Muhyedîn derveyî sînorên vê gotarê hatiye girtin. Hem faksîmîle, hem jî latinîzeya simatiye û helbestên Şêx Muhyedîn ji aliyê Mela Birhanê Tarînî ve bi hev re hatine çapkirin (Weşanxaneya Peywendê, Stenbol 2015). Ji ber ku bidestxistina wê guncaw e, me pêdawîstî nedît ku em jimareyên beytên ku di gotarê de wekî nimûne hatine pêşkêşkirin ji nusxeya orjînal nîşan bidin. Bi vê minasebetê ji bo ku nusxeya destxet a metnê menzûmeyê da me em ji Tarînî re spasîyên xwe pêşkêş dikin.

Di gotarê de pêşî nasname, malbat, serdem û Xalidîtiya Şêx Muhyedîn hatiye zelalkirin, piştî jî bi firehî li ser aliye wî yê edebî hatiye rawestan. Di çarçoveya aliye wî yê edebî de jî pêşî mexlesên wî, derdora wî ya edebî û helbestvaniya wî ya klasîk hatiye pêşkêşkirin, piştî jî bi taybetî simatiyeya wî û cihê wê di tarîxa edebiyata Kurdî de hatiye destnîşankirin.

2. ŞÊX MUHYEDÎNE HÊNÎ: NASNAME Û JIYANA WÎ

Navê helbestvanê me yê tam Şêx Muhyedîne Hênî ye. Navê bavê wî Şêx Ehmed, navê diya wî jî Emîne ye. Texmîni di sala 1849an de hatiye dinyayê (Jêder: Şêx Cahid). Diya wî Emîne keça Ebdullah Efendiyê Karazî ye û ji ber ku li Karazê koçî dawiyê kiriye li wir li goristana malbatê hatiye veşartin. Ji diya wî berî wî du xuşkên wî û piştî wî jî xuşkeke wî çêbûye. Lêbelê van her sê xuşkan jî di zaroktiyê de koçî dawiyê kirine. Loma Şêx Muhyedîn ji diya xwe tenê ye (Maruf, r.4). Ji van agahiyan derdikeve meydana ku cihê jidayikbûna wî Karaz e. Çawa ku em dê li jêrê behs bikin, piştî wefata diya Şêx Muhyedîn, bavê wî mala xwe biriye Hênê. Loma jî zaroktiya wî li Hênê derbas bûye û piştî bi bal Hênê ve hatiye nisbetkirin.

Li gorî agahiyên ku ji neviyê Şêx Muhyedîn Mela Ehmed hatine berhevkirin ku wî ji ev agahî bi endamên dî yê malbatê dan piştrastkirin, Şêx Muhyedîn ji bo ku perwerdeyê bibîne çûye Mêrdînê û li wê derê wî û Şêx Ebdurehmanê Aqtepî bi hev re perwerde dîtine. Dema ku li Mêrdînê bûye ji bavê xwe re nameyeke menzûm ku bi vê beytê dest pê dike, rê kiriye:

Eya ey Şêx Ehmedê Hanî

Meded ya Qutbê Geylanî

Careke ku ji Mêrdînê ji bo serdanekê hatiye Hênê, li ser daxwaza bavê xwe Şêx Ehmed Efendî hew vegehiyaye Mêrdînê û li wir di medreseya bavê xwe de ku îro jî li Hênê wekî ‘Hicreya Şêx Ehmed Efendî’ tê naskirin, li cem birayê xwe yê mezin Şêx Me’rûf perwerdeya xwe domandiye. Piştî ku li wir perwerdeya xwe xilas kiriye, bi qasî çend salan bi malîtî li gundên Liceyê yên bi navên Balicnê û Zobrînê maye û li her du gundan jî dersdarî kiriye. Yek ji melayên naskirî ku li van gundan li cem wî xwendiyê Mela Mihemedê Tepecikê ye. Di navbera her duyan de têkiliyeke taybet hebûye. Şêx Muhyedîn piştî mala xwe aniye Hênê û li wir jî di medreseya bavê xwe de dersdarî kiriye (Jêder: Mela Ehmed). Salih Begê Hênî (k.d.1925) ku xwarziyê wî ye li wê medreseyê pêşî li cem Şêx Me’rûf, piştî jî li cem Şêx Muhyedîn xwendiyê (Jêder: Şêx Cahid; Adak 2008).

Xîtabeta Şêx Muhyedîn gelekî bi hêz bûye. Li gorî rîwayetê dema miftiyê Liceyê Mela Ehmedê Esmâ ji Balicniyan re xîtabet dikir, gundiyan jê re digotin ku xîtabeta te jî wekî ya Şêx Muhyedîn xweş e (Jêder: Mela Ehmed).

Şêx Muhyedîn li dora sala 1897an de li Hênê wefat kiriye. Gora wî li Hênê, li cem qubbeya bavê wî ye (Jêder: Şêx Cahid).

Kurekî Şêx Muhyedîn bi navê Şêx Şewket û keçeke wî bi navê Emîne hebûne. Ji Şêx Şewket jî sê neviyên wî çêbûne: Şêx Heybet (Ji bo agahiyên berfireh derheqê Şêx Heybet de bnr. Adak, h.g., r. 435-436), Şêx Hesîb û Xanim (Jêder: Mela Ehmed).

3. JI BERIYÊ HETA HÊNÊ SERENCAMA MALBATA WÎ

Malbata Şêx Muhyedîn ku wekî ‘Malbata Şêx Ehmedê Karazî’ tê naskirin li Kurdistana Bakur yek ji girîngtirîn malbatên ilmî, tesewîfî û edebî yê serdema xwe ye. Serokê malbatê Şêx Ehmedê Karazî ku bavê Şêx Muhyedîn e, di nîveka pêşî ya sed-sala XIXem de li gundekî Midyadê yê bi navê Silîbînê hatiye dinyayê. Navê bavê wî Mela Umer e. Mela Umer ji ber pevçûnekê ji vî gundî koç kiriye û li herêma Bişêriyê pêşî li gundê Şêxçoban, piştî jî li gundê Girêşîra bi cih bûye. Mela Umer di zarokatiya Şêx Ehmed de koçî dawiyê kiriye û li goristana Şêxçoban hatiye veşartin. Ji ber

ku navê bapîrê Şêx Ehmed ê çarem Xidir e, ji wan re “Milanê Xidir” hatiye gotin. Vê malbatê berî Mela Umer jiyana xwe li deşta Mêrdînê bûrandine. Malbat ji aliyê binerih/nesebê ve bi riya Îmam Hesên digihîje Cenabê Pêxember (Maruf, r.2).¹

Şêx Ehmed di medreseyên girîng ê Kurdistanê de perwerde dîtiye. Wî li Kurdistana Başûr li cem kurê Şêx Yehyayê Mizûrî Şêx Ebdullah xwendina xwe xilas kiriye û ji wî icazet sitandiyê (Maruf, r.2).

Şêx Ehmed piştî ku xwendina xwe xilas kiriye li Girêşîra bi xanimeke bi navê Helîmeyê re zewiciye. Ji wê zarokên wan ên bi navê Me’rûf û Zeyneb çêbûne. Şêx Ehmed piştê koçî Karazê kiriye ku wê demê gundekî li ser Liceyê bûye. Çawa ku çûye Karazê xanima wî Helîme li wir miriye. Li wê derê ji malbata Bokariyan bi xanimeke bi nave Fatîme re zewiciye û ji wê jî zarokên wî M. Qasim û M. Nûrî çêbûne. Fatîme jî li Diyarbekirê koçî dawiyê kiriye. Vê care Şêx Ehmed li Karazê bi diya Şêx Muhyedîn Emîneyê re zewiciye. Lêbelê wê jî li wê derê koçî dawiyê kiriye. Jiyana Şêx Ehmed a li Karazê 7 salan dom kiriye. Loma jî wekî Şêx Ehmedê Karazî hatiye naskirin. Şêx Ehmed piştê ji Karazê derketiye û li Hênê bi cih bûye û li wê derê di sala 1301/1883/1884an de 63 salî koçî dawiyê kiriye.

Şêx Ehmed bi giştî bi 7 xaniman (Helîme, Fatîme, Xedîce, Emîneya Bokarî, Emîneya Karazî, Zehra û Esmâ) re zewiciye û ji van xaniman 13 zarokên wî çêbûne. Nivîskarê me Şêx Muhyedîn di nav 13 zarokan de yê çarem e. Berî Şêx Muhyedîn M. Maruf, Zeyneb, M. Qasim û M. Nûrî; piştî wî jî M. Masum, M. Refî, Şehzade, Leyla, Gulsum, Sehîme, Aîşe û Umer hene (Maruf, r.4-5.).

4. WEKÎ ŞAXA XALIDÎTIYÊ YA HÊNE MALBATA ŞÊX MUHYEDÎN

Dema bi awayekî giştî li tarîxa edebiyata Kurdiya Kurmancî bê nêrîn dê bê dîtin ku berhemên edebî yê Kurdiya Kurmancî di du serdemên tarîxî de hatine dayîn: Serdema mîrektiyan û serdema piştî mîrektiyan. Taybetiya herî zêde girîng a serdema mîrektiyan ew e ku di vê serdemê de li gelek bajarên Kurdistanê desthilatdarî di destê mîrekên Kurdan de bû û li van bajarên jî aliyê mîrekan ve medreseyên mezin hatibûn avakirin. Helbestvanên vê serdemê bi piranî jî van medreseyan derdiketin û di bin desthilatdariya van mîrekan de dijiyan. Vê rewşê heta bi nîveka sedsala

1 Li gorî agahiyên ku Hemîd Kılıçaslan dan me, Mala Xidir li Berriya Mêrdînê axayên eşîra Miliyan bûn. Ji ber ku heft malên wan li dijî wan rabûn û di nav xwe de yekîtiyek çêkirin, Mala Xidir jî koçî herêma Amûdê kirin û li wir bi cih bûn. Piştî vê veqetînê êdî ji wan re “Milanê Xidir”, ji yê di re jî “Milanê Zorê” hat gotin. “Milanê Xidir” niha jî li dora Amûdê dijîn ku di nav sînoren Sûriyeyê de mane û ew der jî wekî Berriya Mêrdînê tê qebûlkin.

XIXem dom kir ku di vî wextî de dawî li desthilatdariya mîrekiyên Kurdan hat dayîn û di encama vê de medreseyên mîrekan jî ji holê rabûn.

Tam di vî wextî de li Kurdistanê bi riya Mewlana Xalidê Şehrezorî (k.d.1826) bizaveke tesewifi derdiket meydanê. Vê bizava ku di demeke kurt de li tevahiya cîhana Îslamê belav bûbû, bi taybetî li Kurdistanê li kêleka desthilatdariya manewî desthilatdariya siyasî û civakî jî xist destê xwe. Ev jî bi riya xelîfeyên Mewlana Xalid ên ku li cihên wekî Basret, Nehrî û Tewîleyê navendên girîng ava kiribûn çêbûbû (Ji bo agahiyên berfireh bnr. Adak 2009). Li deverên curbicur ên Kurdistanê jî şaxên van navendan vebûbûn. Îcar edebiyata Kurdî ya vê serdemê bi piranî di van navend û şaxên wan de derket meydanê û di vê serdema nû de jî helbesta Kurdî ya klasîk hebûna xwe domand. Lêbelê cudahiya helbestvanên vê serdemê ji yên mîrekiyan ew bû ku êdî helbestvan ne di bin desthilatdariya mîrekan de, bi piranî di bin desthilatdariya şêxên Xalidiyan de dijiyan û ne ji medreseyên mîrekiyan, ji medrese û tekyayên Xalidiyan derdiketin.

Helbestvanê me Şêx Muhyedîn jî yek ji wan helbestvanan e ku di vê serdema nû de di şaxeke Xalidiyan a tesewifi de perwerde bûye. Ji wê jî wêdetir ew bi xwe kurê postnişînê vî şaxî ye. Loma jî rawestana li ser aliyê Şêx Ehmedê Karazî yê tesewifi û avakirina wî ya şaxa Karazî û Hênê ya Xalidîtiyê girîng e. Şêx Ehmedê Karazî ku li cem Şêx Ebdullahê kurê Mela Yehyayê Mizûrî îcazeya medreseyê standiye, cara pêşî li cem wî întisabî tesewifê jî kiriye (Maruf, r.2). Piştê di sala 1266/1849/1850yî de ji bo ziyareta ewliyayan çûye Bexdayê û li wir jî Şêx Elî en-Neqîb destûra Qadirîtiyê standiye. Her weha li wir li cem xelîfeyê Mewlana Xalid Şêx Ebdulfettah jî perwerdeya tesewifi dîtiye. Piştê li Kurdistana Başûr li cem xelîfeyê Mewlana Xalid Şêx Osmanê Tewilî perwerde dîtiye. Piştê hatiye navendeke di ya Xalidîtiyê (Basret) û întisabî postnişînê wê Şêx Xalidê Cizîrî kiriye û ji wî jî xelîfeti stendiye. Lêbelê piştî mirina Şêx Xalidê Cizîrî navbera wî û postnişînê pey Şêx Xalidê Cizîrî Şêx Salihê Sîpkî xirab bûye. Lewra Şêx Salihê Sîpkî li ser xelîfeyên Şêx Xalidê Cizîrî ferz kiriye ku hemû xelîfeyên wî salê carekê werin Basretê û gora Şêx Xalidê Cizîrî ziyaret bikin. Şêx Ehmedê Karazî û gelek xelîfeyên di ev tişt qebûl nekirine û Muhemmed el-Xanî ku li Şamê postnişînê navenda merkezî ya Xalidîtiyê bû ji mijarê agahdar kirine. Muhemmed el-Xanî di vê mijarê de Şêx Ehmedê Karazî û hevalên wî mafdar dîtine. Şêx Ehmed li cem xelîfeyê Şêx Salihê Sîpkî Şêx Hamidê Mêrdînî û kurê Mewlana Xalid Şêx Necmedîn jî perwerdeya tesewifi dîtiye. Şêx Ehmedê Karazî herî dawî çûye Şamê û di sala 1844an de ji Muhemmed el-Xanî xelîfetiya mutleq standiye û vegeeriyaye Karazê (el-Xanî, r. 273-274; Korkusuz 2004, r.71-75). Bi vî awayî pêşî li Karazê û piştê jî li Hênê şaxeke girîng û naskirî ya Xalidîtiyê ava bûye ku ji aliyê Şêx Ehmed Efendî ve dihat birêvebirin.

Şêx Ehmed Efendî di jiyana xwe de xelîfetî daye kesên wekî Şêx Hesênê Îshaqan, Şêx Mihemedê Hênî, Hacî Mistefayê Çermîkî, Mela Arifê Surkanî û Şêx Me'rûf (kurê wî yê mezin) û kesekî xelkê Medîneyê (Maruf, r.2).

Pey wefata Şêx Ehmed Efendî re li Hênê vê şaxa Xalidîtîyê hebûna xwe zêde nedomandiye. Ji zarokên wî tenê Şêx Me'rûf û nivîskarê me Şêx Muhyedîn perwerdeya medreseyê dîtine. Piştî Şêx Ehmed Efendî kurê wî yê mezin Şêx Me'rûf li şûna wî postnişîni kiriye. Di maweya postnişîniya Şêx Me'rûf de nivîskarê me Şêx Muhyedîn jî li medreseyê muderristî kiriye. Piştî Şêx Me'rûf li Hênê xebatên tesewifi bi awayekî nîzamî nehatibin domandin jî her du kurên wî Şêx Ebdullah û Şêx Qadir wekî nûnerên malbatê hatine qebûlîkirin. Herweha kurê Şêx Qadir Şêx Mehmûd û kurê Şêx Mehmûd Şêx Cahid; neviyên Şêx Ehmed Efendî Şêx Riza û Şêx Emîn; kurê Şêx Muhyedîn Şêx Şewket û kurê Şêx Şewket Şêx Heybet jî nûnertiya malbatê kirine (Jêder: Şêx Cahid û Mela Ehmed).

Çawa ku li jorê jî hat gotin, di serdema piştî mîrektîyan de edebiyata Kurdî ya klasîk di bin sîwana Xalidîtîyê de pêş ketiye. Şêx Muhyedîn jî bûye yek ji nûnerên edebiyata klasîk a piştî mîrektîyan. Helbestvanê me hem di serdema bavê xwe Şêx Ehmed de, hem jî di serdema birayê xwe Şêx Me'rûf de di vê navenda tesewifi de jiyana xwe bûrandiye, zamanê xwe ji bo ilm û edebiyatê terxan kiriye û hemû berhemên xwe di wê atmosferê de dane.

5. MEXLESÊN WÎ: SA'Î Û HEQÎ

Yek ji taybetiyên girîng û jêneger ên edebiyata klasîk jî di helbest û menzûmeyan de bikaranîna mexlesê ye. Dikare bê gotin ku mexles navekî dî yê helbestvan e ku di helbestên xwe de bi kar tîne. Her çiqas piraniya helbestvanan di helbest û menzûmeyên xwe de mexleseki tenê bi kar tînin jî, carinan hinek helbestvan jî ber sedemên curbicur du yan zêdetir mexlesan jî bi kar tînin. Helbestvanê me Şêx Muhyedîn jî yek ji wan e ku di helbestên xwe de du mexles bi kar anîne: Sa'î û Heqî. Di edebiyata Kurdî ya klasîk de berî Şêx Muhyedîn, kesên wekî Melayê Cizîrî (Mela, Nişanî, Ehmed), Feqiyê Teyran (Feqî, Miksî, Mîm û Hê), Salim (Rencûrî, Bîmar û Salim) û Mewlewî (Me'dûmî û Mewlewî) jî ji yekê zêdetir mexles bi kar anîne ku Şêx Muhyedîn jî bi bikaranîna du mexlesan ketiye nav vê kategoriyê.

Her du mexlesên Şêx Muhyedîn (Sa'î û Heqî) jî di ciyên curbicur ên simatiyeya wî de derbas dibin. Mexlesa wî ya bi şeweya Sa'î di van pênc beytan de weha hatiye bikaranîn:

Xetim oldî xamûr îşî kahîde
Çorek de yiyîlmez [se] **Sa'î** n'îde

Bes e **Sa'î** kînek heye te j' kund'ran
Ji ber wî bi xerez hatî van kund'ran

Tu behsê qe nakî ji heywa aşî
Bixwu roz û şeb **Sa'î** hetta xwuş î

Veşêr şorbeya şolikan bê xeber
Heta sax î **Sa'î** meke lê nezer

Evana bi şekr û qerenfil bigîr
Bi dimsê jî **Sa'î** were lê binêr

Mexlesa wî ya bi şêweya Heqî jî di sê ciyên menzûmeyê de bi vî awayî hatiye bikaranîn:

Bixwu subh û şaman ji wê tu Feqî
Eger tu b' gumanî bipirs ez **Heqî**

Bi xêr hatî ey tûtîkê xurmenav
Heme dem li we bin ji **Heqî** selav

Li finc aşî naête xwarin **Heqî**
Li pey kardûwê tu mebe qet şeqî

Helbestvanê me derveyî simatîyeyê di helbestên xwe de jî ev her du mexlesên xwe bi kar anîne. Li gorî agahiyên li ber destan, wî mexlesa xwe ya bi şêweya Sa'î di xezelek û muxemmeseke xwe de û mexlesa xwe ya bi şêweya Heqî jî di sê xezelên xwe de bi kar anîne ku li jêrê hatine nîşandan:

Mexmûrê seher erşed **Sa'î** derê cana
Bê mal û xerîb e ji ewan û xemzeê berqîn

Heta kengê şikayet kî evê begzadeya şêrîn
Te nîne der cîhan yarek menendê wê dileş sengîn

Tu bispêre ‘ezîzê zuntiqam ey Sa’iyê xemgîn
Li min be yek şebê firqet bi naz û ‘işwe mihman î
Bi ser çehvê me ra hatî perîya neslê mîranî

Li van derd û xeman bigre şîbak û pencer û taqan
Derê dil **Heqîya** rade li ser wan tu bi sed xelqe

Di vê silka ku sadê'n-nûr me danî lu'lu'ê mensûr
Ku **Heqî** dil bike mesrûr ji qeyda hesretê berde

Wek tûle li dergahê te **Heqî** ku dikûze
Hêvî me ji lutfa te ku neg'rê li me bab e

Çawa ku tê dîtîn helbestvanê me Şêx Muhyedîn di sê xezelên xwe de mexlesa Heqî bi kar anîye. Lêbelê ji ber ku ihtîmala hebûna helbestvanekî di ku mexlesa Heqî bi kar anîbe heye, li vir li ser mijara nisbeta van her sê helbestan bi bal helbestvanê me ve divê bi taybetî bê rawestan. Gelo ev her sê helbest ji aliyê helbestvanê bi mexlesa Heqî ve ku di heman demê de mexlesa Sa'î ji bi kar anîye hatine nivîsîn, yan ji aliyê Heqiyekî di ve hatine nivîsîn? Li gorî me ji ber van xalên jêrîn, ev her sê helbestên ku bi mexlesa Heqî hatine nivîsîn jî helbestên Şêx Muhyedîn in.

1. Ji ber ku helbestvanê me di simatîyeya xwe de digel mexlesa Sa'î mexlesa Heqî jî bi kar anîye, guman tune ye ku Heqî jî mexleseke wî ye.

2. Li gorî encamên ku di lêkolînan de ji aliyê me ve hatine bidestxistin, heta niha di edebiyata Kurdiya Kurmancî de helbestvanekî duyem ku mexlesa Heqî bi kar anîye tune ye.

3. Di xezelek ji van xezelên ku bi mexlesa Heqî hatiye nivîsîn de, beytek heye ku nivîskar tê de bi şeweya luxezekê îşaretî mexlesa xwe ya duyem Sa'î dike. Ew beyt jî weha ye:

Ku tahir kî tu wê ‘Eynê ji dexma nuqtêya Xeynê
Elîf deynî li mabeynê dibînî yarê bê perde

Li vir helbestvan dibêje ku eger tu herfa ‘Eyn/عە ji nuqtêya li ser Xeyn/عە paqij bikî û Elîf/ئە deynî navberê, wê demê tu dê bikarî yarê rasterast bibînî. Li vir aşkeraya ku helbestvan îşaretî peyvê dîke û dibêje ‘eger tu li gorî wateya wê peyvê

tevbigerî tu dê yarê bibînî. Dema mirov lê hûr dibe, mirov têdigihe ku helbestvan herfa ‘Eyn/عê daye û gotiye “Elîf/’ê” bixe navbera wê û herfeke dî. Her çiqas helbestvan herfa duyem nedabe jî, bi awantaja zanîna me ya derheqê mexlesa Sa’î, em têdigihin ku ew herfa duyem Sîn/س e û dema herfa Elîf/’ê bikeve navbera Sîn/س û ‘Eyn/عê dê peyva “Sa’î/ساعى” derkeve meydanê.

Helbestvan li vir ji aliyê wateyê ve jî dibêje ku eger tu “Sa’î” bî, yanî eger tu se’yê bikî (keyret û cehdê xerc bikî) tu dê bikarî yarê bibînî. Bi vî awayî helbestvan li vir hem îşaretî mexlesa xwe ya duyem Sa’î kiriye û hem jî şertê dîtina yarê îfade kiriye. Eger li vir ne ev yek hatibe qesdkirin, beyt dê bê wate bimîne. Loma bi rehetî dikare bê gotin ku di vê beytê de peyva Sa’î hatiye qesdkirin.

Dema mirov van xalan tevan li ber çavan bigire, bi awayekî zelal derdikeve meydanê ku ev her sê helbestên bi mexlesa Heqî jî yên Şêx Muhyedîn in û bi mexlesa wî ya duyem hatine nivîsîn.

6. DERDORA WÎ YA EDEBÎ

Çawa ku berî niha jî hat îfadekirin, helbestvanê me Şêx Muhyedîn tevahiya zamanê xwe ji bo ilm û edebiyatê terxan kiriye. Lêbelê nabe ku ew di karê xwe yê edebî de bi tena serê xwe mabe. Lewra di serdema piştî mîrektiyan de di dergahên Xalidiyan de gelek edîb û helbestvan hebûn û ne pêkan bû ku ev edîbên han bi hev re nekevin nav têkilî û danûstandinê.

Li gorî rîwayetê di serdema Şêx Muhyedîn de li dergahê wan ji malbata wî helbestvanekî di jî hebûye ku navê wî Şêx Ebdullah e. Şêx Ebdullah kurê Şêx Ma’ruf, neviyê Şêx Ehmedê Efendî û kurmamê Şêx Muhyedîn e. Lê mixabin helbestên wî negihîştine roja me (Jêder: Şêx Cahid).

Di serdema Şêx Muhyedîn de li deverê dî ya Diyarbekirê (li gundê Aqtepeyê ya li ser Çinara Diyarbekirê) şaxeke dî ya Xalidiyan ava bûbû ku ev şax wekî ‘Ekola Aqtepeyê” tê naskirin. Damezirînerê vî şaxî Şêx Hesênê Nûranî jî wekî bavê helbestvanê me Şêx Ehmedê Karazî bi dergahê Basretê yê Xalidîtiyê ve girêdayî bû. Bi vî awayî di navbera damezirînerên her du şaxan de û bi awayekî siruştî di navbera zarokên wan de jî têkiliyeke tesewifî hebû.

Aşkera ye ku Şêx Muhyedîn ji aliyê edebî ve jî bi ekola Aqtepê re di nav têkilî û danûstandinan de bû. Li gorî ku tê rîwayetkirin Şêx Hesênê Nûranî (1863/1864) derbareyê şiyana Şêx Muhyedîn a di helbestê de weha gotiye: “*Ez bavê şa’ira me, Sa’î jî diya wa ye.*” (Jêder: Şêx Cahid). Li gorî qeneeta me xwediyê vê gotinê jî Şêx Hesênê Nûranî zêdetir kurê wî Şêx Ebdurehmanê Aqtepî ye. Lewra Şêx Hesênê

Nûranî wekî helbestvanekî nayê zanîn, yan jî bi qasî ku tê zanîn tu helbestên wî negihîştine roja me û jî aliyê helbestê ve navdartirîn kesê Aqtepi jî Şêx Ebdurehmanê Aqtepi ye. Ji aliyekî dî ve tê zanîn ku Şêx Ebdurehman û Şêx Muhyedîn hevalê hev ê xwendinê bûne. Hetta Şêx Ebdurehmanê Aqtepi jî bo helbesta Şêx Muhyedîn a ku bi beyta

Her dema tê fikrê min Kербela şahim şehîd
Sed hezar lenet dibêm ber rewanê an Yezîd

dest pê dike gotiye ku ‘tenê ev beyt beramberî *Rewdu'n-Neîma* min tê’ (Jêder: Mela Ehmed)² Bi rastî jî hebûna helbesên Şêx Ebdurehman ên derheqê muhebbeta ehlê beytê û le’netlêanîna Yezîd de jî ji bo hebûna têkiliyêke di navbera wan de wekî delîlekê dikare bê dîtin.

Ji Aqtepiyan kesekî dî yê ku bi Şêx Muhyedîn re di nav têkiliyê de ye Şêx Mihe-med Canê birayê Şêx Ebdurehmanê Aqtepi ye. Ji ber ku Şêx Mihemed Can zavayê Hênîyan bû, derfeta têkiliyên wan zêdetir çêdibû. Çawa ku dê li jêrê bi firehî li ser bê rawestan, hebûna helbestên her duyan ên bi temaya xwarinê vê yekê piştrast dike.

Ji bo ku têkiliya di navbera Şêx Muhyedîn û malbata Aqtepiyan de nîşan bide delîleke dî jî heye ku nusxeyeke destxet a simatîyeya wî li cem malbata Aqtepiyan maye û ev nusxe digel destxetê dî yên Aqtepiyan ji bo ku îstînsax û çap bike teslîmî Zeynelabdîn Amidî hatiye kirin (Jêder: Mela Birhanê Tarîni.)

Bêguman ev hemû nîşan didin ku çawa şaxên Hênê û Aqtepeyê yên Xalidî ji aliyê tesewifî ve di nav têkiliyê de ne, di heman demê de endamên wan şaxan ji aliyê edebî ve jî di nav têkilî û danûstandineke tam de ne. Guman tune ku kesayeta Şêx Muhyedîn a edebî di nav vê derdora edebî de kemiliye.

7. HELBESTÊN WÎ YÊN KLASÎK

Heta niha tenê 5 helbestên Şêx Muhyedîn hatine tesbîtkirin. Bi vî halê xwe jî be, ev helbest dikarin bingeha dîwançeyêke biçûk saz bikin. Eger siberoj çend helbestên wî derkevin meydanê wê demê dîwançeyê wî, eger gelek helbestên wî derkevin meydanê wê demê jî dîwana wî dê temam bibe.

Digel vê jî qençeta giştî ew e ku dîwaneke wî ya helbestan hebûye, lêbelê ev dîwana wî bi awayekî yekpare negihîştîye roja me. Li gorî agahiyên ku Şêx Cahid dan me, dîwana Şêx Muhyedîn hebûye û di sala 1975an de di erdheja Liceyê de

2 Ev beyt ji aliyê Mela Ehmed ve bi awayekî zarekî ji me re hatiye gotin. Mixabin beytên dî yên helbestê nayên zanîn.

winda bûye. Bi rastî jî ji helbestên wî yên ku li ber destan e tê fêmkirin wî li gorî terzê dîwanê bi qafiyeyên curbicur helbest nivîsîne û loma jî pêwîst e ku helbestên wî yên bi qafiyeyên dî jî hebin (Jêder: Mela Ehmed).³

Ji van pênc helbestên wî xezela yekem di dawîya simatiyeya wî de cih girtiye.⁴ Her sê xezelên dî di mecmû'yeke destxet de cih girtine.⁵ Muxemmesa wî jî di mecmû'eya Zeynelabidîn Amidî ya bi navê "Mecme' u'l-Qesâid"ê de cih girtiye (Amidî 1995, r.45-51). Faksîmîle û latînzeyên van her pênc helbestan ji aliyê Mela Birhanê Tarînî ve hatine weşandin. (Hênî 2015, r. 63-72, 94-103).

Ji ber ku em ji helbestên wî yên di ne haydar in, em dê li vê derê tenê di çarçoveya van pênc helbestan de dahûrîn û nirxandinekê bikin û cihê wî di helbestvaniya klasîk de destnîşan bikin. Ji van pênc helbestan sê heb jê bi mexlesa Heqî, du heb jî bi mexlesa Sa'î hatine nivîsîn. Her sê helbestên bi mexlesa Heqî bi teşeya xezelê, ji her duyên bi mexlesa Sa'î jî yêk bi teşeya xezelê, ya dî bi teşeya muxemmesê ye.

Xezela yekem ji deh, xezela duyem ji neh, xezela sêyem ji hivde û xezela çarem ji heft beytan pêk hatine. Jimara beytên xezelan di sînoren jêrîn û jorîn de ne, lêbelê ne derveyî standarda xezelên Kurdî ne.

Xezel li gorî standardê bi şeweya aa, ba, ca... hatine serwakirin. Di xezela yekem de serwa heye, lêbelê paşserwa (redîf) tune. Di her sê xezelên dî û muxemmesê de hem serwa, hem jî paşserwa hene. Serwa, di xezela yekem û muxemmesê de murdef, di her sê xezelên dî de mucerred e. Redîf, di her sê xezelan de dengê "e" ye ku lêkera "bûn"ê ya hevokên navdêrî ye û di muxemmesê de dengê "î" ye ku zemîra kesane ya şexsê duyem e.

Xezelên sêyem û çarem û muxemmes ji behra hezeca salim bi qalibê *Mefa'îlun mefa'îlun mefa'îlun mefa'îlun*; xezelên yekem û duyem jî ji behra muzariyê bi qalibê *Mef'ûlu mefa'îlu mefa'îlu fe'ûlun* hatine nivîsîn. Helbestvan di bikaranîna 'erûzê de serkeftî ye. Di helbestên wî de ahengeke musîkal a serdest tê dîtin.

3 Ev beyta wî ya ku bi awayê zarekî ji aliyê malbata wî ve tê veguhestin ji bo vê yekê nîşaneyeke dî ye.

Her dema tê fikrê min [ku] Kerbela şahim şehîd
Sed hezar lenet dibêjim ber rewanê an Yezîd

Bêguman ev beyt ne bi serê xwe ye, berevajiyê wê parçeyek ji helbestekê ye. Lewra di çarçoveya teknîka helbesta klasîk de ev beyt, beyta metla/destpêkê ye û pêwîst e dewama wê jî hebe. Lêbelê mixabin dewama wê li ber destan tune û di hafizeya malbatê de jî tenê ev beyt maye. Li gorî rîwayetê Şêx Ebdurehmanê Aqtepe jî bo vê beytê weha gotiye: 'Ev beyt tenê beramberî *Rewdu'n-Neîma* min tê'.

4 Orjîna Simatiyeyê û ev helbesta wî di pirtûkxaneyên taybet ên Mela Zeynelabidîn Amidî de tê parastin.

5 Orjîna mecmû'eyê di pirtûkxaneya taybet a Mela Birhanê Tarînî de tê parastin.

Muxemmesa wî ji 17 bendan pêk tê ku li gorî standarda muxemmesan hinekî dirêj e. Ji ber ku di hemû bendan de her du misrayên dawî hatine dubarekirin muxemmes di nav kategoriya muxemmesên mutekerrîr de ye. Lêbelê helbestvan di vê xalê de tiştekî resen kiriye. Lewra heman neqerat di hemû bendan de bi awayekî yekpare nehatiye dubarekirin. Bi gotineke di her du beytên dawî yên benda yekem di dawiya hemû bendên di de nehatine dubarekirin. Li vir tiştê resen ev e ku her pênc misrayên benda yekem di her du misrayên dawî yên hemû bendan de bi dorê cot cot hatine dubarekirin.

Helbestên Şêx Muhyedîn çawa ku ji aliyê ruxsarê ve di çarçoveya helbestên klasîk de bin, ji aliyê naverokê ve jî di heman çarçoveyê de ne. Loma mijara sereke ya helbestên wî evîn e. Xezelên wî zêdetir “xezelên aşiqane” ne ku bi giştî derheqê kêf û izdiraba eşqê de hatine nivîsîn. Di xezelên wî de xalên wekî evîndarî û şert û mercên wê, pesindayîna xweştiviyê, mezmûnên bi xweşikayîya fizîkî ya rûyê xweştiviyê re têkildar, şibandina wê bi desthilatdarên maddî, naza wê, firqeta ji wê û eziyet û cefaya ku evîndar dikişîne cih digirin.

Her çiqas kêma helbestên Şêx Muhyedîn ghiştîbin roja me jî, helbestên wî yên li ber destan ji bo ku asta helbestvaniya wî nîşanî me bidin têrê dikin. Jixwe çawa ku di mijara “Derdora Wî ya Edebî” de jî derbas bû, Şêx Muhyedîn, di helbestvaniya xwe de ji aliyê Şêx Ebdurehmanê Aqtepi ve ku nûnerekî gelekî girîng ê serdema piştî mîrektiyan e, bi gotina “Ez bavê şa’ira me, Şêx Muhyedîn jî diya wa ye.” hatiye pesendkirin. Ev pesendkirin jî pileyêke bilind a asta edebî û terzê wî yê edebî nîşan dide.

Bêguman ev nirxandina di vê anekdota tarîxî de girîng e, lêbelê diya jî nirxandineke bisînore. Eger mirov di çarçoveya seyra giştî ya edebiyata Kurdî ya klasîk de li helbestên Şêx Muhyedîn binêre, dê bê dîtîna ku ew di helbestên xwe de xeta helbesta klasîk a edebiyata rojhilatê dişopîne ku di edebiyata Kurdî de bi Melayê Cizîrî simbolîze bûye. Şêx Muhyedîn terzê Melayê Cizîrî bi taybetî şopandiye û ketiye bin bandora wî. Eger dahûrînek bê kirin, dê bê dîtîna ku piraniya mezmûn û simbolên ku Şêx Muhyedîn bi kar tîne berî wî ji aliyê Melayê Cizîrî ve hatine bikaranîn. Bo nimûne mezmûn û simbolên ku di vê benda jêrîn a muxemmesa Şêx Muhyedîn de derbas dibin, ku ev bend ji aliyê temayê ve kakila muxemmesa wî ye, di dîwana Mela de bi rehetî dikarin bînin dîtîna:

Were ey xunçeya dêr û kenişta Ermenistan î
 Di iqlîmê melahet de tu Cengizxan û Xaqan î
 Li min be yek şebê firqet bi naz û ‘işwe mihmanî
 Mesae’l-xeyri ya dilber li mulkê dil Suleyman î
 Bi ser çehvê me ra hatî perîya neslê mîranî

Yek ji xezelên Şêx Muhyedîn, hem ji aliyê qafiye, hem ji aliyê weznê, hem ji ji aliyê mezmûn û sembolan ve gelekî dişibe xezeleke Melayê Cizîrî ku ev xezela Şêx Muhyedîn ji bo ya Mela wekî nezîreyekê ji dikare bê dîtîn. Li jêrê ji her yekê ji wan beytek hatiye dayîn. Di van beytan de îfadeya hevbeş a bi şêweya “di husnê cewherê ferd e” digel hevbeşiyên navborî têkiliya di navbera her du helbestvanan de bi awayekî aşkera derdixe meydane:

Melayê Cizîrî:

Ji qedd û bejn û balayê ji reng û dêm û sîmayê
Tu rengî qet xeber nayê **di husnê cewherê ferd e**

Şêx Muhyedîn:

Bikin reqs û tewafê ew li dora ke’beya husnê
Ji şewqa wê hebîba ku **di husnê cewherê ferd e**

Ev her du beytên jêrîn ên Şêx Muhyedîn û Mela jî, pileya ku bandora Mela gihiştîyê radixin ber çavan. Lewra Şêx Muhyedîn beyta Mela bi yekpareyî tezmîn kiriye û adeta heman beyt bi uslûba xwe ji nû ve nivîsiye:

Melayê Cizîrî:

Bi dînarê dinê zinhar da yarê xwe tu nefroşî
Kesê Yûsuf firotî wî di ‘alem da xesaret kir

Şêx Muhyedîn:

Nedî yarê bi dînarê dibî xasir di bazarê
Kesê Yûsuf firot karî nekir kêşa kul û derd e

8. SIMATIYEYA WÎ

Di edebiyata klasîk de ew helbest an menzûmeyên ku derheqê pênase û zewqên xwarinan de hatine nivîsîn wekî “simatiyye/simatname” hatine binavkirin (Kaya 2007, r.48; Erdogan 2003, r.32-33) û ev helbest, menzûme û berhemên bi vê temayê yek ji cureyên edebî hatiye qebûlkirin. “Simat” peyveke Erebi ye ku tê wateya sifre û xwarinên ku tên ser sifreyê. Ev peyv bi vê wateyê di simatiyeya Şêx Muhyedîn de jî sê caran hatiye bikaranîn:

Xwuş e bûqçe boregî bîne **simat**
Çûnîn te salih esehhê ruwat

Werin hûn digel kîpeê nam(i)dar

Simata murovê kibarê kibar

Kereng jî bi hêkan ra tête **simat**

Kezalîk gûriza ku ‘eynu’l-heyat

8. 1. Berî Şêx Muhyedîn Rewşa Simatiyeyan

Mijara xwarinê, bi awayekî giştî di edebiyata klasîk a rojhilatê de de zêde bala helbestvanan nekişandiye û di vî warî de kêr berhem hatine dayîn. Di edebiyata Farisî de ji aliyê Ebû Îshaq Hellacê Şîrazî (k.d. 1427) ve bi navê *Dîwanî Et’ime* diwaneke ku ji helbestên curbicur ên bi xwarinan re têkildar hatiye nivîsîn û berhem di sala 1302/1844-1888an de li Stenbolê hatiye çapkirin (Şîrazî 1302) Dikare bê gotin ku ev berhem hem ji aliyê qewareya xwe ve, hem jî ji aliyê dewlemendiya helbestên xwe ve di vî warî de popularîteya xwe heta niha jî didomîne. Di dawiya sedsala XVIIIem de ji aliyê Ahmed Cavid ve ferhenga peyvên wê hatiye amadekirin û peyv bi Tirkî hatine ravekirin (Gökyay 1997, r.244-245).

Vê mijarê ji edebiyata Tirkî ya klasîk zêdetir, di ya gelêrî de rexbet dîtiye û bi navê “destanên xwarinê” hatiye binavkirin. Di edebiyata Tirkî de yekem kesê ku di vî mijarê helbest nivîsîne Kaygusuz Abdal (sedsal XV-XVI) e (Kaya, h.c.; Erdoğan, h. c). Piştî wî jî gelek kesên di vî mijarê de helbestên Tirkî nivîsîne. Lêbelê di vî warî de berhemên ku hatine nivîsîn ne menzûm in, pexşan in (Kaya, h.c.; Erdoğan, h. c.; Güldemir 2010, r.3-6).

Bi qasî ku tê zanîn, di çarçoveya edebiyata Kurdî de li ser mijara xwarinê, bi gotineke di di cureya simatiyeyê de kêr nimûne hatine dayîn. Lê digel vî jî di vî warî de bi şeweyên curbicur hinek nimûne tên dîtin. Ji bo ku cihê simatiyeyê Şêx Muhyedîn di nav simatiyeyên Kurdî de bi awayekî zelal derkeve meydanê, pêwîst e ku bi lêkolîneke arkeolojîk û bi awayekî giştî li ser nimûneyên vî cureyê yên di edebiyata Kurdî ya klasîk de çavek bê gerandin. Bi qasî ku tê dîtin nimûneyên beriya berhema Şêx Muhyedîn ne berhemên serbixwe ne. Dikare bê gotin ku navên hin xwarin û vexwarinan di piraniya dîwan û mesnewiyan de di nav hin beytan de cih digirin. (Ji bo teswîreke berfireh a vî mijarê bnr. Ergün 2014, r.190-192; Yıldırım 2011, r.197-199).⁶ Lêbelê carinan jî di dîwanan de helbest (Şîrazî 1302, r. 20-21).⁷

6 Bo nimûne, Ehmedê Xanî, di *Mem û Zînê* de di beşa daweta Sîtî û Tacdînê de, dema sifreya mîrê Botan teswîr dike navên hin xwarin û vexwarinan dide.

7 Dîwana Ebû Îshaq Hellacê Şîrazî (sedsala XVem) ya bi navê *Dîwanî Et’ime* ku bi zimanê Farisî diwaneke bi temaya xwarinê ye wisa ye. Dikare bê gotin ku Ebû Îshaqê

û di mesnewiyan de jî beş ji bo vê mijarê hatine terxankirin (Sêrtî 2002, r.42-444; Aqtepeî 1986, r.124-125).⁸ Bêguman eger di çarçoveya dîwan û mesnewiyên klasîk ên Kurdî de xebatek li ser mijara xwarinê bê kirin, dê encamên girîng derkevin meydana. Lêbelê di çarçoveya agahiyên berdest de, berî Şêx Muhyedîn di vî warî de berhemên serbixwe nehatine nivîsîn.

8. 2. Di Serdema Şêx Muhyedîn de Rewşa Simatiyeyan û Bizava Helbestnivîsîna bi Temaya Xwarinê

Serdema Şêx Muhyedîn, ji aliyê helbestnivîsîna bi temaya xwarinê ve gelekî girîng e. Dema em têkilî û danûstandina şaxên tesewîfî yên Hênê û Aqtepeyê li ber çavan digirin, derdikeve meydana ku di dawiya sedsala XIXem de li van her du şaxan di çarçoveya nivîsîna helbestên bi temaya xwarinê de bizaveke edebî jî derketiye meydana. Lewra di encama lêkolînên me de derket meydana ku kurên Şêx Hesênê Nûranî Şêx Mihemed Canê Aqtepeî (k.d. 1909) û Şêx Ebdurehamanê Aqtepeî jî bi temaya xwarinê helbest nivîsîne. Bêguman tiştekî gelekî balkêş e ku di heman maweyê de Şêx Muhyedîn li Hênê, Şêx Mihemed Can û Şêx Ebdurehamanê jî li Aqtepeyê di vê mijarê de helbest nivîsîne. Dema mirov têkiliyên di navbera her du şaxan de li ber çavan bigire ku me behsa wê kiribû, dê derkeve meydana ku ev ne tewarud, yan rasthatinek e, berevajiyê wê ev helwesta cihgirtina di heman bizava edebî de ye.

---

ku eslê xwe Kurd e di vê dîwana xwe de bi hemû teşeyên nezmê, helbestên bi xwarinê re têkildar nivîsîne. Xaleke balkêş e ku di dîwana wî de bi Kurdiya Lorî jî helbestek cih digire. Di destpêka helbestê de bi şeweya “We lehû fi’l-Kurdiyyat we’l-Lûriyat” sernavek heye. Di vê sernavê de hatiye îfadekirin ku ev helbesta wî bi zimanê Kurdî û Lorî hatiye nivîsîn. Ebû Îshaq di vê helbesta xwe de ku ji 22 beytan pêk tê bi tevahî behsa xwarinan kiriye. Ev helbesta Ebû Îshaq hem bi awayekî giştî ji bo tarîxa edebiyata Kurdî, hem jî bi taybetî di tarîxa helbestên bi temaya xwarinê de gelekî girîng e. Di serî de divê ev li ber çavan bê girtin ku helbestvanê ku di edebiyata Farisî de helbesta bi temaya xwarinê damezirandiye ku Ebû Îshaq e, kesekî Kurd e û vî kesî di bi heman temayê helbesteke Kurdî jî nivîsiye. Ev jî nişan dide ku helbestên bi temaya xwarinê di zimanê Kurdî de bi qasî yên Farisî kevn in. Loma bi awayekî aşkera derdikeve meydana ku Ebû Îshaqê Şîrazî di tarîxa edebiyata Kurdî de yekemîn kes e ku bi temaya xwarinê helbest nivîsiye û di edebiyata Kurdî de nivîsîna bi vê temayê vedigere heta bi sedsala XVem.

- 8 Bo nimûne di *Nehcu’l-Enama* Mela Xelîlê Sêrtî de beşa bi sernavê “Mebhesu Adabi’l-Ekl”, ji bo şewaz û adabên xwarinê hatiye terxankirin. Herweha di *Rewdu’n-Ne’ima* Şêx Evdirehmanê Aqtepeî de beşeke serbixwe ya ku bi sernavê “Der Sifetê nan û we çîzî kî be nan mîxord” (Ravekirina Nan û Tiştên ku bi nan Dixwar) ji bo xwarina Cenabê Pêxember hatiye terxankirin.

Di çarçoveya agahiyên li ber destan de, di vê mijarê de Şêx Mihemed Can li pêşiya Şêx Ebdurehman e. Lewra ji Şêx Mihemed Can helbestek, lê ji Şêx Ebdurehman tenê beytek gihîştîye me. Hem ji ber ku tşkiliyeke xurt a helbesta Şêx Mihemed Can bi mijarê re heye, hem jî ji ber ku ev helbesta wî tşkiliya di navbera şaxên Hênê û Aqtepeyê dupat dike, em dixwazin li jêrê cih bidin metna vê helbesta wî (Hesbî, r.111-113)⁹:

Ey Musulmanan bibêjim ez kelam
Çê bitin da bo we te'sîr û eser
Dê beyan kim lezzeta cumle te'am
Derkevit ez qelbê we cumle keder

Ah ez destê birinca nazenîn
Derkevit rahet mîzacê akilîn
Goştê pez bo wê bikin ger hemnişîn
Her ew e nav cumle xwarin mu'teber

Lê tu nakî behsê tirşa bamiya
Têxî nav çend parçe goştê hindiya
Laîq e ew bête sufra waliya
Şêxê cumle tirşîka sahib huner

Ez çi bêjim wesfê qeymaxê delal
Ger tu hunguv berdî ser wê ey heval
'Eqlê insanan ew e tîne kemal
Hûn bixwun hetta di çav re tête der

Sed selamê min li ser peqlawa bin
Lê me'a'l-gullac û sûdlî pê re bin
Mehlebî w xoşab(i) ew jî vê re bin
Wernê ey yar û bira mednê mefer

Sed bela l' wan kutilkê tê de piyaz
Bu wê ekla wan qe ez nadim cewaz
Bulgura rijî meke ez kes niyaz
Ne bixwe wan ne tu qet lê de nezer

9 Ev helbest di dawîya dîwana Şêx Hesbî a destxet de cih digire û di sala 1943yan de ji aliyê Şêx Eskerî ve hatiye îstinsaxkirin.

Bo çi qet meftûneê nakî meqal
Bêguman sufran ew e tîne fesal
Vê ji dest xwe bermede ey bêmecal
Qenc e meftûne ku bulxur deynî ser

Berxekî qenc ger biheşşînî tamam
Deynî dora wî hinek newê te'am
Bu wê (wî) vî îdî qe naxwaze kelam
Kî bibîne dê li ser bêtin keser

Şorbenîsk tehqîq(i) şubhê qehwe ye
Lê digel qawurme lezzet zêde ye
Goştê karî pîrê cumle tuxme ye
Ez ji ekla wî bi daim ber cezer

...
Merheba ey şîşikê 'alî meqam
Lê digel nanê heqel ni'me't-te'am
Deynî ser wî bexdenûs pîvazê xam
Nadim ez ba mulkê Tacîk û Qeçer

Şorbexav û danê hêrê ser bi zêr
Rojê xelqa rûh ji wan ez bûme têr
Van û şorba şolika yekcar venêr
Laîq e bo xwarina kîlab û ker

Ehlen ey qeyxaneê gozîleme
Bo birînê birçiyar ev melhem e
Ger hinek mastê miyan deynî cem e
Ew dibin derman ji bo êşa ciger

Tu bi ser çavê mi ra bê ey kebab
Goştê pez goştê mirîşka nû şebab
Kî bixwe nabîne der heşrê 'ezab
Xwarina wê xeyr(i) jê tê nayê şer

Mustensixê vê helbestê Şêx Eskerî li kêleka beyta "Lê tu nakî behsê tirşa bamiya / Têxî nav çend parçe goştê hindiya" de têbîniyek nivîsiye ku ev têbînî hebûna biza-veke bi vî rengî piştrast dike. Şêx Eskerî weha nivîsiye: "Ev beyta a Şêx Ebdurehmanê

birayê mezinê Şêx Mihemed Can e. Quddise Sirruhuma.” (Hesbî, h.c.)¹⁰ Vê kêliyê em nizanin ka gelo Şêx Ebdurehmanê Aqtepî derheqê xwarinê de ji bilî vê beytê tiştêkî dî nivîsiye yan na. Lêbelê ev têbînî bi me dide zanîn ku li Aqtepeyê ji bilî Şêx Mihemed Can, birayê wî yê mezin Şêx Ebdurehman jî bi mijara xwarinê re têkildar bûye. Ji ber ku Şêx Ebdurehman birayê mezin ê Şêx Mihemed Can e maqûltir e ku ku wî berî Şêx Mihemed Can ev beyt nivîsibe. Herweha li gorî ku Şêx Mihemed Can beyteke birayê xwe yê mezin xistiye nav helbesta xwe, pêwîst e ku Şêx Ebdurehman ev beyta xwe berî wî nivîsibe. Loma bi rehetî dikare bê gotin ku ne ihtîmaleke dûr e ku ev beyt parçeyek ji helbesteke serbixwe ya Şêx Ebdurehman a derheqê xwarinê de be.

Mixabin ji helbesta jorîn Şêx Mihemed Canê Aqtepî tenê 13 bend gihîştine roja me. Di vî warî de mustensixê helbestê Şêx Eskerî di serê helbestê de têbîniyeke weha nivîsiye: “*Ev qewl xayet mu’teber [e]. Hem jî hewes û me’rifetêke pur tê da heye ku apê minî Şêx Mihemed Can lawê Şêx Hesênê Nûraniyê Aqtepî gotiye. Heyf û yazux ku ne temam e.*” (Hesbî, h.c.). Di dawiyê de ji weha nivîsiye: “*Ev temam nebû. Hew me peyda kir, yazux.*” (Hesbî, h.c.). Di çarçoveya van têbîniyên Şêx Eskerî de dikare bê gotin ku ji aliyê qewareyê ve helbesta Şêx Mihemed Can jî di binemaya xwe de menzûmeyeke serbixwe ye, lê bele tevahiya wê negihîştîye me. Aşkera ye ku bendên wê yên kêr jî ne hindik in. Lewra mijareke wekî xwarinê ku cureyên wê nayên jimartin, hebûna gelek bendên dî dixwaze. Şêx Mihemed Can bixwe jî di benda yekem a helbestê de ev yek weha îfade kiriye: “*Dê beyan kim lezzeta cumle te’am (Ez ê lezzeta hemû xwarinan vebêjim.) Di her halî de ev helbesta Şêx Mihemed Can kêr jî be, dîsa ji bo tarîxa edebiyata Kurdî û îbatkirina hizra hebûna vê bizava helbestnivîsiya bi temaya xwarinê metnekî gelekî binirx e.*”

Eger em muqayeseyekê di navbera her du helbestan de bikin, ji aliyê teşeya nezmê ve menzûmeya Şêx Muhyedîn bi teşeya mesnewiyê ye, lê helbesta Şêx Mihemed Can bi teşeya murebbayê ye. Ji aliyê kêşê ve menzûmeya Şêx Muhyedîn ji behra muteqaribê bi qalibê “*Fe’ûlun fe’ûlun fe’ûlun fe’ûl*”, lêbelê helbesta Şêx Mihemed Can ji behra remelê bi qalibê “*Fa’îlatun, fa’îlatun fa’îlun*” hatiye hûnandin. Her çiqas ji aliyê teşeya nezmê û kêşê ve di navbera wan de cudahiyek hebe jî, her du jî di heman mijarê de hatine nivîsîn ku ya girîng jî ev e. Her weha dema em li hûrgiliyên mijarê, uslûb û bikaranîna peyvan ji dinêrin, têkiliya di navbera her du helbestan de zêdetir derdikeve meydanê ku li jêrê çend nimûneyên vê têkiliyê hatine pêşkêşkirin:

Di her du helbestan de jî formên “sed silav” û “merheba” hatine bikaranîn:

10 Ev helbest di dawîya dîwana Şêx Hesîb a destxet de cih digire ku di sala 1943yan de ji aliyê Şêx Eskerî ve hatiye îstinsaxkirin.

Şêx Muhyedîn:

Ji ber min hezar[an] selamek li wî

Ji min sed selam her bi roj û [bi] şeb

Hezar merheba mumbarê qeddiraz

Şêx Mihemed Can:

Sed selamê min li ser peqlawa bin

Merheba ey şîşikê 'alî meqam

Li gorî her du helbestvanan jî meftûne digel bulxurê tê xwarin:

Şêx Muhyedîn:

Çira behsê nakî ji meftûneê

Beyan ke hinek ne'tê mesnûneê

Di ber de hinde goştê xurt ê temîz

Digel bulxurê zêde xweş e lezîz

Şêx Mihemed Can:

Bo çi qet meftûneê nakî meqal

Bêguman sufran ew e tîne fesal

Vê ji dest xwe bermede ey bêmecal

Qenc e meftûne ku bulxur deynî ser

Li gorî her du helbestvanan jî şorbenîsk digel qeliyê xweş e:

Şêx Muhyedîn:

Çi reng şorbeya nîskê sahib kemal

Digel hinde qeliyê xwuş e ey delal

Şêx Mihemed Can:

Şorbenîsk tehqîq(i) şubhê qehwe ye

Lê digel qawurme lezzet zêde ye

Li gorî her du helbestvanan jî şorbeya şolika divê neyê xwarin:

Şêx Muhyedîn:

Veşêr şorbeya şolikan bê xeber
Heta sax î Şêx Muhyedîn meke lê nezer

Şêx Mihemed Can:

Şorbexav û danê hêrê ser bi zêr
Rojê xelqa rûh ji wan ez bûme têr
Van û şorba şolika yekcar venêr
Laiq e bo xwarina kîlab û ker

Her du helbestvanan jî xîtabeke xweş li şîraniyan kirine û bi taybetî îfadeya “sûdlî yû mehlebî” bi heman şêweyê bi kar anîne:

Şêx Muhyedîn:

Hezar merheba sûdlî yû mehlebî
Şeb û roj selamê di min li we bî

Şêx Mihemed Can:

Sed selamê min li ser peqlawa bin
Lê me’al-gullac û sûdlî pê re bin
Mehlebî w xoşab(i) ew jî vê re bin
Wernê ey yar û bira mednê mefer

Her çiqas ne bi heman perspektîfê jî be, her du helbestvanan jî behsa xwarina bamiyan kirine ku ev xal derheqê têkiliya di navbera her du helbestvanan de fikreke bihêz dide mirov:

Şêx Muhyedîn:

Îlahî meke qismetê min tu car
Evan bamiyê mirarê mirar

Welêkîn çikim Şeyx(i) Nûrî divê
Newêrim bibêjim qeda lê kevê

Şêx Mihemed Can:

Lê tu nakî behsê tirşa bamiya
Têxî nav çend parçe goştê hindiya

Laîq e ew bête sufra waliya
Şêx cumle tirşika sahib huner

Çawa ku tê dîtin, ji her du beytên Şêx Muhyedîn tê fêmkirin ku ew bixwe qet ji bamiyan hes nake, lêbelê kesekî dî yê bi navê Şêx Nûrî ji bamiyan gelekî hes dike û ev di wê astê de ye ku Şêx Muhyedîn ji wî kesî newêre dev bavêje bamiyan. Ji beyta Şêx Mihemed Can ji tê fêmkirin ku ew ji bamiyan gelekî hes dike. Çawa ku li jorê hat gotin ku li gorî îfadeya Şêx Eskerî ev beyta Şêx Mihemed Can di binemaya xwe de ya Şêx Ebdurehmanê Aqteqî bû. Bi qeneeta me dibe ku ev beyt berî Şêx Ebdurehman ji aliyê bavê wî Şêx Hesênê Nûranî ve hatibe gotin. Bi rastî jî tiştêkî ne dût e ku Şêx Ebdurehman beyteke bavê xwe bi kar anibe. Eger em vê beytê ya Şêx Hesênê Nûranî qebûl bikin, wê demê dê derkeve holê ku mebesta Şêx Muhyedîn bi Şêx Nûrî Şêx Hesênê Nûranî ye. Bi rastî jî ji ber pêdiviyên wezna ‘erûzê ne dût e ku di helbestê de bi şeweya “Şêx Nûrî” behsa Şêx Hesênê Nûranî hatibe kirin.

Di encamê de tê dîtin ku li Aqtepeyê Şêx Ebdurehman û Şêx Mihemed Can û li Hênê jî Şêx Muhyedîn sê helbestvan in ku bi temaya xwarinê helbest nivîsîne û bi vî awayî di tarîxa edebiyata Kurdî de bûne nûnerê bizaveke nû. Divê neyê jibîrkirin ku di vê derdorê de derketina nimûne û helbestvanên nû yên bi xwarinê re têkildar her dem pêkan e.

Li vir ji bo ku mijar baştir zelal bibe divê li ser bersiva pirsra “Gelo sedem û faktorên ku di derketina vê bizavê de diyarker in çi ne?” hinekî bê rawestan. Bêguman her bizavek bivênevê bi rewşa serdema xwe ve girêdayî derdikeve meydanê. Dema em bi vî çavî li serdema Şêx Muhyedîn û Şêx Mihemed Can dinêrin, em dibînin ku di sahaya Osmaniyan de berhemên derheqê xwarinê de cara pêşî di heman serdemê de li Stenbolê hatine çapkirin. Ji van berheman du heb jê gelekî girîng in: *Melceü't-Tabbâhîna* Mehmet Kâmil û *Dîwanî Et'imeya* Ebû Îshaq Hellacê Şîrazî. *Melceü't-Tabbâhîn* yekem berhem e ku di serdema Osmaniyan de derheqê xwarinê de hatiye nivîsîn û di navbera salên 1844-1888an de neh caran hatiye çapkirin (Güldemir 2010, r.8). *Dîwanî Et'ime* jî di sala 1302/1884/1885an de hatiye çapkirin.

Aşkera ye ku van her du pirtûkan di serdema xwe de sansasyoneke mezin çê kirine ku ji çapên zêde yên *Melceü't-Tabbâhînê* ev yek baş tê fêmkirin. Bêguman ne pêkan e ku du rewşenbîrên wekî Şêx Muhyedîn û Şêx Mihemed Can ku bi edebiyat û çandê re têkildar in ji van berheman ne haydar bin û ew nexwendibin. Loma li gorî qeneeta me bi rehetî dikare bê gotin ku ev her du helbestvan di bin bandora vê bizava rojane ya serdema xwe de mane û wan jî ev terz di Kurdî de bi cih kirine.

Ji bilî vê em dibînin ku di serdema piştî bizava helbestnivîsiya bi temaya xwarinê de jî ku beramberi sedsala XXem tê, di edebiyata Kurdî ya klasîk de nûnerên

helbestnivîsîna bi temaya xwarinê derketine meydanê. Bo nimûne Mela Ehmedê Nalbend (k. d. 1963), Mela Ehmedê Zinarexî û Abdulkadir Bingöl di helbestên xwe de li ser cureyên ciyawaz ên xwarinan rawestiyane. Seyîd Eliyê Findikî (k. d. 1968) û Dilbirinê Botî jî helbestên xwe ji bo cureyek tenê terxan kirine (Nalbend 1998, r.512-513, 521-522; Findikî 2011, r.291; Bingöl 2007, r.85-87; Botî 2007, r.89). Bêguman eger lêkolîn bîn kirin, çî di edebiyata gelêrî de be, çî di ya klasîk de be, dê nimûneyên mijara xwarinê bi şeweyên curbicur bîn dîtin û ji niha şûn de derketina gelek nimûneyên dî guncaw e. Lêbelê di çarçoveya van nimûneyan tenê de jî be dikare bê gotin ku di vê serdemê de li gorî serdemên berî xwe jimara helbestên rasterast bi temaya xwarinê re têkildar zêde bûye û di vî warî de bi şeweyên curbicur helbest hatine nivîsîn.

Dema mirov li van helbestan dinêre tê dîtin ku yan derheqê cureyekî tenê de ne, yan jî jimara xwarinên ku behsa wan tê kirin ne di pileyê gelekî bilind de ne. Loma jî yek ji van helbestan jî aliyê qewareyê ve nagihîje simatîyeya Şêx Muhyedîn a derheqê xwarinê de ku tê de ji 130î zêdetir xwarin cih digirin. Ev jî dide nîşandan ku Şêx Muhyedîn di vî warî de bê hemta ye û heta niha kesek jî wî derbas nebûye.

Dikare bê gotin ku jî aliyê mijar û naverokê ve di edebiyata Kurdî ya klasîk de mijarên bi evîn, dîn û tesewifê ve girêdayî mijarên herî zêde zal û serdest in. Eger mijarên evînî jî wekî parçeyek ji tesewifê bîn qebûl kirin ku di encamê de termînolojîya evînê jî wateyê tesewifî bi dest dixê, wê demê ev jimar dê dakeve duduyan. Loma her çiqas di mijarên ladînî/beşerî yên wekî ferheng û tarîxê de hinek berhem hatine dayîn jî, rêjeya wê li gorî yên dinî û tesewifî gelekî kêmtir e. Di rewşeke weha de Şêx Muhyedîn ne di çarçoveya serdema piştî mîrektîyan tenê de, di çarçoveya serdema mîrektîyan de jî ji girîngtirîn nûnerên edebiyata Kurdî ya ladînî/beşerî divê bê hesabandin.

Bêguman dema paşxana Şêx Muhyedîn ya medrese û tekyayê li ber çavan bê girtin ku ew bixwe kurê damezirînerêkî şaxê tesewifî ye, nivîsîna wî ya di mijareke beşerî de zêdetir balê dikişîne ser xwe. Lêbelê divê neyê jibîr kirin ku di mijarên ladînî de jî be, di serdema klasîk de cihê derketina berhemên edebî dîsa medrese û tekyayên tesewifî bûn. Lewra ew der di heman demê de cihên huner, edebiyat, siyasat û rewşenbîriya serdema xwe bûn.

Berhema Şêx Muhyedîn, ne di çarçoveya edebiyata Kurdî ya klasîk tenê de, di warê çanda Kurdan a xwarinê de jî di erkê berhema yekem de ye. Çawa ku jî aliyê Cemşîd Bender ve jî hatiye gotin, herçiqas heta niha berhema wî ya bi navê *Kürt Mutfak Kültürü ve Kürt Yemekleri* (Bender 2003) wekî berhema yekem a ku derheqê xwarinên Kurdan de hatiye weşandin tê qebûl kirin jî, bi awayekî giştî berhema yekem a ku di sahaya xwarinên Kurdan de hatiye nivîsîn menzûmeya Şêx Muhyedîn e.

Lewra di navbera nivîsîna her du berhemana de nêzî sed salî ferq heye. Ev jî girîngiya berhema Şêx Muhyedîn zêdetir dike.

8. 3. Simatîyeya Şêx Muhyedîn

Vê kêliyê tenê nusxeyeke destxet a simatîyeya Şêx Muhyedîn li ber destana heye. Ev nusxe ne ya nivîskarê berhemê Şêx Muhyedîn e. Nusxeya ku beşek ji keşkûlekê ye, di nav pirtûkên malbata Aqtepiyan de hatiye parastin. Loma bi ihtimaleke mezin ev nusxe ji aliyê endamê malbata Aqtepiyan ve hatiye istinsaxkirin. Li gorî qeneetê ev kes dê Şêx Evdirrehmanê Aqtepi, yan jî Şêx Mihemed Canê Aqtepi be. Loma ev nusxe wekî nusxeya Aqtepeyê dikare bê binavkirin. Orjînalê wê nusxeyê niha di pirtûkxaneyay taybet a Mela Zeynelabidîn Amidî de tê parastin (Hênî 2015, r16-17). Simatîyeya Şêx Muhyedîn li ber wê nusxeyê du caran jî hatiye çapkirin. Cara yekem ji aliyê Zeynelabidîn Amidî ve di dawîya Dîwana Şêx Ebdurehmanê Aqtepi de bi alfabeya Erebî (Weş. Diyarbakır Sözü, Diyarbakır 1997; cara duyem jî ji aliyê Mela Birhanê Tarîni ve bi alfabe ya latîni hatiye çapkirin (Weş. Peywend, Stenbol 2015).

Taybetiyên ruxsarî yê simatîyeya Şêx Muhyedîn weha dikarin bê rêzkirin: Menzûme li ser esasê beytan û bi terzê mesnewîyê hatiye nivîsîn. Di menzûmeyê de bi giştî 186 beyt cih digirin. Hemû beytên wê di nav xwe de hemserwa ne. Şemaya serwaya wê bi şeweya aa, bb, cc... ye. Menzûme bi kêşa erûzê ji behra mûteqarîbê li ser qalîbê “fe’ûlun fe’ûlun fe’ûlun fe’ûl” hatiye nivîsîn.

Simatîyeya Şêx Muhyedîn, bi Kurdiya Kurmancî hatiye nivîsîn. Wekî ku di hemû berhemên edebiyata klasîk de diyardeyê jê neger e, metnê wê menzûmeyê jî para xwe ji bandora zimanên serdest girtiye. Di wê berhemê de li gorî giraniyê bi rêzê bandora sê zimanan çê bûye: Tirkî, Erebî û Farisî.

Di berhemê de zimanê Tirkî bi awayekî berbiçav ji aliyê nivîskar ve hatiye bikaranîn. Zimanê Tirkî bi giştî bi du şeweyan rengê xwe daye berhemê. Hebûna beytên Tirkî û bikaranîna navên Tirkî ji bo xwarinan. Di berhemê de neh beyt bi tevahî bi Tirkî hatine nivîsîn. Bêguman di nav 186 beytan de rêjeya neh beytan hindik e, lêbelê li cihê ku ne bi Erebî û ne bi Farisî yek beyt tenê ji nehatibe nivîsîn, hebûna neh beytên Tirkî di xwe de wateyekê dihevine ku li jêrê dê li ser bê rawestan. Li jêrê wekî nimûne ji berhemê çend beytên Tirkî cih digirin:

Sûboregî îkî qisimdir birî
Penîrle we qîme île digerî

Yemek qitlixinden bizirkan aşî
Yenîr pîlaw île bîlin bu işî

Nişa helwasî de yiyîlûr îmiş
Welê sewmiyem ben ecaîb bîr îş

Dîsa di menzûmeyê de navên 25 xwarinan bi Tirkî ne. Dema 133 xwarinên ku di menzûmeyê de derbas dibin li ber çavan bîn girtin, dê bê dîtîna ku ev rêje ne hindik e. Lewra ev jimar teqrîbî beramberî pêncyeka tevahiya xwarinanên di berhemê de tê ku ev jî rêjeyeke bilind e. Yanî di berhemê de bandoreke mezin a Tirkî li ser zimanê Şêx Muhyedîn heye. Li gorî qeneeta me ev bandor di çarçoveya sê sedeman de dikare bê ravekirin:

1. Şêx Muhyedîn helbestvanê Kurdistanê Osmanîyan e. Bi awayekî siruştî li ser Kurdên Osmanî rengê Tirkî xwe nişan dide.

2. Şêx Muhyedîn piştî mîrektiyên di dawiya sedesala XIXem de jiyaye. Di wê serdemê de di çarçoveya politikaya Îttihad û Tereqqiyê de li Kurdistanê gelek xwendîngêhên ku bi Tirkî perwerde didan vebûne. Loma jî helbestvanên piştî mîrektiyên li gorî yê serdema mîrektiyên zêdetir di bin bandora Tirkî de mane ku Şêx Muhyedîn jî yek ji wan e.

3. Şêx Muhyedîn xelkê Hênê ye û Hênê jî li ser Diyarbekirê ye. Di serdema Osmanîyan de bajarên wekî Diyarbekir û Hênê ku ne di bin desthilatdariya mîrektiyên Kurdan de bûn, ketibûn bin bandora zimanê tirkî. Bi taybetî bajarê Diyarbekirê di serdemên Artukî, Akkoyunî û Osmanîyan de demeke dirêj di bin desthilatdariya tirkan de maye. Loma jî çî di warê xwarinê de, çî di warên dî de, li wê derê bi awayekî siruştî ziman û kultura Tirkî bûye serdest. Ne pêkan e ku helbestvan û rewşenbîrekî wekî Şêx Muhyedîn ji vê kultura serdest a Osmanîyan bêpar mabe. Ji xwe jî van beytên jêrîn ên Şêx Muhyedîn tê fêmkirin ku Hênê be, yan Diyarbekir be ferq nake, ew li bajarekî jiyaye û loma jî behsa xwarinên bajarê dike:

Ew e xwarina paşan, mîr û tamam
Di bajêr de meşhûrê ehlê kîram

Çunîn kuvte **muxtarê çarşû** bizan
Eger we nebe ez bibêjim ‘eyan

Di bajêr de meşhûrê xas û ‘ewam
Ji ber wê ye cumle merîd in dewam

Di berhemê de bandora Erebi ne di asta bandora Tirkî de ye. Erebi tenê di çarçoveya bikaranîna hin peyvên de rengê xwe daye berhemê. Ev jî ji bo serdema klasîk

tiştêkî siruştî ye û wê demê piraniya wan peyvan ji aliyê xwendevanên berhemê ve dihatin fêmkirin. Ji van peyvan çend hebên ku ji nişên îroyîn re biyanî ne ev in (li gorî rêza alfabeyê): “Akil, bê xefa, bab, bedî, be’id, besel, besel, besel, bi’d-delîl, bîla şubhe, cinsi’l-lehm, cunûn, cuses sexîr, eriz, et’ime, ‘edîd, ‘eynê heram, festemî, kesîr, lewiz, lezaiz, merîd, meşwî, seqîl, simat, şahu’t-te’am, tecerub ke, wa hesreta, we îlla, zuxel.” Li jêrê wekî nimûne du beytên ku hin peyvên Erebi di wan der derbas dibin cih digirin:

Fesûlî be têzetî tete **ekil**
 Heye wî [di] **babê lezaiz fedil**

Tu sukre kebabî qe nakî **‘edîd**
 Ji **newê lezaiz** me kir wê **be’id**

Li ser zimanê berhemê herî kêmbandora Farisî heye. Lewra di berhemê de rengê Farisî ji bikaranîna çend peyv û formên Farisî ne wêdetir e. Wekî “în mekan (ev mekan), çunîn (weha), nameş (navê wî), bedekil (bêçêj), merdum (zilam), qeddiraz (bejndirêj) û namê dîger (navê dî).” Çawa ku tê dîtin hem jimara peyv û formên Farisî kêmbandora, hem jî ji ber ku piraniya wan di Kurdiya Kurmancî, yan jî Zazakî de bi awayekî tîbî bikaranîn, îro jî bi rehetî dikarin bînin fêmkirin.

8. 3. 1. Şêwaza Vegotinê

Ji ber ku berhem derheqê mijareke taybet de hatiye nivîsîn, di vegotinê de jî şêwazeke taybet hatiye bikaranîn. Şêwazên edebî yê ku di berhemê de cih digirin curbicur in û ji taybetiyên mijarê neşet dikin. Xalên sereke yê ku di şêwaza vegotina berhemê de balê dikişînin zimanekî bicoş, mîzah, tekrîr, hizra sabit, nifir û heqaret, teşbihên giran, zimanê bêperde û teşxîs e ku li jêrê dê li ser van şêwazan bê rawestan.

Nivîskar dema behsa çêj û lezzeta hin xwarinan kiriye şêwazeke bicoş bi kar aniye. Ev coş bi peyv û îfadeyên wekî “selamun ‘eylekum”, “hezar[an] selam”, “Ji min sed selam her bi roj û [bi] şeb”, “heme dem li we bin selav”, “‘eylekum selam”, “hezar merheba”, “bi ser çêhvê min ra hatî merheba” “bi xêr hatî”, “were zû”, hatiye ziman. Xuya ye ku çêj û lezzeta wan xwarinan li cem nivîskar di asta herî bilind de ye:

Hezar merheba tirşîya lehanan
 Were zû bizan sufre hate meyan

Bi xêr hatî ey tûtîkê xurmenav
Heme dem li we bin ji Heqî selav

Mîzah şewazeke sereke ye ku di vegotina simatiyeyan de sûd jê tê wergirtin. Nivîskarê me jî di simatiyeya xwe de carinan serî li şewaza mîzahê daye. Bêguman dema ku mijar mijareke wekî xwarinê be ku aliyê wê yê kêfê jî heye, ne pêkan e ku serî li şewaza mîzahê neyê dayîn. Di van beytên jêrîn de ev rêbaz tê dîtin:

Eger nakî bawer ku patîle xweş
Bipirse ji şiblî efendiyê leş

Îlahî meke qismetê min tu car
Evan bamiyêê mirarê mirar

Helawa ji arvanê bulxûr îmam
Ji min dûr bê hetta bi Roja Qiyam

Nivîskar, di berhemê de bi giştî girîngî daye aheng û melodiyê. Di vê çarçoveyê de di hinek beytan de serî li hunera tekrîrê jî daye. Di tekrîrê de bi mebesta balkişandinê peyvek yan îfadeyek tê dubarekirin. Di van beytên jêrîn de ev huner dikare bê dîtin:

Bi bîber û buxdenûs û ey 'ezîz
Di nêva te'aman lezîz e lezîz

Hesenkêv jî pak e welêkîn neçar
Wuha reng sûborek kibarê kibar
...
Hevîr e hevîr e hevîr e hevîr
Tu guh dêre vê bendê min ey emîr

Nivîskar di hin mijaran de xwediyê hizreke sabit e. Ji xwarinan bi taybetî derheqê rexneya kundiran de hizra wî ya sabit di asteke gelekî dijwar de ye. Tenê di cihekî de 10 beyt ji bo rexneya kundiran terxan kiriye. Emê jê çar beytan pêşkêş bikin:

Qebaqden nîçûn soylemez kalam
Peyxember yemaxî 'eleyhi's-selam

Bizan ev rîwayet betal e Hemed
Ne rawî ne naqil tunîne sened
...
We îlla nema şey'ekî el-eman
Nebî jî bixwu ji [ewan] kundiran
...
Bes e Sa'î kînek heye te j' kund'ran
Ji ber wî bi xerez hatî van kund'ran

Nivîskar carinan dema ku ji xwarinekê hes nekiriye serî li uslûba nifir û heqaretê jî daye. Wekî;

Îlahî helîne ji beyna 'îbad
Bibe kor bi kor ê ku anî îcad

Tu behsê qe nakî ji qatqatê qenc
Qeda lê keve 'eynê emrad û renc

Xusûsa ku dimsê lêkin el-eman
Dibe xwarina kûçikan bê guman

Li min bû bela tirşiya kundiran
Te navêm here tu tewîla keran

Nivîskar carinan serî li teşbîhên giran daye û xwarinên ku ji wan hes nekiriye, bi tiştên kirêt şibandine:

Ji ku derketî ey şî'ra şepal
Wekî kurmê pišta keran ey heval

Rîçala ji balcan bi dimsa xebîs
Wekî şorbeya têkevê mişkê pis

We kuvtê ji kuncî qeda lê keve
Wekî rêxa taze ku kurm têkeve

Nivîskar, di derbirîna hizra xwe ya neyînî ya derheqê hin xwarinan de ji mîzahê jî wêdetir serî li rêbaza zimanê bêperde daye. Bo nimûne:

Qeda bê li dolmê pîvaza gelek
Wekî hêlikê kûçikan e felek

Nivîskar, bi riya silavdayîna li ser xwarinên ku ji wan hes kiriye an nekiriye serî li hunera teşxîsê daye. Divê bê gotin ku di van ciyan de şewaza zimanekî bicoş jî bikaraniye. Bo nimûne:

Hezar merheba tirşiya lehanan
Were zû bizan sufre hate meyan

Bi xêr hatî ey tûtîkê xurmenav
Heme dem li we bin ji Heqî selav
...
Di rojek ewan kundirê bedekil
Li halê xwu giryan me nîne fedil

8. 3. 2. Avahî û Tertîb

Simatîyeya Şêx Muhyedîn, ji aliyê avahî û tertîbê ve ji du beşan pêk tê: Beşa destpêkê û beşa mijara sereke. Di dawiya menzûmeyê de berêksê kevneşopiyê, beşa xatîmeyê cih negirtiye ku ev jî ji aliyê avahiya menzûmeyê ve wekî kêmasiyekê dikare bê dîtîn.

Beşa destpêkê ji sê beytên pêşî yê menzûmeyê pêk tê. Di beyta yekem de nivîskar mexlesa xwe aniyê ziman û xwe wekî xwediyê mîzaceke xerîb daye naskirin:

Feke Sa'iyê zû mîzaca xerîb
Herçî new'ê [xwarinê ye] pur 'ecîb

Bêguman ew mîzaca wî ya xerîb e ku berê wî daye mijareke wekî xwarinê ku di wê serdemê de nivîsîna di vî warî de tiştekî nadir e û lewra jî xerîb e.

Nivîskar di her du beytên peyrew de jî mijara menzûmeyê ya xwe û rêbaza xwe ya di vegotîna de aniyê zimên:

Bi cins û bi new' û bi fêslê ewan
Bi çî têtê xwarin bikêşne beyan

Heçî ku lezîz in û xeyrî lezîz
Beyan ke û îlhamê bigre temîz

Di van beytan de nivîskar rêbaza xwe ya ku di menzûmeyê de dê bişopîne di sê xalan de aşkera kiriye: 1. Cins, new' û fêslên xwarinê, 2. Tiştên ku bi xwarinan re tîn xwarin, 3. Lezzet û tama wan. Bêguman di destpêka berhemê de diyarkirina rêbazê ji aliyê zanistî ve xaleke erênî û girîng e.

Nivîskar piştî beşa destpêkê dest bi beşa mijara sereke kiriye û heta bi dawiya menzûmeyê ev mijar domandiye. Ev beş ji 183 beytan pêk tê.

8. 3. 3. Naverok

Mijara simatiyeya Şêx Muhyedînê Hênî, bi awayekî giştî danasîna kom û cureyên xwarinan e. Nivîskar di berhemê de cih daye nav û taybetiyên gelek xwarinan û derheqê geleanan ji wan de nêrînên xwe yên erênî û nerênî îfade kirine.

Emê jî di çarçoveya rêbaza ku di destpêkê de ji aliyê nivîskar bixwe ve hatiye diyarkirin çend tiştan bibêjin. Bi vî awayî hem rêbaza wî ya ku şopandiye baştir dê bê fêmkirin, hem dê asta serkeftina wî ya di vê rêbazê de bê pîvan, hem jî naveroke berhemê dê li ber çavan bê raxistin. Li jêrê dê 'cins, new' û fêslên xwarinê' bi sernavê 'senifandina xwarinan', 'tiştên ku bi xwarinan re tîn xwarin' bi sernavê 'formulasyonên xwarinan' û 'lezzet û tama wan' jî bi sernavê 'çêja xwarinan' bîn îfadekirin.

Bi îfadeyên nivîskar wî berhema xwe li gorî cins, new' û fêslên xwarinan amade kiriye ku ev jî rêbaza wî ya di senifandina mijarê de îfade dike. Nivîskar ji peyva "fêsl"ê bi awayekî sistematîk dabeşkirina berhemê bi bal beşan ve, ji peyva "cins"ê komên xwarinan (wekî koma şorbeyan û hwd.) û ji peyva "new"ê jî cureyên xwarinên ku dikevin bin van koman de (wekî şorbeya nîskê û şorbeya şolikan û hwd.) qesd kiriye.

Bi rastî jî nivîskar ev rêbaz çawa ku gotiye şopandiye. Wî di dabeşkirina mijarê de bi awayekî giştî li gorî sistemekê hereket kiriye, ne bi awayekî tevlihev û belawela mijar pêşkêş kiriye. Lêbelê eger wekî kêmasiyekê bê dîtîn, wî carinan hinek xwarin ne di beşa xwe de bi cih kirine. Wisa xuya ye ku nivîskar carinan piştî ku beş xilas kiriye, navên hin xwarinan hatiye bîra wî û navê wan xwarinan li wir zêde kiriye û piştî jî cihê wê neguherandiye. Bo nimûne ev rewş di van her du beytên jêrîn de baş tê dîtîn. Lewra li pey derbirîna kutabûna beşa xamûran ji nû ve behsa cureyeke dî ya xamûran hatiye kirin ku ew jî şamboregî ye:

Xetim oldî xamûr îşî kahîde
Çorek de yiyîlmez [se] Sa'î n'ide

Înan ke ku şamboregî jî nevîs
Di bezma ku ew tê de bin kin celîs

Di berhemê de fêsl/beşên ku sînorên wan aşkera ne şeş heb in: Beşa xamûran, beşa zerzewatan, beşa goşt, beşa pincaran, beşa rîçalan û beşa tirşiyên. Nivîskar bi rêzê cih daye van beşan û wekî rêbaz jî bo wan sernav bi kar neanîne, lêbelê di destpêka wan de bi beyteke destpêkê koma xwarinê ya ku di wê beşê de dê behsa wê bê kirin daye nasandin. Dikare bê gotin ku ev beyt erka sernavan tînin cih. Ji bo ku ev rêbaza wî jî bê dîtin, li jêrê em cih didin van şeş beytên destpêkê:

Beşa Xamûran:

Herçî cinsê xamûr îşî ke beyan
Ji rê ve li ser min nebit da nihan

Beşa Zerzewatan:

Safa geldiniz zerzewatlar beta
Sizin akiliz çekmeye hiç cefa

Beşa Goşt:

Were mebhesa goştê şahu't-te'am
Heçî sufreya bê wê 'eynê heram

Beşa Pincaran:

Ji pincar xweş e serbimastikeya
Qeda bê li pirparê ey dilruba

Beşa Rîçalan:

Rîçala ji uşnan [e] şahu'r-rîçal
Rîçala sêvan jî xwuş e bê mecal

Beşa Tirşiyên:

Selamun 'eyleykum eya tirşiya
Ji îsot kerem ke tu vê sêniya

Çawa ku li jorê jî hat gotin, komên xwarinê yên ku di berhemê de cih girtine ne ev tenê ne. Dema mirov jî vî aliyê ve li naveroka berhemê dinêre tê dîtin ku di

berhemê de behsa gelek komên di jî hatiye kirin. Her çiqas senifandinên cihê jî pêkan bin, em dê xwarinên ku di berhemê de cih digirin li ser 20 koman dabeş bikin ku ew jî ev in: Nan, şorbe, borek, dolme, pincar û giya, zerzewat, goşt, kebab, kuvte, seqetat, dan, savar, xoşav, şêranî, helaw, rîçal, tirşî, fêkî, pêxwarin û vexwarin. Li jêrê lîsteya van koman û cureyên xwarinan ên ku dikevin bin wan cih digire:

1. Koma Nan

Nanê genim/nanê buxde

Taş ekmegî

Ekmek balixî

Hevrîşika Nanê Germ

2. Koma Şorbeyan

Şorbeya Nîskê

Şorbeya Şolikan

Qulaq Şorbesî

Mixil Torbesî

Ezme Şorbesî

Şî'îr

3. Koma Borekan

Patîle

Boreka Hesenkêfê

Sûboregî

Penîr borekî

Bûqçe boregî

Mafiş

Zerabet (Zerfet)

Qatqat

Zengil

Bûşkelen

Yûxeê irtebê

Borek

Fincan Boregî

Şamboregî

4. Koma Dolmeyan

Dolmê balıcanan

Dolmê xiyar

Dolmê pîvaza

Sarme

5. Koma Pincar û Giyayan

Serbimastik

Pirpar

Kereng

Gûriz

Sîrim

Yonca

Pincara sipî

Sarmeya pincara sipî

6. Koma Zerzewatan

Bîlî baxleya

Musaqa

Guweç

Çertme

Beqle

Fesûlî

Kundir

Bamiye

Heywa aşî

Meftûna kengerê îspenaq

Boranî

Mesaq

Fincaşî

Kardû

Mûsilaşî

7. Koma Goşt

Qelî

Qelîsêl

Pasdirme

Qîma meşwî

Tawûq gogsî

8. Koma Kebaban

Tebeq Kebabî

Lûle kebabî

Sukre kebabî

Qaşîq kebabî

Tencere kebabî

Musaqe

9. Koma Kuvteyan

Kuvteê navtîjî

Kuvteê ji kuncî

Dawûdpaşa Kuvtesî

Kuvteê tîrş

Xatûnbûdî

10. Koma Seqetatan

Kellepaç

Mumbar

Kîpe

Kîbeê turunc

Kîbe qudûr

Eşkena goşt

Helîsa ji goşt

Zerşîk

Yexnî

Qapulme (Qapilme)

11. Koma Xwarinên ji Dan

Keşke

Mehîr

Mastewa

12. Koma Xwarinên ji Savarê

Savar

Gebol (çavbelek)

13. Koma Xoşavan

Alma sawuqlixî

Helawa erûnga

Xwoşaba erûnga

Xwoşaba ji încazê

Xwoşaba hêjîran

14. Koma Şêraniyan

a) Şêraniyên Xamûran

Peqlewa

Qalîb

Sarox burmesî

Penîr peqlewasi

Qedaîf

Tûtîkê xurmenav

Gulac

b) Şêraniyanên Şîr

Sûdlî

Mehlebî

Qeraş

Almastî

c) Şêraniyanên Dimsê

Esîda sipî ya bi dimis

‘Eqîda şikeftan

Serbidims

Vizik Çizik

d) Meşlûl

Meşlûlê hêjîran

15. Koma Helawan

Helawa ji hingiv

Helawa penîr

Nîşa helwasî

Esîd

Helawa ji arvan

16. Koma Rîçalalan

Rîçala uşnan

Rîçala sêvan

Rîçala şufteliyan

Rîçala buyokan

Rîçala qarpûz

Rîçala qawûnan

Rîçala balcanan

17. Koma Tirşiyân

Îsot

Tirşiya Lehanan

Tirşiya Kundiran

Tirşiya Balîcan

18. Koma Fêkiyan

Zebeşê çem

19. Koma Pêxwarinan

Toraq

Zeytûn

Penîrê Qerecdaxê

Mîxli me'dem

Hêk

Dims

20. Koma Vexwarinan

Dewê sar

Navên Hin Alavên Xwarinê

Balîcan

Bîber

Birinca Qerecdaxê

Edes tuxmî

Hêk

Hingiv

Qerenfil

Qîme

Pûng

Rûn

Şekir

Tirpê sipî

Rêbaza duyem a ku nivîskar di vegotina xwarinan de şopandiye, behskirina wan tiştan e ku bi hev re tên xwarin. Nivîskar ev rêbaza xwe weha ifade kiriye: “Bi çi têtê xwarin bikêşne beyan”. Ev yek ji aliyê me ve dê wekî “formulasyona xwarinan” bê îfadekirin. Nivîskar di berhemê de li ser bersiva pirsê “çi bi çi têtê xwarin” rawestiyaye û bi vî awayî zewqa xwe ya xwarinê aniye ziman. Dema mirov di tevahiya berhemê bi baldarî li van formulasyonan dinêre derdikeve meydanê ku nivîskar ev xal kiriye du beş: Formulasyonên di çêkirin û amadekirina xwarinê de û yên di menûya ser sifreyê de.

Nivîskar di van formulasyonên jêrîn de, bi şeweya ku di çêkirin û amadekirina xwarinê de, yan jî di nav xwarinê de be, bersiva “çi bi çi xweş e” daye. Ev rêbaz ji ber ku ji aliyekî ve alavên xwarinê, ji aliyekî ve şeweya çêkirina wê, ji aliyekî ve jî zewqa helbestvan nişan dide girîng e.

Patîle digel rûnê teze, toraq û zehter.

Sarmeya pelên pincara spî ya di nav hêkan de hatî qelandin.

Dolmeê balîcanan ên bi birinc, qîme, don û pîvazan hatî çêkirin.
Dolmê xiyaran bi qîme û birincê.
Sarmeya bi hêk, rûnê zêde, tirşî, qîme û birincê hatî çêkirin.
Zerabeta bi mast, rûn û sîr.
Kufteê navtijî ku bi pîvaz, qîme, birinc, hinar û gûzan hatî çêkirin.
Qapulmeya ku di nav birinca wê de bîber, qîme û behîv û di fesla biharê de jî berxê miyan hebe.
Tûtîkê xurmenav ku di nav hevîrê wê de hêk û rûn hebe.
Yûxeê Irtebê ku di nav de hinarê tirş û pîvaz hebe.
Zengilê ku bi ava xûliyê hatî hilatin û hêk tê hebin.
Borekên ku digel rûn û pîvaz û qîmeya zêde hatî çêkirin.
Helîsa ku digel hêk û rûn û sîrê hatî çêkirin.
Rîçala şufteliyan û ya buyokan ku bi şeker û qerenfilê yan jî bi dimsê hatî çêkirin.
Peqlewa digel badem û rûn û hingiv.
Wekî nimûne nivîskar li jêrê ji bo patîleyê wiha dibêje:

Tu behsê ji **patîleê** qenc bike
Çi reng tete xwarin zebanî veke

Digel rûnê teze û toraqa pak
Bi zehter welê qenc tenik be jî çak

Eger bête pehtin bi sêlê bixwu
We ger bi firinê ye esla mexwu

Eger nakî bawer ku **patîle** xweş
Bipirse ji şiblî efendiyê leş

Eger çend ji firnê dixwun daîma
Bi sêlê nizanin bipêjin Mela

Nivîskar di van formulasyonê jêrîn de jî, bi şeweya ku di menûya ser sifreyê de li kêleka hev bîn xwarin bersiva “çi bi çi xweş e” daye. Ev rêbaz jî ji ber ku hem zewqa

nivîskar û tama devê wî nîşan dide, hem jî ji ber ku çanda wê serdemê ya xwarinê nîşan dide girîng e.

Eşkêna goştê xurt ê ciwan û nanê germ ê genim.
Mefûtûne, goştê xurt û bulxur yan jî birinc
Bizirkana aşî û pîlaw (ji neyîniyê)
Toraq, rûnê taze yê biharan, nanê buxde û dewê sar
Hêkê taze, pîvaz û nergûz.
Penîrê Qerecdaxê, nanê genim û zebeşê çem.
Qelî û pîvaz.
Qelîsêl û yûxê ji nan.
Sîrima biav û bulxur.
Lûle kebabi, buxdenûs, bîber û pîvaz.
Kufteê navtîjî û bîber.
‘Eqîda şikeftan û rûnê taze yê biharan.

Wekî nimûne li jêrê formulasyona “mefûtûne, goştê xurt û bulxur yan jî birinc”ê hatiye dayîn ku ev di çanda Kurdan de menûyeke binirx tê qebûlîkirin:

Çira behsê nakî ji **mefûtûnê**
Beyan ke hinek ne’te mesnûnê

Di ber de hinde goştê xurt ê temîz
Digel **bulxurê** zêde xweş e lezîz

Eger ba **birinc** bit didit lezzetê
Didit merdumanê deîf quwwetê

Nivîskar her weha behsa tiştên ku bi hev re nayên xwarin jî kiriye. Bo nimûne;
Penîr peqlewasi bi şekir û hingiv re nayê xwarin
Penîr borekî bi germî xweş e, lêbelê eger bi hingiv û sar be nexweş e.
Qedaif bi gûz û penîr xweş e, lêbelê eger bi hingiv û bi dimsê be nexweş e.

Rêbaza sêyem a ku nivîskar di vegotina xwarinan de şopandiye, derbirîna çêj, tam û lezzeta xwarinan e. Nivîskar ev yek bi peyvên wekî “nevîs, xweş, lezîz, keleş,

qûtê dilê min, zî huner (xwedî huner), benimdir benim, seza ye, el-eman” îfade kiriye. Her çiqas piraniya xwarinên ku wî behsa wan kiriye, li gorî çêj û zewqa wî ne jî, lêbelê hin xwarin hene ku nivîskar bi taybetî bi îfadeyên çêjê ew anîne ziman. Xwarinên bi vî rengî jî ev in (li gorî rêza alfabe): Balîcanê siyah û diraz, bîlî baxleya, borek, bûşkelen, dolmê xiyar, dolmeê balîcanan, ‘eqîda şikeftan, fincan boregî, qelî, mafîş, musaqa, patîle, qalib, Şamboregî, tûtîkê xurmenav. Li jêrê di vê babetê de nimûneya “fincan boregî” cih digire:

Kezalîke **fincan boregî** îmam
Dixwazim di sufrê ewê ez mudam

Penîr(i) lê ke hêj xweş e bêguman
Seza ye ku bê sufreya hakimî

Nivîskar, xwarinên herî zêde xweş şibandine şah, wezîr û mîran. Di van beytên jêrîn de “qalib” şibandiye şah, “musaqa” jî şibandiye wezîr:

Wuha reng e **qalib** ku şahu’l-hevîr
Digel hingiv û hêk û rûnê kesîr

--

Wezîr e di sufra emîran bizan
Musaqa ji wan jî leziz e çunan

Nivîskar di berhemê de behsa xwarinên ku ji lezzeta wan hes nekiriye jî kiriye û di vê mijarê de peyvên wekî “tolaz, el-eman, bedekil, ‘eynê emrad (nexweşî bi xwe)” û bi taybetî îfadeya “qeda lê kevê”, yan jî “qeda be” gelekî bi kar aniye. Di vê çarçoveyê de xwarinên ku nivîskar ji wan hes nekiriye ev in: Bamiya, beqle, ekmek balixî, mafîşa virîk, rîçala kundiran, tirşiya kundiran, qatqat. Bo nimûne:

Mafîş jî xwuş e lê bi rûnê şîrîk
Qeda lê kevê ger bixwî wê virîk

...

Tu behsê ji **patîle**ê qenc bike
Çi reng tête xwarin zebanî veke

Digel rûnê teze û toraqa pak
Bi zehter welê qenc tenik be jî çak

Eger bête pehtin bi sêlê bixwu
 We ger bi firinê ye esla mexwu

8. 3. 4. Çanda Xwecihî

Di simatiyeya Şêx Muhyedîn de behsa gelek xwarinên xwecihî yên Kurdan jî hatiye kirin. Dikare bê gotin ev xwarin vedigerin demên berê yên civaka Kurdan û ji wan deman jî gihîştine heta roja me. Xwarinên wekî “boranî, gebol, gûriz, helîse, hevrişika nanê germ, kardû, kereng, keşke, kuvteê navtiji, mehîr, meşlûlê hêjiran, qelisêl, serbi-mastik, sîrim, zengil, zerabet (zerfet)” di vê çarçoveyê de dikarin bên nirxandin.

Hin xwarin jî bi taybetî bi herêma Diyarbekirê têkildar in. Dema nivîskar behsa zebeşê çem dike, em dizanin ku ew, zebeşê Diyarbekirê yê navdar e ku bi awayekî taybet li ber çemê Dicleyê dihat gihandin. Penîrê Qerecdaxê jî yek ji wan pêxwarinan e ku bi taybetî herêma Qerecdaxê ku nêzî Diyarbekirê ye nîşan dide:

Penîrê Qerecdaxê nanê genim
 Digel **zebeşê çem** benimdir benim

Herweha nivîskar behsa xwarinên Kurdan ên jiyana gundewariyê jî dike ku ev jî parçeyekî girîng ê çanda Kurdan e. Qeliya ku koçer ji pezê xwe yê ku li zozanan qelew dibin çêdikin û pîvazên wan ji bo vê yekê nimûneyeke xweş e:

Xwuş e **qel' yû pîvaza van koçeran**
 Digel **qelisêlê** bi yûxê ji nan

Dîsa korelasyona toraqa bi rûn, nanê genim û dewê sar jî çandeke xwecihî ya jiyana gundewariyê nîşan dide.

Wuha reng e **toraq** li ser deyne rûn
 Digel **nanê buxde** qe nade cunûn

We tasek **dewê sar** jî deyne li ber
 Bixwu û mekêşe tu esla keder

Bêguman ne tesaduf e ku Qedri Cemîl Paşa (k.d.1973) jî di çarçoveya çanda Kurdan de ji bavê xwe Ehmed Cemîl Paşa (k.d.1902) weha neqil dike: “*Heçî em Kurd in, em dew weha vedixwin.*” û dibêje ku dema bavê wî ev gotin digot hissiyatên

wî bilind dibûn û bi vî awayî hizrên neteweyî pê re çêbûn (Malmîsanîj 2004, r.94). Naxwe eger di heman serdemê de yek ji burokratan, ê dî jî ji şêxan du rewşenbîrên Kurdan bi taybetî behsa vexwarina dew kiribin, ji vê derdikeve meydane ku vexwarina dew li herêma Diyarbekirê ku cihêkî gelekî germ e, wekî meziyeteke neteweyî ya Kurdan dikare bê hesabandin.

9. ENCAM

Şêx Muhyedîn yek ji girîngtirîn helbestvanên serdema piştî mîrektiyên e. Di medrese û tekyayên Xalidiyan de ku sazîyên perwerdeyê yê serdema wî ne, perwerde bûye û di nav derdoreke edebî de cih girtiye. Nivîskar di berhemên xwe yê edebî de du mexles bi kar anîne: Sa'î û Heqî. Bi vî awayî di edebiyata Kurdî ya klasîk de ketiye nav kategoriya helbestvanên dumexlesî.

Nivîskar di du şaxên edebiyata klasîk de berhem dane: Helbestên klasîk û edebiyata ladînî/beşerî. Bi qasî ku diwançeyeye biçûk bînin meydane çend helbestên wî gihîştine roja me. Di van helbestan de li pey xeta Melayê Cizîrî performanseke girîng nîşan daye û serkeftî ye. Berhema wî ya bi temaya xwarinê ku dikeve cureya simatiyeyê bi awayekî giştî di sahaya xwarinên Kurdan de û bi awayekî taybet jî di edebiyata Kurdî ya klasîk de yekem berhem e ku bi temaya xwarinê hatiye nivîsîn. Herweha, di edebiyata Kurdî ya klasîk de, pişt wî re jî berhemeke wekî wê nehatiye nivîsîn. Divê ev jî bê îfadekirin ku di dawîya sedsala XIXem de li Hênê Şêx Muhyedîn û li Aqtepeyê jî Şêx Ebdurehman û Şêx Mihemed Can bûne nûnerên bizava helbestnivîsiya bi temaya xwarinê.

Simatiyeya Şêx Muhyedîn ji aliyê ziman ve ji ber rewşa serdem û herêma ku nivîskar tê de jiyaye, ji Erebi û Farisî zêdetir di bin bandora Tirkî de maye. Lewra di berhemê de digel hin navên xwarinan ên tirkî, hin beytên Tirkî jî hene. Di berhemê de şêwazên edebî yê ku ji mijarê neşet dikin hatine bikaranîn. Wekî zimanekî bicoş, mîzah, tekrîr, hizra sabit, nifir û heqaret, teşbîhên giran, zimanê bêperde û teşxîsê.

Berhem bi qasî 20 kom û 130 cureyên xwarinê di xwe de dihewîne ku ev jî aliyê jîmara xwarinan ve asteke ne kêma e. Nivîskarê berhemê ji ber ku xelkê herêma Diyarbekirê ye bi awayekî siruştî zêdetir behsa xwarinên wê herêmê kiriye. Loma berhem ji bo çanda xwarinê ya herêma Diyarbekirê çavkaniyeke girîng e. Di berhemê de hin xwarinên Kurdan ku îro navên wan hatine jibîrkirin jî cih digirin.

Her çiqas berhem ne di formata pirtûkên popûler ên pênaseya xwarinan de hatiye amadekirin jî, di berhemê de hem derheqê pênaseyên gelek xwarinan de, hem jî derheqê menûya ser sifreyê de gelek agahî cih digirin. Loma berhem ji aliyekî ve

wekî yekem berhema pê naseyên xwarinan ku bi zimanê Kurdî hatiye nivîsîn dikare bê qebûl kirin. Berhem, ji bo sedsala modern ku ji gelek aliyan ve li ser çanda Kurdan lêkolînên tîr kirin wekî çavkaniyeye pêşserdemî dikare bê hesabandin.

Dema mirov van xalan tevan hizir dike, bi awayekî aşkera derdikeve meydana ku cihê Şêx Muhyedîn di nav edebiyat û çanda Kurdan de û cihê berhema wî ya bi temaya xwarinê jî di nav lîteratura xwarinên Kurdan de gelekî taybet e.

10. REFERANS

- Adak, A.** (2012), "Liceli Şairlere Genel Bir Bakış", *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri*, 05-06 Eylül 2008, (amd.) Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak, Mardin: Mardin Üniversitesi.
- Adak, A.** (2009) "Malbata Zêbarîyan û Basreta "Paytexta Neqşebendîyan"-I -Heta bi Serdema Postnişîniya Malbata Zêbarîyan li Dergahê Basretê-" *Nûbihar*, j. 107, Stenbol.
- Amidî, Z.** (1995). *Mecma'u'l-Kasâid*, (Nusxeya destxet a neçapkirî), Diyarbekir.
- Aqtepe, Ş. E.** (1986). *Rewdu'n-Ne'im*, (amd. Mela Zeynelabidin Amidî), Diyarbekir.
- Bender, C.** (2003). *Kürt Mutfak Kültürü ve Kürt Yemekleri*, İstanbul: Berfin.
- Bingöl A.** (2007). "Xwarinên Cizîrê" *Nûbihar*, sal:2007, jimar 103, Stenbol.
- Botî, M. M. D.** (2007). "Fistiqên Sêrtê", *Nûbihar*, sal:2007, jimar 103, Stenbol.
- Erdoğan, K.** (2003). "Zatî Divanında Yiyecekler", *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, jimar:22, Erzurum.
- Ergün, Z.** (2014), *Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan*, Stenbol: Nûbihar.
- Findikî, S. E.** (2011). *Dîwan*, (çapa pêncem), Stenbol: Nûbihar.
- Gökay, O. Ş.** (1997). "Divan-ı E'ime", *Kim Etti Sana Bu Karı Teklif*, İstanbul: İletişim
- Güldemir, O.** (2010) *Osmanlı Yemek Yazması Kitabüt Tabbahin'in Günümüze Uyarlanması*, Teza Lisansa Bilind ya Neçapbûyî, Zanîngeha Selçukê Enstîtuya Zanistên Sosyal, Konya.
- Hesbî, Dîwan**, nusxeya destxet, pirtûkxaneya taybet a Abdurrahman Adak.
- Hênî, Ş. M.** (2015). *Beyana Xwarinan û Zewqên Wan*, (amd. Mela Birhanê Tarîni), Stenbol: Peywend.
- Kaya, D.**, "Halk Edebiyatında Yemek Destanları", *Motif*, Ocak-Şubat-Mart 2007, s. 48, s. 4-11. http://dogankaya.com/fotograf/halk_edebiyatinda_yemek_destanlari.pdf (20.11.2014).
- Korkusuz, Ş.** (2004). *Tezkire-i Meşayih-i Amid*, İstanbul: Kent.
- Malmisani, J.** (2004). *Diyarbakirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul: Avesta
- Maruf, H. Ş.** bê tarîx, *Diyarbakır İlinin Hani İlçesinde Medfun Şeyh Ahmed Efendinin Tarihçeyi Hayatı*, (wer. Heybet Kanhan), nusxeya daktilyoyê, pirtûkxaneya A. Adak a taybet.
- Nalbend, E.** (1998). *Baxê Kurda* (Amd. Teha Mayî), Dihok: Çapxana Xebat.
- Sêrtî, M. X.** (2002), *Nehcu'l-Enam* (amd. Osman Akdağ-Kerem Soylu), İstanbul: Enstîtuya Kurdi.
- Şîrazî, E. İ. H.** (1302). *Dîwanî Et'ime*, İstanbul: Çapxaneî Ebuzziya
- el-Xanî, E. b. M.** (-). *el-Hedaiq'ul-Werdiyye fî Heqaiq Ecilai'n-Neqşebendiyye*, (Belavker: Ebdulwekîl ed-Derûnî), Dimeşq.
- Yıldırım, K.** (2011). *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası*, İstanbul: Ağrı Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği.

Extended Abstract

Sheikh Muhyeddin Heni is from Hani, a town of Diyarbakır district. He lived in the second half of XIXth century and he is one of the most prominent representatives of Kurdish (kurmanji) classical literature. In his lifetime, the Kurdish Principalities had not survived any more, hence he is among the poets of the period of after principalities in terms of the history of Kurdish literature. In that period, the Khalidy branch of the classical Nakshibedi sect had spread and opened dervish lodges and madrasah nearly every corner of Kurdistan, and Kurdish literature improved in those lodge and madrasahs. Sheikh Muhyeddin's father, Sheikh Ahmad-i Karazi had studied by side of Sheikh Salih-i Sipki in Basret, one of main lodges of Khalidy; afterwards he opened Khalidy lodge and madrasah firstly in Karaz, then in town of Heni. Sheikh Muhyeddin took first part of his education in Mardin, but he took majority of his education by side of his elder brother Sheikh Maruf, the mudarris (lecturer) of their madrasah in Hênî. Like other poets of that period, Sheikh Muhyeddin Heni was a man of letters of Khalidy lodge and madrasahs which were represented by his father and elder brother. Sheikh Muhyeddin-i Hênî also had literary exchanges with the member of Aqtepe family (Sheikh Abdurrahman-i Aqtepi and Sheikh Mihemed Can-i Aqtepi) who opened a Khalidy lodge in Aqtepe village of town of Çinar of Diyarbakır district.

Sheikh Muhyeddin who used Sa'i and Heqî as pen names, wrote his literary works in two types. In one hand he continued the type of classical poem, on the other hand he wrote a poem on the food theme (or with its classical name, *simatiye*). As we learn from the members of his family, Sheikh Muhyeddin's diwan of classical poems was lost during the earthquake of Lice in 1975. Only 5 of his classical poems could survive till today. What makes Sheikh Muhyeddin Heni prominent in the history of Kurdish literature is his poem on food which is of *simatiye* type. In Kurdish literature, classical poem and lodge/sufist poem is very advanced, however the secular literature or social/humanist area is not as advanced as sufist poem, therefore that artifact has high prominence.

As far as is known, before Sheikh Muhyeddin Heni, no work or poems were written directly on the theme of food in the Kurdish literature. Only in some parts of some artifacts that written in different purposes, such as Mem û Zin of Ehmed Xani and Nehcu'l-Enam of Mela Khalil Serti, the theme of food is handled. However, during the period of Sheikh Muhyeddin, along with him, two members of Aqtepi family, Sheikh Abdurrahman Aqtepi and Sheikh Mihemed Can Aqtepi also interested in that theme. Hence, it is possible to speak of a movement of writing poem on food in two lodges of Khalidy around Diyarbakır. Yet, Sheikh Muhyedin must be seen the major representative of this type as he wrote an independent artifact on the food theme. Our argument is that, as some artifacts were written on food in Ottoman during that period, their effects could be seen in Kurdish literature.

The original manuscripts of that artifact is by side of Mela Zeynelabidin Amidi. The artifact published firstly in Arabic alphabet by Mela Zeynelabidin Amidi in Diyarbakır, then in Latin alphabet by Mela Birhan Tarini in Istanbul. Because of the long-drawn out dominance of Turkish culture in Diyarbakır, the effects of Turkish on the language of the artifact is greater than the effects of Arabic and Persian. Among the leading aspects of the style of the artifact are a vivid language, humour, repetitions, personification, fixed ideas, insultations, sharp comparisons and an obscene language.

Nearly 20 groups of foods and 130 types of dish of those groups are being narrated in the artifact. The palatal delight of the writer is the main frame of the artifact, however as the ingredients and menu

of the dishes are being presented, that artifact could be seen as a cookbook. Moreover, this artifact is prominent as it shows the oblivion kitchen of both Diyarbakir and Kurdistan. With this artifact, the history of the books of the Kurdish kitchen retrace minimum 100 years, formerly the *The Kurdish Kitchen Culture* of Cemşid Bender which was written in 2003 was accepted the first book on the Kurdish kitchen. As the works on Kurdish culture are relatively written in modern period, that work of Sheikh Muhyeddin is a futuristic one.

زمانی ستاندر، فۆنۆلۆژی و رینوس

Standard Language, Phonology and Alphabet

Bakir O. Ali*
Abdulwahab Kh. Mosa**

پۆختە

هۆکارین میژوویی رۆلهکی مهزن گێرایه کو ههتا نهو کورد نهبوینه خۆدان
ئهلفابییهکا خۆسه و بی ئاریشه، یان ههه چ نهبیت نهو ئاریشین ههین ب ساناھی
خۆ بدنه دهستی لیکۆلهران بۆ ل دویچهوون و ب دهستقههینانا چهند ئهجامین
کهتواری و ل دوماهیی ژێ بینه شهنگستهکی زانستی کو قوناغ بۆ قوناغی
ئافاهی نقیسین و راستنقیسا کوردی ب ریک و پیک ل سهه بهیته ئافاکرن.

* Prof. of Linguistics (Phd) University
of Sulaimani Sulaimani. Kurdistan
Region- IRAQ
e-mail: bakromar15@yahoo.com

** Assist. Prof. of Linguistics (Phd)
University of Zako
Duhok. Kurdistan Region- IRAQ
e-mail: abdilwahabm@yahoo.com

ژی هه‌بوونا ئی دیاردا ل سهری ب شیوه‌کی گشتی ئەف دوو خالین هه‌ره نه‌رینی ل دویف خۆ هیلاینه:

ئیک - کورد نه خۆدان ئیک کولتووری نفیسیینه.

دوو - زمانی کوردی نهو خۆدان کۆمه‌کا دیالیکت و ده‌فوکین ژیکجودایه و کوردستان ژی یا دابه‌شکریه د نافه‌را چه‌ندین ده‌وله‌تین فره‌نژاد و فره‌که‌لتوور خۆدان زمانین خۆپین جودا ژ زمانی کوردی، ئی چه‌ندی ژی ب هه‌ر ره‌نگه‌کی هه‌بیت کارتیکرنا خۆ ل سهر بیرکرنا مروفی کورد و زمانی کوردی کریه و مه‌ بقی و نه‌فی ژی ئەفرۆ د مه‌یدانا نفیسینا کوردیدا ئەم یین بوینه خۆدان دوو ئەلفابیین نفیسینا ب زمانی کوردی.

سه‌بارته ئەو هه‌ردوو ئەلفابیین نهو کوردان هه‌ین بۆ نفیسینی، فیجا چ ئەلفه‌بییا تیپین عه‌ره‌بی بیت بۆ نفیسینا زمانی کوردی یان ئەلفابییا تیپین لاتینی بیت بۆ نفیسینا زمانی کوردی، هه‌رئیک ژ وان ئاریشه و کیماسیین خۆ هه‌نه و د شیاندایه ل دویف پیقه‌رین زانستی و تیگه‌هی ئەلفابی لیکۆلینه‌کا زانستی بۆ فی دیاردی به‌یته‌کرن و وه‌کو پیدفی، ره‌خساندن و گونجانا وی ل گه‌ل تایبه‌تمه‌ندیین زمانی کوردی به‌یته‌بنه‌جه‌کرن.

(کلایا لیکۆلینی: زمانی کوردی، زمانی ستاندر، ئەلفابییا ستاندر، فۆنۆلۆژی)

ABSTRACT:

Historical events played a big role in the fact that the Kurds still do not have an own alphabet without obstacles. If those obstacles are known to researchers and if they investigate in them and obtain cultural results, the latter can become a scientific fundament so that step by step the formal Kurdish writing can be built on. Each of both alphabets the Kurds have for writing, whether the Arabic or the Latin letters of the alphabet are used, has its obstacles and shortcomings. It is possible to resolve this issue with scientific measurements and understanding of the alphabet in order to adjust and conform those with the unique needs of the Kurdish language.

This thesis called "Standard Language, Phonology and Alphabet" is about the stan-

andardization of the language and its relation to phonology and writing. In addition, the attempt to identify the number of phonemes by vowels and consonants is made. There are some notes registered about writing, as well. The research is a branch of phonology and has taken advantage of the other branches of linguistic methods whenever needed. This thesis is a descriptive analysis and has not been influenced by any historical events.

Keywords: Kurdish language, standard language, standard alphabet, phonology.

1- ناویشانی باسهکه:

ئەم توێژینهوهیه به پێی ناویشانهکهی تایبەته به زمانی ستاندر و په یوهندی ئەم زمانه به فۆنۆلۆژی و رینوسی کوردیهوه.

ب- گرنگی بابەتەکه:

لەم توێژینهوهیهوهیهدا ههولداروه ژماره ی فۆنیمهکان به کۆنسانت و قاولهوه دیاریبکریت و سهبارت به رینوسی کوردی چهند سهرنجیک تۆمارکراوه.

ج- سنوری باس:

سنوری باسهکهمان له چوارچیهی ناستی فۆنۆلۆژیدایه و له هه مان کاتیشدا سود له ناستهکانی تری زمانیش وهرگیراوه.

د- رێبازی لیکۆلینهوهکه:

لەم باسهدا به تیۆری وهسفی شیکاری کارکراوه و هیچ گهرانهوهیهکی تیدا نییه بۆ میژو.

2- کورد و زمانی ستاندر

1- زمانی ستاندر:

زمانی ستاندر بهو زمانه فهرمی یه دهناسری که له دام و دهزگا فهرمی یهکان و راگه یاندنهکان و خویندن و نوسیندا بهکاردی.

ئەزمونی میللهتان و میژو، چۆنیهتی دیاریکردنی زمانی ستاندر روندهکه نهوه ، نهوهی که ناشکرایه نهوهیه که دیالیکتیکی به برپاریکی سیاسی بی یان له رپی هه لگهوتنی ههندی بارودۆخهوه (ئایینی - ئەدهب - دیالیکتی پایتهخت ...) ئەبیته

له ئیستا و روژگاری ئەمڕۆماندا، قسه و کوڤ و سیمینار و توێژینهوه لهسهڕ ئهم بابته له ئارادایه و به رادهیهك سیاسیهکانیش چونهته ناو ئهم مهسهلهیهوه باس له دیالیکتی یان دوان دهکری که ببنه ستاندهری کوردی، مهبهست له (دیالیکتی ناوهراست و دیالیکتی باکوره).

ئهو بۆچونهش له ئارادایه که روژگارەکانی سهدهی نۆزده بهسهرچوون و نابێ به زۆر دیالیکتی بیهپنری بهسهر ئهوانی تردا.

ب- کورد و زمانی ستاندهر:

سههرتا دهبیته ئهوه بزانی که زمانی ستاندهر، زمانی نیه جیاواز بێ له دیالیکتهکانی، یان زمانی بۆ بهرزتر بێ له دیالیکتهکان، ئهمه بۆ کورد زۆر راست و دروسته، چونکه زمانی ئاخاوتنی کوردی و زمانی نوسینی وهک میلهتانی تر نییه و له یهك جیاواز نین و بۆشاییهك له نیوانیاندا نی یه.

دیاره ئاگاداری ئهوهشین که زمانی فیزیا و کیمیا و بواره زانستییهکانی تر لهگهڵ ئاخاوتنی ئاساییدا، زاراوی جیاوازیان ههیه ، ئهوانه شیوهزاری پێشهیین و واته ههر پێشهیهك زاراوی تایبهتی به خۆی ههیه ، کهواته ئهوانه پهیوهندیان به زمانی ستاندهروه لهو جوهره نییه که بلێن لهیهك دورکهوتونهتهوه، کهواته ئهوهی مهبهستی ئیمهیه که زمانی روژنامهکانی سییهکان و چلهکان و روژنامهکانی ئەمڕۆ ئاخاوتنی ئاسایی خهڵکی لهیهك جیاپونهتهوه و دورنن لهیهکهوه.

ههموو میلهتیێک خاوهنی زمانی ستاندهر و کوردیش بهههمان شیوهیه بهو واتایه که زمانی ستاندهر دروست ناکری ، بهلکو خۆی یهکیک له دیالیکتهکان و به بریاریکی سیاسی دیاریدهکری، کهواته ئیمهش تهنیا بریارهکهمان ماوه که ناوی ئهو زمانه ستاندهره بنیین و زمانهکه خۆی ههیه.

ئیستا باسی دیالیکتیێک و دوان دهکریته، کرمانجی ناوهراست بهو پێیهی خزمهتیکی زۆری کراوه له روی فهرههنگهوه و سهردهمانیکی زۆر زمانی ئهدهبی بووه و زمانی فهرمی جگومهتی شیخ محمود بووه و زمانی فهرمی حکومهتی کوردستان (مهباد) بووه و زمانی فهرمی دوا (11) ئازاری (70) بووه، ژمارهیهك لایهنگری ئهم دیالیکته دهکهن، ژمارهیهکی تریش لایهنگری دیالیکتی باکورن، که ئاشکریه لهم سالانهی دوایدا بزوتنهوهی کوردایهتی لهو پارچهیهدا ههلسانهوهیهکی مهزنی به خۆیهوه بینیوه و ژمارهیهکی گهورهی نهتهوهکهمان بهو دیالیکته ددهویین و .. هتد. له ههموو حالهتیکیدا

هه مو راستی یه زمانییه کان له فهرهنگ و رپژمان، ئه وهیان چه سپاندوووه که ئه م دو دیالیکته یهک زمانن.

نیمه لهو برپویه داین ئیستای نه ته وه که مان ئه وهی سه پاندوووه به سه رماندا که به دو دیالیکت یان به جوړیکی تر به دو ستاندر برپۆین به رپوه، ئه وهی له راگه یاندنه کاندا به دیده کریت (ته له فزیۆن، رادیۆ، روژنامه، گوڤار،...) دروستی ئه و بۆچونهی سه ره وه مانه، له راستیشدا له م کرانه وه یه ی ئه مپرۆدا و له پال ئه و گه شه ته کنه لوژیایه ی په یوه نندییه کان به خو یه وه بینیه، کاره که مان بۆ ئاسان ده کن و ئه نجامه که ی ئه وه یه که هه مو کوردیک له ماوه یه کی تر دا بتوانی هه ر دو دیالیکته که به کار به ینی.

ج- په کخستنی دیالیکته کان:

زۆر جار ئه و باسه دپته ئاراهه که دیالیکته کان یه کبخرین، له راستیدا ئه مه بۆچوونیک نازانستی یه چونکه له زماندا به برپار گوڤان رونادات، به لگو به پیی تپه رپوونی کات گوڤانکاری دپته کایه وه، مه به ستمان ئه وه یه که جیاوازی (نیر و می) له کرمانجی باکوردا به برپار لاناچی، هه ر وهک چۆن به برپاریش ناهینریته وه ناو کرمانجی ناوه پراست، که واته بۆ دیاریکردنی ستاندر ئه بی له گه ل ئه و بۆچونه دا یه کبگرینه وه که ئاسایی بی دو ستاندر پیکه وه هه بن.

لیرده دا ئه کری دیالیکته کان له بواری وشه و زاراهه دا له یهک نزیک بکه ینه وه، که واته زمانی ستاندر چیه و چۆن دیاریده کریت، برپرای خو مان له سه ر دهر پری، هه روه ها زمانی ستاندر دیالیکتی یان دوان بی.

له مه گرنگتر ئه وه یه که ئه بی پیشه کی وه لامی هه ندی پرسیار بده ینه وه له وانه ئایا زماره ی فۆنیمه کانی کوردی چه نده و ئایا له نوسیندا وهک ئاخواتن بنوسین یان وهک میژو ..

3- فۆنیمه کانی زمانی کوردی

1- ده ستینشانکردنی فۆنیمه کانی زمانی کوردی:

فۆنیم: به و دهنگانه دهوتری که له زمانیکی دیاریکراودا به هایان هه بی، واته بتوانن واتای وشه بگوین، بۆ نموونه (چ) له کوریدا واتای وشه مان بۆ ناگۆری له بهر ئه وه

لەم پێوەرە زیاتر پێوەریکی ترمان نییە بۆ دیاریکردنی فۆنیم، لەم روانگەییەووە
هەولێدەدەین ژمارەى فۆنیمەکانى زمانى کوردى دیاریبکەین. وەك هەر زمانىكى تر
فۆنیمەکانى زمانى کوردى لە دو دەستە پیکدین کە بریتین لە کۆنسانت و فاوڵەکان.
ئاشکرایە کە زمانناسان و نوسەرانی کورد، بۆچونی جیاوازیان دەربارەى ژمارەى
فۆنیمەکان (کۆنسانت و فاوڵەکان) (فەتاح 1982، ل 238، 243، 242) هەیه، وەك
نیمەیش بۆی دەچین، هەولێدەدەین ژمارەى فۆنیمەکان دیاریبکەین.

فاوڵەکان (V)

کۆنسانتەکان (C)

بە لاتینی	a	ئ	1- ب
	e	ە	2- پ
w –	u	و	3- ت
y –	î	ى	4- د
	o	ۆ	5- ج
	ê	ئ	6- چ
			7- ح
			8- خ
			9- غ
بە پێى ئەم توێژینەوویە ، نیمە لەو برۆایەداين کە ژمارەى			10- س
فۆنیمەکانى زمانى کوردى (31) فۆنیمە، واتە لە (25) کۆنسانت و (6)			11- ش
فاوڵ پیکدیت، بە واتایەكى تر (همزه ، ع) لە کوردیدا پلەى فۆنیمیان			12- ز
نییە و هەرودها (و ، ى) نابى لە ناو کۆنسانت و فاوڵەکانیشدا حسابیان			13- ژ
بۆ بکریت، (وو) واوى درێژیش پلەى فۆنیمی لە ناو فاوڵەکاندا نییە			14- ف
(عەلى 2005، ل 15) (i) بزرۆكەش وەك (غازى) دەلى ئەلەفۆنى فۆنیمی			15- ق
(ى) (ئەمىن 1982، ل 447، 448) ییە و بۆ پێداویستی برگەکردن رۆلى			16- ق
فاوڵ ئەبىنى، ئەگینا خۆى فۆنیم نى یە.			17- ك
			18- گ
			19- ل
			20- ئ

21- ر

22- پ

23- ن

24- م

25- ه

ب- لاپه‌نه كيشه‌داره‌كانى فونولۇژى كوردى:

فونولۇژى كوردى ھەندى لايەنى تىايە و لە كاتى خۇيدا كۆرى زانىارى كورد لە بەغدا، نامىلكەيەكيان بەو ناونىشانە دەرکرد كە تىايدا باسى واوى درىژ و (وھيس 1984، ل 78) ھەمزە و ھەندى دەنگى تىشى تىدايە، ئىمەش لاي خۇمانەوہ لەسەر ئەو فونىمانە بۇچونى خۇمان دەخەينەپو.

1- ھەمزە (ء):

ديارە كە ھەمزە سەر كورسى لايەنىكى كيشەدارە و زمانەوانە كوردەكان بيروپراي جياوازيان لەسەرى ھەيە، ھەندىك بە فونىمى دەزانن و ھەندىكش بە فونىمى نازانن (ھەلى 2014، ل 195)، ئىمەيش لەگەل ئەو بۇچونەداين كە ھەمزە لە كورديدا پلەى فونىمى وەرئەگرتووہ.

لە زمانى ھەرەبىدا (ء) ھەمزە لەسەرەتا و ناوہراست و كۆتايى وشەدا دىت، ھەر بۇ نمونە لە ناوہراستەوہ وەك وشەى (بئر)، بەلام لە كورديدا جگە لە وشەى (نەء) كە ھەمزەكە كەوتۆتە كۆتايى وشەكەوہ، لە وشەيەكى تردا بەدىناكرىت.

پىشەكى و بە بى گومان (ھەمزە) لە ناوہراستى ھىچ وشە و بپگەيەكى كورديدا نابىنرىت، كەواتە، با بزانيں لەسەرەتاوہ چۆنە؟.

بە ھەلە نوسىن واى لىكردوين كە وا بزانيں ھەمزە لەسەرەتاوہ ھەيە، واتە ئەوہى

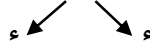
پىي ئەوترى ھەمزە سەر كورسى، بۇ نمونە:

أ- ئەپۇم ، ئەنوم.
eřom enum

تیبىنى ئەوہ دەكەين كە بە لاتىنى دەنوسرىن، حساب بۇ ھەمزە ناكرىت.

ب- وشهیهکی وهک: قور + ئاو ← قوراو
کهواته ههمزهکهی حسابی بۆ نهکراوه

ج- وشهیهکی وهک (ئازاد) ، لهم وشهیهدا دو ههمزهی تیدایه:

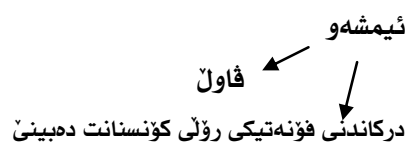
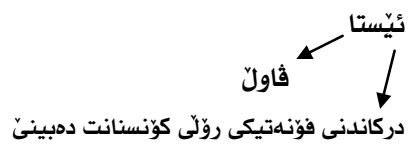
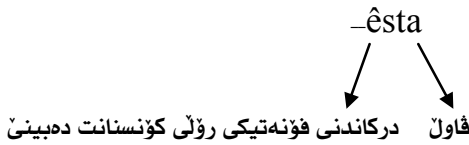
1- سهههتای وشهکه (ئا).

2- دواى فونیمی (ز) ، کهچی له خویندنهوهدا یان له گۆگردندا،

ههمزهکهی دواى (ز) حسابی بۆ نهکراوه.

به پێی ئەم بۆچونه هاتنی قاول له سهههتاوه دهربرپینی ئاسان نییه، ههر بۆیه دهنگیک دهردهکهوئ که گۆگردنی وهک ههمزهیه بۆ یارمهتیدانی درکانندی قاولهکه، ئەمه ئه وه دهنگهیه که به ههله لیمان بووه به ههمزه و داشمان ناوه به فونیم و خستومانته ریزی کۆنسانتهکانهوه، کهواته ههمزه دهنگیکی فۆنهتیکی یه و تا ئیستا نهبووه به فونیم ، لیرهوه پرسیارئ سهههلهدهدات، که ئایا قاول له سهههتاوه دیت:

ئیمه وای بۆ دهچین که وشهیهک یان برکهیهک که سهههتاکهی قاول بی، له بهرئهوهی درکانندی قاول له سهههتاوه گرانه، ئەوا دهنگیکی فۆنهتیکی دهکهوئته پێشیهوه و ئەو دهنگه حسابی کۆنسانتی بۆ دهکری که ئەو دهنگهش ههمزهیه و ئەمەش له برکهکردنی کوردیدا ئاسانکاریمان بۆ دهکات ئیتر ئەمه له ههموو ئەو وشانهی تری لهو جۆره ههر ئەو رۆله دهبینئ:

2- بزرۆکه (i):

ئەم دەنگە لە کوردیدا واتای وشە ناگۆرێ و لەسەرەتا و کۆتایی وشە و بېرگەى کوردیدا نایەت.

(غازى) لە نامەى ماستەرەكەيدا، ئەم دەنگەى (i) بزرۆكە، بە ئەلەفونىكى، فونىمى (ى) داناو. (فەتاح 1982، ل 250، 251) ياسايەكى گشتى هەيه، بە پىي ئەو ياسايە، بېرگە بە بى فاوڵ نابى، كەچى لە چەندان وشەى وهك (من، كچ، ژن) جگە لە كۆنسانت، فاوڵ بەدیناكریّت، لیڕەدا دو بۆچون دیتە كایەوه، یان ئەوهتا بېرگە لە كوردیدا دەشى بە بى فاوڵ دروست ببیت یان نابیت، ئیّمە لەگەڵ ئەوهداين كە بېرگە بە بى فاوڵ نابى، هەر بۆیە لەگەڵ بۆچونەكە (غازى) دا یەكدهگرینهوه و دەلین:

لە نیوان ئەو دو كۆنسانتەدا (م - ن (من) ئەو ئەلەفونە بونی هەيه و رۆلى فاوڵى بېرگەكە دەبینى، بەلام پلەى فونىمى نى یە، بەم شیوهیه:

من min

➤ ئەلەفونى (ى) رۆلى فاوڵى ئەبینى.

تیبینی: لە ئەلفوبى عەرەبیهكەدا وینەى بۆ دانراوه، بەلام لە ئەلفوبى لاتینی یەكەدا (i) ئەم وینەیهى بۆ دانراوه، ئەگەرچى ئەلەفون وینەى بۆ دانانریّت، جگە لەمە لەبەر هەندى ھۆكاری تریش كە دواتر لیی دەدوین، لە راستیدا لە ئەلفوبى لاتینیشدا پپویست ناکا وینەى بۆ دابنری.

3- (ع):

ئەم دەنگە لە کوردیدا فونیم نى یە، بەبەلگەى ئەوهى وشەیهكى كوردیمان نییه ئەم دەنگەى تیدا بى، ئەمە لە لایەك و لە لایەكى تریشەوه لەگەڵ دەنگى هەمزەشدا جیى یەكتر دەگرنەوه وهك: (ئاسمان - عاسمان - قورئان - قورعان) هەرئەم جیگرتنەوهى یەكتر بەلگەى ئەوهن كە (همزه و ع) هیجیان پلەى فونیمیان لە كوردیدا نییه.

4- (و) u:

ئەم فونیمە شیوهى دركاندنى هەمان فاوڵەكانى تری هەيه، بەو پى یە ناکرئ كۆنسانت بى، كەواتە لە ریزی فاوڵەكانى زمانى كوردیدا یە. بۆ وهلامى ئەو پرسیارەش

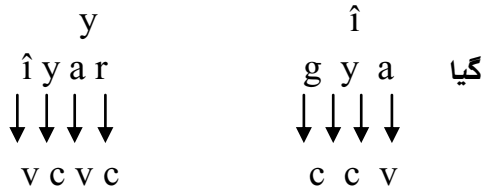
که زۆر جارایش رۆلی کۆنسانت ئه‌ببێ، بۆ نمونه، له‌و وشانه‌دا یان له‌و برگانه‌دا که
فاوئیکی تریان تیا بێ:

ئهمه راسته له بهرئهوێ له برگه‌یه‌کدا نابێ دو فاوئلی تیدا بێ به‌و پێیه‌ فونیمی
(و) له‌ویدا رۆلی کۆنسانت ئه‌ببێ، ئهمه به‌و جووره‌ لیکه‌ده‌دریته‌وه که ئهم فونیمه‌ فره
ئه‌رکه (خۆشناو 2014، ل 51، 52، 53) واته ئه‌توانی ئه‌رکی کۆنسانتیش ببینی،
به‌لام کۆنسانت نیه، به‌لکو له‌ ریزی فاوئه‌کاندایه.

5- (ی) (î):

همان ئه‌و بۆچونه‌ی سه‌روه‌ ده‌رباره‌ی (و) بۆ ئهمیش دروسته، واته له‌ ریزی
فاوئه‌کانه و به‌لام فره ئه‌رکه بۆ نمونه:

به‌ پێی ئهم بۆچونه‌ بۆ رینوسه لاتینی یه‌که دو ئه‌گه‌رمان له‌به‌رده‌ستدايه :

- 1- پێویست ناکات به‌ دو وێنه‌ی جیاواز بنوسرین { واوی فاوئ (u) ، واوی
کۆنسانت (w) ، هه‌روه‌ها (ی) فاوئ (î) ، (ی) کۆنسانت (y) } .
- 2- ئه‌و دو وێنه‌ جیاوازه‌ بمینیته‌وه وه‌ک ئیستا جارێک وه‌ک فاوئ و جارێک وه‌ک
کۆنسانت.

ئیمه له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌داین که وه‌ک رینوسه‌ عه‌ره‌بی یه‌که یه‌ک وێنه‌یان هه‌بێ، چونکه
یه‌کێک له‌ کێشه‌کانی رینووسی کوردی به‌ لاتینی له‌و دو وێنه‌یه‌دا که به‌ دلتیایه‌وه جگه
له‌ پسپوورانی زمان، خه‌لکانی تر (پزیشک، ئەندازیار، پارێزر، فه‌رمانبه‌ر، نوسه‌ر، کاسب، ...)
له‌ نوسیندا هه‌له‌ی تیدا ده‌که‌ن، به‌لام له‌ رینوسه‌ عه‌ره‌بی یه‌که‌دا چونکه یه‌ک وێنه‌یان

ههیه، ئەوه کەس هه‌ئەى تێدا ناکات، له راستیشدا جیاکردنەوه و ناسینەوهى کۆنسانانت و فاوڵ، ئەمه پێشەى پەسپۆرانه و ئەگینا ئەمه ئیشی خەلکانی تر نی یه.

6- (وو) – Ū:

ئەم دەنگه له کوردیدا به واوی درێژ ناوبراوه، به برۆای ئیمه ئەم دەنگه له کوردیدا پلهی فۆنیمی نییه، بۆ ئەوهی بۆچونهکانمان سهبارەت بهم دەنگه لێره‌دا دووباره نهکەینه‌وه، پێش‌نیاز دهکەین که سهیری ئەو توێژینه‌وه‌یه‌مان بکریت که له گوڤاری ئەکادیمی زانکۆی سلیمانیدا بلاوکراوته‌وه.

7- (نگ):

ئەم دەنگه له سه‌ره‌تاوه زمانه‌وانه‌کان رای جیاوازیان ده‌باره‌ی هه‌بووه، هه‌ندیک به فۆنیمیان داناوه و له رینوسه لاتینی یه‌که‌شدا وینه‌یان بۆ داناوه و هه‌ندیکى تریش به فۆنیمی دانانی‌ت.

ئیمه له‌م سالانه‌ی رابوردودا توێژینه‌وه‌یه‌که‌مان سه‌بارەت به‌م دەنگه له گوڤاری ئەکادیمی زانکۆی سلیمانیدا بلاوکردوه و له‌ویدا وامان له‌قه‌ئه‌م داوه که ئەم دەنگه به تهنیا له شیوه‌زاری سلیمانیدا فۆنیمه، به‌لام که قسه له‌سه‌ر زمانی ستانده‌ر بی، ئەوا ئەگه‌رچی له شیوه‌زاری سلیمانیدا فۆنیمیش بی، به‌لام نابێ له‌ زمانی ستانده‌ردا، حسابی بۆ بکری، هه‌ر بۆیه ئاساییه که وه‌ک هه‌مو دەنگه‌کانی تر، ئەمیش دو دەنگه و (ن - گ) به‌ دواى یه‌کدا دین، زمانه‌وانه‌کانیش * هه‌مان بۆچونیان هه‌یه.

ج - برگه:

ناسینه‌وه و دیاریکردنی سنوری برگه له کوردیدا زۆر ئاسانه و زۆربه‌ی زمانه‌وانه کورده‌کان له‌سه‌ر ئەوه کۆکن که شه‌ش جوړ برگه‌مان له کوردیدا هه‌یه:

1- بچوکترین برگه:

پیکدی‌ت له کۆنساننتیک و فاوڵیک:

no	نۆ	şa	شا	ba	با	dê	دێ
↓		↓		↓		↓	
CV		CV		CV		CV	

2- برگه‌ى CVC : واته کۆنساننتیک و فاوڵیک و کۆنساننتیک وه‌ک:

m o r   مۆر
↓ ↓ ↓
c v c

ş a r   شار
↓ ↓ ↓
c v c

3- برگه‌ی CVCC: واته کۆنسانت، فاوئل، کۆنسانت، کۆنسانت واته کۆتاييه‌که‌ی دو کۆنسانت بئ وهك:

d e s t   دهست
↓ ↓ ↓ ↓
c v c c

b e r d   بهرد
↓ ↓ ↓ ↓
c v c c

4- برگه‌ی CCV: واته دو کۆنسانت له سه‌ره‌تاوه و فاوئیک له کۆتاييه‌وه، وهك:

k w a   کوا
↓ ↓ ↓
c c v

5- برگه‌ی CCVC: واته دو کۆنسانتی سه‌ره‌تا ، فاوئیک، کۆنسانتیک:

x w a r   خوار
↓ ↓ ↓ ↓
c c v c

Ç w a r   چوار
↓ ↓ ↓ ↓
c c v c

6- گه‌وره‌ترین برگه‌ی کوردی: دو کۆنسانت، فاوئیک، دوکۆنسانت (فه‌تاح 1982 ، ل ، 232،233):

x w a r d   خوارد
↓ ↓ ↓ ↓ ↓
c c v c c

لیره‌دا ده‌بئ ناگاداری ئه‌وه‌ببین، که هه‌ندیک رایان وایه که له سه‌ره‌تاوه هه‌رگیز دو کۆنسانت له کوردیدا نییه و هه‌ر بۆیه به لاتینی بهم جۆره دهنوسن:

birdim	بردم
pişt	پشت
kiwa	کوا
şivan	شوان

ئەم بۆچونەش زانستی نى يە، چونکە ئەگەر ئەو بۆچونە ھەلەپھ پەسند بى ڪە گواپه دو کۆنسانتى سەرەتاما نى يە، ئەوا جۆرەکانى بېرگە لە کوردیدا، سى جۆريان لەو شەشەى دياريمانکرد دەمىنیتەوه، چونکە ئەم سى جۆرەيان نامىنى:

گيا CCV	کوا CCV
گيان CCVC	چوار CCVC
	خوارد CCVCC

کەواتە لە کوردیدا دو کۆنسانتى سەرەتاما ھەپھ بە مەرچیک دەنگى دووھمیان

يان (و) بى، يان (ى) بى، بەم جۆرە:

g y a n	گيان	ş w a n	شوان
↓ ↓ ↓ ↓		↓ ↓ ↓ ↓	
c c v c		c c v c	

بۆ زياتر رونکردنەوى ئەم لایەنە، با وشەپهكى وهك (شوان) بېرگە، بېرگە بکەين کە

بۆ بېرگەکردنى ئەم ئەگەرەمان ھەپھ:

دو بېرگە	ş i w a n	ش وان	1- شوان
دو بېرگە	ş w a n	شو ان	2- —
دو بېرگە	ş w a n	شوان	3- —
پهك بېرگە	ş w a n	شوان	4- —

ئاشکراپه کە جگە لە ئەگەرى چوارەمیان ، سیانەکەى تر پەسەند نین و ھەرگیز

ھېچ کوردیک بەو جۆرە قسەناکات و بەو جۆرانە وشەکە نادرکینى و گۆى ناکات، کەواتە

تەنیا ئەگەری چوارەمیان دروستە و زانستی یە، واتە وشەکه یەگ برڤگەیه و لە دو کۆنسانتی سەرەتا و فاوئیک و کۆنسانتی کۆتایی پیکهاتووە.

لەم دوایهەدا لای هەندی لە زمانناسان (ئەمین 2009، ل 16) ئەو بۆچونە هاتۆتە کایەووە که قالبەکانی برڤگە لە کوردیدا، شەش قالب نییە، بەئکو نوۆ قالبمان هەیه، وەك:

نازاد	<u>A</u> ZAD	←	برڤگە یەك فاوئ	A
ئاو	<u>AW</u>	←	برڤگە ی	VC
ئارد	<u>ARD</u>	←	برڤگە ی	VCC

هەئە ی ئەم بۆچونە لەو هەدایە که یاسایەك لە یاسا فۆنۆلۆژییەکانی زمانی کوردییان لە بیرکردوو، بە پێی ئەو یاسایە:

دوا دەنگی برڤگە لە کاتی گەورە بونی برڤگە کەدا، دەپەرپتەووە و لەگەڵ دەنگەکانی تردا برڤگە ی نوۆ دروست دەکات (موسا 2009، ل 15 - 18) بۆ روئکردنەووە:

دار ← ئەم وشەیه یەك برڤگە یە و (ر) دوا دەنگی برڤگە یە، هەر کاتی کەرەسە ی

تربۆ وشەکه زیادبکەین، ئەوا دوا دەنگ که (ر) هکەیه دەپەرپتەووە و برڤگە یەکی نوۆ دروست دەکات:

دار + ا	←	دا را
a + dar	←	da ra

بەلام لە وشەکانی وەکو: {نوۆ / گوۆ} دوا دەنگ که (ئ) کەیه، ناپەرپتەووە و لە برڤگە کە ی خوۆ ناییتەووە، لەبەر ئەو هە ی (ئ) فاوئە، چونکە ئەگەر بپەرپتەووە دەبێ بە دەنگی یە کەم و بەو پێ یە برڤگە نوۆ یە کە بە فاوئ دەستپێدەکات. بۆ نموونە:

گوۆ + ز ← گوۆ یز ← برڤگە ی نوۆ دروست نەبو

گوۆ + زان ← گوۆ - زان ← کەواتە (ئ) لە برڤگە کە ی خوۆ جیانە بۆووە.

ئەو ياسا فۇنۇلۇژىيە باشتىن بەلگەيە و پېمان دەلىق كە بېرگە لە كوردىدا بە فاوول دەستپېناكات، كەواتە ئەو سىق قالدەي زىادكراو دەروست نىيە، ژمارەي قالدەكانى بېرگەي كوردى لە شەش تىناپەرىق.

لېرەدا جىيى خۇيەتى ئاماژە بە پرنسىپكى زانستى زمان بەدەين كە لە لاي ھەندىق كەس بە ھەلە واي دەبىنن كە تا ژمارەي فۇنىمەكان زۇر بىق ئەو بە بۇ زمان باشە، ئەمە بۇچونىكى ھەلەيە، چونكە زمان ھەيە ژمارەي فۇنىمەكانى لە كورد كەمترە و كەجى فەرھەنگەكەشيان دەولەمەندترە.

لە راستىدا، چالاقى زمان لە ژمارەي فۇنىمەكاندا نى يە، بەلكو چالاقى زمان لە لىكدانەكاندايە، بە واتاي ئەو دەندە دەتوانىق بە لىكدانى فۇنىمە و مۇرفىمەكان، وشە و زاراوە دارپىژىق، ھەر و ايشە كە بە ژمارەيەكى كەم لە فۇنىمەكان، ھەزاران وشە و مۇرفىمە دادەرىژىق و ھەر و ھەر بە رىزبونى ئەمانىش، ھەزاران ھەزار رستە دادەرىژىق.

4 - رىنوسى كوردى

۱- رىنوسى كوردى:

ئاشكرايە كە لە ئىستادا دو رىنوس لە ئارادايە: (نوسىنى كوردى بە ئەلفوبىيى عەرەبى، نوسىنى كوردى بە ئەلفوبىيى لاتىنى) كە لە باشور و رۇژھەلاتى كوردستان بە ئەلفوبىيى عەرەبى دەنوسىن و لە رۇژئاوا و باكورى كوردستانىش بە ئەلفوبىيى لاتىنى دەنوسىن.

ھەر يەككى لەم دو رىنوسە لايەنگرى خۇي ھەيە، بە واتاي ئەو ھەندىك رىنوسە عەرەبىيەكەيان بىق باشە و ھەندىكى تىرىش لاتىنى يەكە و ھەر لايەش كۆمەلىق پاساو بۇ دەروستى بۇچونەكەيان دەھىننەو.

لە راستىدا ئەو زۇر گرنگە ئەو ھەيە كە رىنوس ئەو ھەندە گرنگ نىيە، بەو جۇرەي كە گەرە كراو، چونكە ئەلفوبىيى واتە وىنەي دەنگەكان، ھەر كاتىك بەمانەوى زۇر بەئاسانى دەتوانىن بىانگۇرپىن و ھەندىق وىنە دابنىيىن كە لە ھى كەسى تر نەجىق و ھى خۇمان بىق، بەلام ئەمە بىيويست ناكات و مىللەتانى تىرىش خۇيان بەمەو ھەرىك نەكردوو، ئەو چەند ئەلفوبىيى يەي لە ئارادايە، مىللەتان وەرىانگرتوو و ھەندىق گۇرانكارىيان تىدا كرددوو و لەگەل زمانەكانى خۇياندا گونجاندىوانە و ئىمەش ھەر وامان كرددوو.

خاڻىكى تىرىش كە گرنگە و دروستى ئەو بۆچونەمان دەسەلەينى، ئەوھىيە كە يەككى
لە جىاوازىيە ھەرە گرنگەكانى نىوان زمان و نوسىن لەوھدايە، كە زمان بە برىار گۆرانى
بەسەردا ناىتە، بە پىچەوانەو بە برىارىك دەتوانىن رىنوس بگۆرپىن، ھەرەك چۆن لە
كات خۆيدا (توركيا) رىنوسە عەرەبىيەكەى گۆرى بە ئەلفوبىيى لاتىنى.

بە برىواى ئىمە لەمەشدا دىسانەو دەتوانىن بە ھەردو ئەلفوبىيى يەكە بنوسىن و لە
ماوھىيەكى زۆر كەمىشدا دەتوانىن ھەردوكانى فيربىين، خو ئەگەر يەككىشىيان
ھەلبۇزىرەن ئاسايىيەو كىشەيەكى گەورە نى يە، بەلام جىيى خوشتىيى لە روى زانستى يەوھ
گرفتەكانى ھەر دو رىنوسەكە بزانىن.

ب- كىشەكانى نوسىنى كوردى بە ھەر دو ئەلفوبىيى يەكە و بەراوردكردنىان:

1- نىگارى دەنگەكان:

يەككى لەو كىشانە ئەوھىيە كە لە ئەلفوبىيى عەرەبىيەكەدا وىنە بۆ بزۆرۇكە دانەنراوھ،
بەلام لە ئەلفوبىيى لاتىنى يەكەدا وىنەى بۆ دانراوھ، بەم جۆرە (i).

بە برىواى ئىمە ئەمە كىشە نىيە، چونكە وەك پىشتىر باسكرا ئەم دەنگە ئەلەفۇنە و
وىنەى بۆ دانانرى، ئەمە لە لايەك و لە لايەكى تىرىشەوھ بون و نەبونى وەك پىداويستى
بۆ پىكەتەى برگە، ئەمە كارى پسپۆرانى زمانى كوردىيە، ئەگىنا كەسانى تر بە
خویندەوار و نەخویندەوارەوھ (فەرمانبەر، كارگوزار، كاسب، پزىشك، پارىزەر، ئەندازىار،
مامۇستا ...) نە دەزانن بزۆرۇكە جىيە و نە ئىشيان پىيەتى، ھەرەھا بونى وىنەكەى لە
لاتىنىدا نەك كىشەى چارەسەرنەكردوھ، بەلكو كىشەى گەورە كردوھ، كىشەى زۆر
گەورەش بۆ رىنوسى كوردى دەنیتەوھ، چونكە جگە لە پسپۆرانى زمانى كوردى،
خەلكانى تر لە نوسىنىدا ھەلە دەكەن كە كەسىكى ناپسپۆر چۆن دەنگىك بنوسى كە
نەدركىنرى، لە بەر ئەوھ پىشنىيازى ئەم باسە ئەوھىيە وىنەى بۆ دانەنرى و لە لاتىنى
يەكەشدا لابرى.

2- بۆ ھەردو فۆنىمى (و - ي):

لە ئەلفوبىيى عەرەبىيەكەدا وىنەيان بە كۆنسانتى و بە فاوئى وەك يەكە و لە لاتىنى
يەكەدا ئەمە جىكاراوتەوھ:

كۆنسانت C	فاوئى V
w و	و u
y ي	ى î

ديسان لهمه شدا ئيمه به باشى دهزانين كه ههريهك وئنهيان ههبي له بهرئه وهى تهنيا پسپوراني زماني كوردى كونسنانت و فاوول دهناسن و ئه مه پيشه يانه، ئه گينا كه ساني ترى ناپسپور، نازانن كونسنانت و فاوول چى يه؟ ئيتز چوون به دو وئنهى جياواز بيانوسن، به بي گومان دهبيتته مايهى ههلهيهكى زور له رينوسى كورديدا، له بهر ئه وه ههريهك وئنه گونجاو و دروسته، ئه مه لهكاتيكداه وهوش دهزانين كه له م تويزينه وهيهدا ئه وه دو فونيمه تهنيا به فاوول ناسينراون و فره ئهركن، واته دهنگيكي نى يه هه م فاوول بي و هه م كونسنانت، تا دو وئنهى جياوازي ههبي.

به پيى ئه م باسه ئه وانهى باسگران، به پيچه وانه وه له جياتى ئه وهى لايهنى كه موكورتى ئه لفووبي عه ره بيه كه بي، به لكو لايهنى باشه ي ئه وه ئه لفووبي يه يه.

3- له راستيدا ئه وهى كي شه يه له ئه لفووبي عه ره بيه كه دا ئه وه يه كه وئنه بو هه مزه دانراوه و ئه وه شمان زانى كه ئه م دهنگه فونيم نى يه، كه واته ليردا لايهنى باشى ئه لفووبي لاتينى يه كه ئه وه يه كه ئه م دهنگه وئنه ي بو دانه نراوه.

4- لايه نيكي ترى كي شه ي ئه لفووبي عه ره بيه كه ئه وه يه كه وشه دارپژرا و ليكدر او ده كان چوون بنوسين به جيا يان به سه ري هه كه وه بو نمونه:

يارى كرد ← ياريكرد

سروشتي بيته عه ره بيه كه كان به و جو ره يه، به لام كه به بيته لاتينى يه كان ده ياننوسين

ئه م كي شه يه مان ناميني ← yarîkrd

تبييني:

له گه ل ئه وه شدا ده بي ئه وه بزانيين كه ئه مه ش ده بي زور به ئاگادارى و ورياييه وه مامه ئه ي له گه لدا بكه ين، چونكه هه ندئ جار باس له وه ده كرى كه له نوسيندا ده بي وشه ليكدر او ده كان و فريز له يه كه جيا بكه ينه وه، بو نمونه: (كشت و كان) ده بي به سه ري هه كه وه بينوسين چونكه يه ك وشه يه له فره هه نگدا (كشتوكان)، به لام (ئه ده ب و هونه ر) نابي به م جو ره بنوسري (ئه ده بو هونه ر) چونكه دو وشه ن.

له راستيشدا ئه مه ش كي شه يه كى دروستكراوه، چونكه ئه وانهى پسپور نين نازانن وشه ي ليكدر او كامه يه و فريز چى يه؟ تا له يه كيان جيا بكه نه وه، له بهر ئه وه هه ر هه ئه ي تيا ده كهن، خه لگاني ناپسپور نازانن (بكه ر، به ركار، ئاوه لئاو، ئاوه لكار) چى يه و زمانيشيان پاراوه.

هەر لیڤردا دەبی ئەووش تۆمار بکەین کە لە ئەلفوبی لاتینی یەكەدا ئەمە چارەسەرکراوە، چونکە سروشتی بێتەکان بەوجۆریە:

Kştukal
Edebuhuner

5- ئەنجام:

- 1- ل دویف فی لیکۆلینی ھژمارا فۆنیمین زمانی کوردی (31) فۆنیمە و پیکھاتینە ژ (25) کۆنسانت و (6) فاولان.
- 2- ھەردوو ئەلفوبی کوردی ب تییپ عەرەبی و لاتینی، ئاریشین تایبەتیپ ھەین و ھندەک ژ وان ئاریشان یین ھاتینە دروستکرن.
- 3- د دەنگسازی و کریارا نقیسینیدا یا دیارە کو ئەف ھەردوو بیاڤە د واری زمانناسییدا دوو تشتین ژ ھەفدوو جودانە و دەنگسازی ب ھەردوو لقین خۆ یین فۆنەتیک و فۆنۆلۆژیڤە یا تەرخانگریە بو لیکۆلینا دەنگین بەھادارین زمانی ل دەف مروقان ب رەنگەکی گشتی و دیارکرن و دەستنیشانکرن فۆنیم و یاسیین دەنگی د زمانەکی دیارکریدا ، ھەمبەر فی ژ کریارا نقیسینی دیاردەکە د میژوو یا مروقایەتییدا زۆر درەنگتر ب دەستڤەھاتیە، وەکو ھەولدانەکا مروقی بو تۆمارکرن چالاکي و پشکەکی ژ ناخفتنا خۆ.
- 4- ئەری ئەو ئەلفابیپین ل بەردەستی مە، ئەلفابیپین فۆنەتیکیە یان فۆنۆلۆژینە؟ و چ جۆرە ئەلفابی ژ وان د گۆنجای ترن بو نقیسینی و ژبەر چ؟ ھەلبەت ئەڤە ھەمی پسارن و د شیاندایە کۆمەکا پسارین دیت ژ ی بەینەکرنی و ئەفان پساران ژ ی ھەمیان بەرسقین زانستی دڤین. بو فی چەندی ھندەک نقیسەر بەرەڤ وی ھزری دچن کو بو ھەر دەنگەکی بەھاداری زمانی (فۆنیمەکی) ھیمایەک (تییەک) بەیتە

دانان کو ئەفە ئالېگرېن ئەلفابىيا فۆنۆلۆژىنە و ھندەكېن دى بەرەف
 وئ ھزرى دچن کو بەرامبەر ھەر(ئەلۆفۆنەك) کو ئەلۆفۆن بخۆ بخۆ
 ئاوايەكى جودا جودايى دەرپرېنا ئىك دەنگى زمانىيە واتە
 فۆنیمەكییە تىپەك بەیتە دانان کو ئەفە ژى ئالېگرېن ئەلفابىيا
 فۆنۆلۆژىنە. ل فیرى ئەوا ژ ھەژى دیارکرنیە بو ھەردوو ئەلفابىيىن
 مە ھەین یا (عەرەبى) و یا (لاتینی) مە ھەردوو پەیرەوین فۆنەتیکی
 و فۆنۆلۆژى تیکەل کرینە.

5- راستنقیس، د ھەردوو ئەلفابىيىن عەرەبى و لاتینیدا بو نقیسینا
 کوردی ھەتا ھەر راستنقیسەکا ئىگرتى نینە. نموونە ژى بو فى
 چەندى ھندەك نقیسەر پىشگر و پاشگر و نفاقگر و نامراز و
 ئەسپىکتىن کارى ب پەيقىفە د نقیسن و ھندەك ژى جودای پەيئى
 دنقیسن، دیسان ژى ھندەك پەيئىن دارىتى و لیكدای پىكفە دنقیسن
 ھندەك جودا دنقیسن، ژ بلى نە پىگىرىكى ب خالبەندیى. ھەلبەت
 ئەف چەندە ئارىشەكا زورا مەزنە چ بو وارى پەروەردى و فیركرنا
 نقیسینا زمانى ل دەف قوتابىيان یان بو فیرخازین بیانى دەمى دقیت
 فیری نقیسینا کوردی ببن و چ ژى بو کریارا وەرگىرانى یان جھگرتنا
 پەيقان د فەرھەنگین لیكسیکیدا و .. ھتە.

6- دق قوناغیدا ھەردوو ئەلفابىيىن عەرەبى و لاتینی بو نقیسینا
 کوردی یین کەفتینە ژیر کارتیکرنا دەفۆکین نافخویى , ئەفرۆ
 ھژمارەکا نقیسەران ھەروەكى مالا خو یان ھۆز و باژیركى خو
 دنقیسن، ھەلبەت زالبوون ل سەر قى دیاردى ھو یا بۆیە کارەكى
 گران ئەفە ژى بو وئ چەندى دزقریت کو قان ئەلفابىيىن ھەین
 سەنتەرى خو یى ژ دەستدای و ئەفرۆ ل کوردستانى چ دەزگەھ و
 دەسلاتین باوهرپىکریین زمانى نین کو ھزرەکا زانستی و لۆژیکى

بدنه نقيسهري كورد كو نه خلاقينه هه ر ئيك ژ لايي خو فه
پيگيري ب شيرت و راسپاردين وي دهزگه هي بكهت.

6 - سه رچاومكان:

ئهمين، وريا عومهر. (2009). ئاسويه كي تري زمانه واني. چاپخانه ي ئاراس.
هه ولير.

ئهمين، وريا عومهر. (1982). گوڤاري كوري زانياري عيراق - دهسته ي كورد،
ژ (9). به غداد.

خوشناو، نهريمان عبدالله. (2014). دهنگسازي. ناوهندي ئاودير بو چاپ و
بلاوكردنه وه. هه ولير.

رهسول، عه بدوللا حوسين. (2006). ريزهي به كارهي ناني هه ندي فونيم له
نيوان كورديي ناوه راس ت و باكورد. گوڤاري زانكو- گوڤاري زانكو
سه لاهه دين، ژ (27). هه ولير.

علي، بكر عمر. (2014). چهند لايه نيكي زمانه واني. چاپخانه ي هيقي.
هه ولير.

علي، بكر عمر. (2005). گوڤاري زانكو ي سلیماني، ژ (15). سلیماني.
فتاح، محمد معروف. (1982). گوڤاري كوري زانياري عيراق - دهسته ي كورد، ژ
(9). به غداد.

مارف، ئه وزه حمانی حاجی. (1976). زمانی كوردی له بهر ژوشنایی فونه تيكدا.
چاپخانه ي كوري زانياري كورد. به غدا.

محه مه د، كسر ياسين. (2009). جياوازييا بكارهينانا فونيمان د كوردييا سه ري
و ناقه راستدا. ناما ماسته ري. زانكويا دهوك.

موسا، عه بدولوه اب خالد. (2009). هيژ و ئاوازه له دياليكتي كوردی
ژوو روودا. چاپخانه ي حاجی هاشم. هه ولير.

2. People speaking the southern Kurmanci dialect tried to adjust the Arabic alphabet for the Kurdish writing. Opposed to that, people speaking the northern Kurmanci dialect tried to adjust the Latin alphabet for the Kurdish language. The result was that two separate alphabets were used in two different regions; one adapted by people speaking the Sorani dialect, the other by people speaking the Kurmanci dialect. Others, like Lur, Kalhur, Hawraman or Zaza each of them joined the first or second group depending on their geographical situation or politics.

3. Most of the writers and scholars that worked in that field were under the influence of enthusiasm for their homeland, regional or personal issues when developing ideas. Opposed to that hypotheses, methods and exemplary researches were neglected when looking for a scientific solution for that problem.

4. A scientific approach to that issue:

a. Those alphabets that are given nowadays are a kind of mixture of the basic understanding of phonetic and phonology and the writing itself in it shows that both of these things are to be differentiated in linguistics.

b. Are those alphabets that are used nowadays phonetical or phonological? And which kind of those alphabets is the most suitable one for writing and why? Without a doubt those are all questions and there are lots of more questions to be asked and those questions all need to be answered scientifically. Here it is important to show that in both alphabets, being the Arabic and Latin one, we mixed the fields of phonetics and phonology.

c. Rules: In both alphabets, the Arabic and Latin one, for the Kurdish writing there are still no common rules. Examples for those are some words containing prefixes, suffixes, infixes, prepositions and some aspects of verbs that are added to a word when written but some write them separately. Another example is that some write compound and complex words together, others write them separately; there is no importance given to guidelines.

5. In this section both alphabets, the Arabic and Latin one, for the Kurdish writing are influenced by internal regions. Nowadays, several writers write like they speak in their stem or little villages. Of course, control in this field has become something very difficult and that is due to the cause that the alphabets used have given up their centers in Kurdistan.

Analîza Strana *Ez Xelef im* li ser Şopa Dîroka Kurdan ya Sedsala XIXem

The Analysis Of *Ez Xelef im* Song In The Footsteps Of Ninetenth Century Of Kurdish History

Nurdan ŞARMAN**

PUXTE:

Ji ber ku di dîroka Kurdan de zargotina Kurdî, nemaze muzîka Kurdî, çavkanîyeke girîng e, xebatên di vî warî de dikarin di gelek xalên dîrokî de bibin rênîşaner. Li ser vê xetê strana *Ez Xelef im* a bi nav û deng -herçiqas derheqê jêdera stranê de em ne xwediye agahdariyên dorpêç û eseh bin jî- dikare di gelek waran de sedsala XIXem ronî bike û derfeta lêpîrsînên taybet bide destê me. Nirxandina vê stranê dê di nav şert û mercên sedsala XIXem de nerînên me fireh, asoyên me geş bike û çend versiyonên vê stranê dê deriyê xwendinên cuda li ber me veke. Lewre ev stran xwediye rîtm û naverokêke wisan e ku dikare atmosfera sedsala 19mîn a Kurdistanê ya şeran, ya geşandinên polîtîk ku di dîroka Kurdan de bûne sedemên geşandinên girîng bide ber çavan. Ku bi nêrinek din mirov vê stranê bide ber xwe ev yek hem dê derfet bide ku mirov li geşandinên Kurdistanê yên ku din nav dîroka nivîskî

Ez ji Abdulhekîm Kartal û Mirza Baran re spas dikim ku di sererastkirina nivîsa Kurdî de ji min re bûn alîkar.

**** Wanebêj, Zanîngeha Şîrnexê,
Dîbistana Bilind a Tûrîzm û
Kargerîya Otelkariyê, Şîrnex,
Türkiye.**

Lecturer, University of Sirnak, School of Tourism & Hotel Management, Sirnak, Turkey.

e-mail: nurdanurek@gmail.com

de cih negirtine binihêre û li ser wan ji nû ve bihizre, hem jî dikare li ber me deriyê şopên nirxandineke nû li ser hin şexsiyet û bûyerên ku heya niha bi çavekî ji rastiye û reseniyê dûr hatine nirxandin vebike.

Bêjeyên sereke: "Ez Xelef im", sedsala XIXem, serhildan, berxwedana Êzdînşêr, Şêx Ubeydullah.

ABSTRACT:

Kurdish oral culture especially Kurdish traditional music has a great importance as being a source of Kurdish history. In this sense, *Ez Xelef im* song as being one of the popular representatives of Kurdish folk song is an oral source to clear and examine the nineteenth century of Kurdish history although there isn't any certain information about its meaning. To handle this song with developments of nineteenth century of Kurdish history will provide both having a new historical outlook about that said times and having various evaluations about the meaning of song. *Ez Xelef im* song which has an epic meaning in Kurdish verbal memory is a reflection of that moving period of nineteenth century Kurdish history. Because this song almost has a rhythm and content that reflect the wars, political and politics development in Kurdistan during nineteenth century. From another angle this song also has a lot of hints which provide thinking about developments never handled by written history of Kurdistan and provide evaluating some events and persons which registered to written history by a non-objective way with a new perspective.

Keywords: “Ez Xelef im”, nineteenth century, uprising, resistance Êzdînsêr, Shaykh Ubeydullah.

1. DESTPEK

Bi sedem ku Kurd li ser dînamîkên xwe di merheleyên neteweyên din re derbas nebûbûn, piştî şerê cihanê yê yekem zêdetir mehkûmî rewşeke parçebûyî bûn. Dema înkarkirina nasname, piştaftin, zilm û koçberiyê jî bê hesibandin, “folklorra Kurdî” an jî “çanda devkî” bi taybetî jî muzîka Kurdî, di parastina nasnameya Kurdistan a neteweyî de, bû xwediyê roleke sereke. Şeweya jiyana Kurdî, guherînên civakî û zaravayên cuda tev jî şewqa xwe dane vê çanda dewlemend û cure bi cure, nifş bi nifş hatine neqilkirin. Bi saya zargotinê ev yek nifş bi nifş gihîştîye heta roja me; em jî vê çanda dewlemend û qedîm bêpar nemane. Tiştên qewimîne gelek ji wan bi riya muzîkê di hafîzeya hevpar de cih girtine. Bi vê yekê em dikarin bibêjin muzîka Kurdî bi tena serê xwe kevneşopî, mîrateya bav û kalan, talan û bûyerên dîrokê tomar kirine; ragihandine ber destê me (Çelebi û yên din, 2006). Strana *Ez Xelef im* jî li ser van asanan nimûneyeke xurt û populer a zargotina Kurdî ye. Kê çî wextî, bi çî awayî, bi çî sedemê ev stran gotiye em nizanin. Li ser vê yekê şîroveyên cuda hene, lêbelê dîsa jî mirov bi hêsanî dikare bibêje ku ev stran gelek şopên xurt ji sedsala XIXem di nav xwe de dihewîne. Sedem vê yekê beriya şîrovekirin û analîza vê stranê hewce ye nerînên rûniştî yên derbarê sedsala XIXem bîn veçirandin. Ev demajo di heman demê de, di warê hin kêmasî û şaşiyên di berhemên nivîskî yên

derbarê dîroka Kurdistan a sed sala XIXem de û di warê nêrînên cuda li bûyer, qewimîn û şexsiyetên serdemê de lêpirsînekê jî bi xwe re tîne. Ev yek girîngiya strana *Ez Xelef im* bi awayekî dîrokî zêdetir dike.

Di navbera sed sala XVIIIem û XIXem de li dinyayê gelek bûyerên ku rasterast an bi navgînî, bandorên xurt li çarenûsa gelê Kurd kirine qewimîne (Lazarev û Mihoyan, 2013: 105). Strana *Ez Xelef im* wek berhemeke dîroka devkî bi me dide xuyakirin ku di seranserê sed sala XIXem de atmosfera Kurdistanê dibe warê serhildan û berxwedanan¹.

-
- 1 Li hemberî van kesan ku dibêjin piraniya tevgerên Kurd ên sed sala XIXem netewî û serxwebûnxwaz bûn, hinek angaşên din jî hene. Li gorî van angaştan serhildanên Kurd ên sed sala 19emîn ji hişmendiyeke xwerû netewî bêpar bûn û ya rastî tevgerên vê pêvajoyê xwedan daxwazên otonomiyê bûn. Ji ber ku di vê xebatê de armanca sereke ew bû ku derbarê dîroka stranê û wateya wê de çend angaştan pêşniyaz bikim, ez bixwe qet neketim nav nîqaşên kûr ên derheqê netewîbûn an ne-netewîbûna tevgerên Kurd ên sed sala 19emîn. Lêbelê tezên ku min ev stran bi tevgerên wê serdemê re dan ber têkiliyê, bi saya hin angaştan hatin qewinkirin ku wan angaştan jî tevgerên Kurd ên sed sala 19emîn wek tevgerên netewî qebûl dikirin. Wadie Jwaideh di xebata xwe ya “Dîroka Neteweperweriya Kurdî” de destnîşan dike ku serhildanên Kurd ên curbecur ên di sed sala 19emîn û di destpêka sed sala 20emîn de dest pê kirin, ne bûyerên munferît bûn ku bi tenê ji ber têkçûneke aborî an jî bêmemnûniyeteke siyasî çêbûn (Jwaideh, 2014). Hassanpour dibêje, “Şeran û parçekirina Kurdistanê li ser geşedana netewî ya Kurdistan du bandorên sereke, lê dijber derxistin holê. Wan jî hêlekê ve rê li ber Kurdistanê yekbûyî digirtin. Ji hêleke din ve jî rê didan ku ligel herifandin û zilman wek encama serdestiya biyaniyan, hişmendiyeke netewî ava bibe di nav civatekê feodal de ku endamên wê li hemberî malbat, eşîr û warê bav û kalan dilsoz bûn. Xuya ye, netewe û neteweperwerî ku di sed sala 17emîn de li wan deverên dinyayê anakronîzm bûn, di nav şert û mercên taybet ên li Kurdistanê de geş bûn. Hestên neteweperweriyê ku bi eslê xwe jî bendên eşîr û herêmî cuda bûn hem jî hêla takekesan û hem jî ji girseyên civatê hatin derbirîn. Bêguman gelek serhildanên mîrên Kurd ên li dij serdestiya biyaniyan xwedan armanceke tenê bûn: Parastina desthilatiya xwe ya xweserî ku ji bav û kalan ve ji wan re maye. Qasî ku em ji kêma çavkaniyan dizanin, “*Kesên ku rêberiya van serhildanên li dijî serdestiya biyanî kirine mîr û beg bûn ku ji dêvla tevahiya Kurdistanê an jî hin beşên wê hema tenê axa xwe diparastin.*” (Hassanpour, 2005: 127, 128, 129). Hassanpour, jî ber ku di navbera neteweperweriya çîna navîn ya serdema me û neteweperweriya wê demê de tevliheviyek çenebe vêya wek neteweperweriyeke feodal bi nav kiriye. Veguhastina neteweperweriya Kurdî bo neteweperweriya çîna navîn di îdeolojiya netewî ya Hacı Qadirî Koyî (1817-1897) de xuya dibe. Koyî li ber rêberên aristokrat ên kevneşopî û çîna ruhbanê radîbû û bo avakirina dewleta Kurd bangî xelkê dikir û jî bo wê armancê jî propagandaya karanîna wêje û zimanê Kurdî jî dikir (Hassanpour, 2005: 131). Pêvajoya ku cara duyem bi parçekirina Kurdistanê dest pê kir (1918) -Kurdistan di nav pênc dewletan de tê dabeşkirin û desthilatiya dewletê di her deverê herêmê de belav dibe- rê li ber yekitiya etnik a gelê Kurd girt (Hassanpour, 2005: 135).

Em ê di vê xebatê de strana *Ez Xelefîm* li ser pênc xalên cuda rave bikin. Şîroveyên li ser naveroka stranê hemî subjektîv in û hinek ji wan li ser şopa îhtimalan dimeşin. Jixwe armanca min ew e ku ev strana ku hinekî atmosfera sedsala 19mîn dide der, li ser nêrînên şexsiyetên girîng ên wê demê hin qenaetên berdest biguherîne. Di şîrove û nirxandina stranê de me hem ji kelepura nivîskî, hem jî ji ya devkî û rîwayetên nav gel sûd girtiye (bi gelemperî rîwayetên li herêma Botan)². Beriya ku em derbasî dahûrandina stranê bibin divê bi gelemperî em li ser şert û mercên sedsala XIX'em bisekinin.

2. DI SEDSALA XIX'EM DE REWŞA KURDISTANÊ YA GELEMPERÎ

Kurdistana ku cara yekem bi Şerê Çaldiranê (1514) ketibû bin deshilatdariya dewleta Osmanî, bi peymanana Qesrê Şîrînê (1639) ku sînorên dewleta Osmanî û Îranê diyar dikir, hema bêje bi tevahî daxilî erdê Osmanî bû. Kurdistan wek berê –digel peymanana navborî jî– salên li pey jî di navbera Osmanî û Îranê de ji ber şerê tixûban bû qada şer. Herçiqas tixûbên fermî yên di navbera van dewletên mezin ên navborî de li cem Kurdistaniyan ne xwedî hikmekî resen bû jî, her du dewletan jî baca uşîrê bi darê zorê ji Kurdistaniyan hildigirt, bi kotekî Kurdistanî jî xwe re dikirin leşker. Bi ser vê yekê jî, Kurdistaniyan heya sedsala XIX'em karîbûn bi awayekî xweser bijîn.

Rojhilata Nêzik û ya Navîn ji dawiya sedsala XVIII'em heta serê sedsala XIX'em pê ve dibû qada şerên dewletên mêtînger. Dewletên mêtînger wek Rûsya, Almanya, Brîtanya, Frensa û piştî Awistîrya di navbera xwe de plana parvekirina dewleta Osmanî dikirin ku roj bi roj lawaz dibû, hilwedîşiya. Ji aliyekî din, têkoşînên rizgariyê yên neteweyî -ji bilî neteweya tirk- yên gelên din ji bo van berjewendiyên xwe bi kar dianîn, her diçû tehekuma xwe xurt dikirin (Lazarev û Mihoyan, 2013: 107). Rûsya di sedsala 19'an de çar caran li hemberî dewleta Osmanî, du caran li hemberî dewleta Îranê şer kiribû û di destpêka van şeran de Kurd li dijî Rûsyayê derketibûn, piştî bi piranî xwe dabûn pişt Rûsyayê.³

2 Ji ber dîroka nivîskî ya Kurdan hatiye manîpulekirin û sedem vê yekê ku Kurd şexsiyetên xwe yên dîrokî û dîroka xwe di çarçoveyê "emîk" de dinirxînin ev rîwayet girîng in.

3 "Di dema seferên artêşa Rûsan ên bi ser Tirkîyeya rojhilat û Îrana rojava de, fermandarên Rûsyayê bi Kurdan re têkiliyê wisa danîne ku Kurd tenê bibin hevalbendê wan an jî qet nebe bêalî bimînin. Nikare bê gotin ku Rûsyayê piştgirî dida Kurdîstaneke serbixwe, lê digel her tiştî, wekî encama siyaseta Rûsyayê ya li ser rojhilata-nêz a di sedsala 19mîn û destpêka sedsala 20mîn de, hilweşîna leşkerî û siyasî ya Osmanî û Îranê leztir kiriyê, ev bûye alîkarî ji bo çêbûn û hêzdarbûna tevgera rizgarî û netewî ya Kurd" (Lazarev ve Mihoyan, 2013: 107).

Di vê serdemê de ji bo Kurdistan xaleke girîng jî ew e ku di salên 40 û 60î ên sedsala XIXem de şah û paşayên hikûmeta Îran û Osmanî dezgehên îdarî û polîtîk yên kevn li ser şopa dewletên ewrûpî guhaztine, yeknavendî xurt kirine, bi reformên jakoben tevgeriyane heya ev yek di nav Kurdistan de bûye sedema gengeşî û nexweşiyên (Lazarev û Mihoyan, 2013: 136).

Wek encam ji sedsala XIXem pê ve dewleta Osmanî û Îran ku hem bi hev re hem jî bi Rûsyayê rê di nav şer de bûn, li aliyekî jî dixwestin û hewl didan ku mîrektiyên Kurdistan yê ber bi rizgariyê ve diçûn kontrol bikin. Di vê qada şerê giran de li ser axa Kurdistanê ji çaryeka pêşîn ya sedsala XIXem heya ya dawî, Kurdên ku hem dixwestin rizgar bibin, hem jî dixwestin ji bandorên neyînî yên van reformên dawî xilas bibin û ji ber vê mebestê jî li ser hev gelek caran serî rakirine, ji teref dewleta Osmanî bi awayekî hovane hatine tepisandin. Ev serhildan roj bi roj ber bi tevger û fikreke neteweyî ve diçû, her yek ji ya pêşîn berfirehtir, mezintir dibû (Lazarev û Mihoyan, 2013; Kutschera, 2013; Hassanpour, 2005).

3. STRANA EZ XELEF IM Û ANALÎZA WÊ

Mîrov dikare strana *Ez Xelef im*, ku yek ji stranên Kurdî yên navdar e, wek straneke epîk û anonîm binirxîne. Strana *Ez Xelef im* ku hema bêje li hemû herêmên Kurdistanê hem ji aliyê Kurdên sunnî hem ji aliyê yên din tê zanîn -wek minak Êzîdî, hwd.- xwediyê govendeke taybet e ku li gorî herêman versiyonên vê govendê jî hene. Herçiqas cara yekem kê gotiye, sedema gotina vê stranê çî ye, em xwedî agahdariyên teqez nebin jî ev stran ji paletiyê bigire heya cejn û rojên taybet bi awayekî çê hatiyê gotin.

Strana *Ez Xelef im* ku bi îhtimal ji helbesteke dîrûdirêj hatiye girtin, gelek rêzikên wê ne berdest in û çend hevok û rêzikên wê jî di stranê de nayên xwendin. Lewma em hay ji halê wê yê resen nînîn.⁴ Di rêzik û fonetîka stranê de li ser şîroveyên dengbêj û stranbêjan li gorî herêman hin cudatîyên piçûk hene. Li jêr çend versiyonên stranê hatine rêzkin.

4 Gorî riwayetên mirovekî ji Botan ku jî pîr û kalê xwe bihîstiye, ev stran di rastiya xwe de 25 çarîn bûye, piştî 17 çarîn ji teref hin kesan hatiye nivîsîn, çar pênc çarînen stranê jî, ji teref dengbêj û stranbêjan hatine bestekirin. Derbasbûna helbestê li bal stranê ve di navbera salên 1840 û 1847an de ye. (Ev riwayet ji navnîşana vê malperê û ji belgefilma *Ez Xelef im* hatiye girtin. <http://www.cizremedy.com/cizira-botan-ez-xelefim-xelefim--120v.htm> (Cizîra Botan - *Ez Xelef im Xelef im*).

EZ XELEF IM(1)

Ez xelef im
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Ez xelef im xelef im
Êzdînşêr begê Botan e
Xweyê şûrê sedef im
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Xweyê şûrê sedef im
Êzdînşêr begê Botan e
Gel eşîra bixwendeme
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Gel eşîra bixwendeme
Êzdînşêr begê Botan e
Ez xelefê bi şîvî me
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Ez xelefê bi şîvî me
Êzdînşêr begê Botan e
Xweyê şûrê bi zîvî me
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Xweyê şûrê bi zîvî me
Êzdînşêr begê Botan e
Gel eşîra bi hêvî me
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Gel eşîra bi hêvî me
Êzdînşêr begê Botan e
Herbolê xweş Herbolê
Hawar e Mîr hawar e Mîr

Hawar e lo!
Herbolê xweş Herbolê
Êzdînşêr begê Botan e.
Bi gumguma daholê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Bi gumguma daholê
Êzdînşêr begê Botan e.
Xweş şer e li qeleqolê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Xweş şer e li qeleqolê
Êzdînşêr begê Botan e.
Hewrexê xweş Hewrexê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Hewrexê xweş Hewrexê
Êzdînşêr begê Botan e.
Bumba bavên Gemrexê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Bumba bavên Gemrexê
Êzdînşêr begê Botan e.
Meş em herin ser Şernexê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo! (Bafi, 2005: 170-172)

EZ XELEF IM(2)

Ez xelef im, xelef im
Hewar e mîro hewar e,
Ez xelef im xelef im
Ezdînşêr mîrê Botan e
Xwediyê şûrê bî sedef im

Hewar e mîro hewar e
 Xwedîyê şûrê sedef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Li nav eşîran bi gef im
 Hewar e mîro hewar e
 Li nav eşîran bi gef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelefê kinik im
 Hewar e mîro hewar e
 Ez xelefê kinik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Xwedîyê şûrê bi şîrik im
 Hewar e mîro hewar e
 Xwedîyê şûrê bi şîrik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Li nav eşîran bi rik im
 Hewar e mîro hewar e
 Li nav eşîran bi rik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelefê şûvî me
 Hewar e mîro hewar e
 Ez xelefê şûvî me
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Xwedîyê şûrê Misrî me
 Hewar e mîro hewar e
 Li nav eşîran bengî me
 Êzdînşêr bege Botan e
 (Cigerxwîn, 1988: 22-23).

EZ XELEF IM(3)

Ez xelef im xelef im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Ez xelef im xelef im

Êzdînşêr mîrê Botan e
 Xwedîyê şûrê bisedef im
 Hawar e mîr hawar e mîr
 Xwedîyê şûrê bisedef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Nav eşîran bigef im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Nav eşîran bigef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelef im xelef im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Ez xelef im xelef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelefê kinik im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Ez xelefê kinik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Xwedîyê şûrê bişîrik im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Xwedîyê şûrê bişîrik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Nav eşîran birik im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Nav eşîran birik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelef im xelef im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Ez xelef im xelef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e⁵

5 Versiyona herî belavbûyî ya vê stranê ev e.

Ev beşa xebata me, ji vir pê de li ser riya çend pirsan, analîz û armanca gotina vê stranê dihewîne. Ev serpîrsên ku dikevin pey îhtimalên nîrxandinên cuda li jêr in.

Gelo Kilama Ez Xelef im meydanxwestina Xelefê Şûvî ye ji Êzdîşêr (Yezdanşêr)?

Baweriyêke mezin heye ku di vê kilamê de Xelefê (Xelefê Şûvî) axa, serok an jî rêberê eşîreke bi navê Şûvî, ji Mîr Êzdîşêr meydan xwestiye û mîr gazî şer kiriye. Yek ji wan kesên ev kilam gotine Şivan Perwer e û ew di destpêka kilamê de behsa çîrokeke ku hêz bide vê baweriyê dike. Di destpêka kilamê de Perwer “Çîroka me di derbareyê Xelefê Şûvî û Êzdîşêrê mîrê Botan de ev e.” dibêje û bi devê Xelefê Şûvî wiha diqîre: “*Wa Êzdîşêr! Mîrê Botan! Ka kê piştî xwe spartî Romîyan e? Tu dibêji Xelefê ditirse ji meydan e. Ka were em îro dekê xwe li hev bidin. Emê bibinîn kî berx e, kî beran e!*” Piştî vê, Perwer dibêje ev şerê ku di navbera pêşengekî Botan Xelefê Şûvî û Mîrê Botan Êzdîşêr de dibe, şerê birakujîyê ye; dema Kurd bi Kurd re şer bike Osmanî/Tirk ji vê rewşê qezenc dikin û dûre dest bi gotina kilamê dike.

Eger em li ser rewşa cezakirina kesên li hember deshilatdariya Êzdîşêr derdikin bifikirin, îhtimala meydanxwestina serokê eşîrekê yê bi navê Xelefê Şûvî li hember Mîr Êzdîşêr gelekî zêde ye. Di kilamê de hebûna kesekî ku her dem behsa nav û hêza xwe dike û çavê yê hemberî xwe ditirsîne vê îhtimalê zêdetir dike. Lê di kilamê de îhtimaleke din heye ku Xelefê Şûvî li hember Mîr Êzdîşêr meydanê dixwaze. Sedemên vê îhtimalê jî ev in: Heke Xelefê Şûvî li hember Êzdîşêr meydanê dixwaze û gazî şer dike, çima dibêje “Êzdîşêr mîrê Botan e.” Çima bi pesindarî dibêje “Êzdîşêr mîrê Botanê ye”? Heke Xelefê şûvî biqîriya an jî xîtabî Êzdîşêr bikira, diviya ku hevok bi qertafa tewangê (-ê) biqediya.⁶ Yanê diviya ku hevok wekî “Êzdîşêr mîrê Botanê” bûya. Di vê rewşê de yan bi demê re “ê” bûye “e”, yan jî Xelefê Şûvî meydanê naxwaze û berevajî leqeba wî wekî pesindayînekê tîne zimên. Aliyekî din, Xelef çima wî kesî gazî şer dike û meydanê dixwaze; di heman demê de jî dibêje “mîr hawar e” û jê alîkarî dixwaze? Di kilaman de bêyî li wateya wan bînan hin peyv û baneşan îhtimal heye tenê ji bo qafiyeyê hatibin bikaranîn û îhtimal heye bi demê re guherîna dangan jî pêk hatibe. Mînak dibe ku “mîr hawar e” di rastiya xwe de “mîr ha were” be û bi demê re guherîbe. Yan jî dibe ku rastî “mîr hawar e” be û bi demê re bûbe “mîr hawar e”. Em werin li ser gotinên Şivan Perwer ên derbarê kilamê de. Em dikarin bibêjin Şivan Perwer bi gotinên xwe yên di serê kilamê de dixwaze balê bikişê li ser şerên biratiyê yên bûne sedemek ji bo têkçûna serhildanên gelê Kurd û serekên Kurdan ên sedsala 19mîn.

6 Hema bibêje hemû versiyonên devkî û nivîskî yên vê kilamê de ev rêz pênaseya rewşa cihê Êzdîşêr dike. Yanê dawî bi “e”ya lêkera alîkar diqede ne ku bi “ê” ya qertafa tewangê.

Li vir em kevanekê vekin û bibêjin: Ji Xelef re Şûvî tê gotin, wekî serekê eşîrekê be. Di çarçoveya vê xebatê de, li herêma Botan ne di rîwayetên nivîskî de ne jî di agahiyên wan kesên derbarê vê kilamê de axivîne, behsa Xelef û eşîreke bi navê Şûvî nayê kirin. Di vê rewşê de du îhtimal çêdibin: Heke em Xelef wekî kesekî qebûl bikin, wê demê dibe ku Şûvî leqeba wî be, ne ku navê eşîrê be; yan jî Xelef ne navê kesekî ye.

Di hin gotegot û şîroveyan derbarê kilamê de dibêjin ku Xelef jî ber îxaneta li Mîr Bedirxan kiriye jî Êzdînşêrî aciz dibe, jê meydan dixwaze û gazî şer dike. Êzdînşêr bi Osmanîyan re peymanê girê dide û di encama vê de ku dibe sedema dîlketina rêberekî wekî Mîr Bedirxan bi hêz; wekî rewşeke jirêzê serekên alîgirên Mîr Bedirxan li dij desthilatiya Êzdînşêr derketine. Ev îhtimal were hişê mirov jî, jî ber ku Xelef di kilamê de tenê behsa hêza xwe kiriye û behsa Mîr Bedirxan nekiriye, îhtimaleke lawaz e. Îhtimala ku rêzên behsa Mîr Bedirxan dikin negihîştibin ber destê me hebe jî, şîroveya ku Xelefê Şûvî jî ber îxaneta li hember Mîr Bedirxan jî Êzdînşêr hêrs bûbe û ew gazî şer kiribe zêde maqûl naxuye.

Cigerxwîn jî di berhema xwe ya bi navê *Folklorê Kurdî* de dibêje Xelef navê kesekî ye. Lêbelê Cigerxwîn wekî meydan xwestina Xelef li hember Êzdînşêr şîrove nake. Cigerxwîn derbarê kilamê de wiha dibêje: “*Di vir de, Xelef, navê xwe û şûrê xwe û mîrê xwe û hinek jî ji pesnê xwe dane xuyakirin. Çawa, ko navê eşîra xwe ji me re daye xuyakirin. Ji lewra, ev (Xelef) ji eşîra Şûva ye, ko di bin destê mîrê Botan de ye. Çawa, ko em zanîn, ko navê mîrê Botan jî, di ve çaxê de Êzdînşêr bû yan jî Şêrezdîn. Herweku dide zanîn, ko di wê çaxê de, kalanê şûrên xwe sedef dikirin û şûrên Misrî, Kolmisrî gihiştibûn Kurdistanê. Ev dîlok di ber dîlanê re tê gotin û bi giranî vê dîlokê dibêjin û davêjin berhev û li hev vedigerînin û govend milê rastê diçe*” (Cigerxwîn, 1988: 23). Di çarçoveya vê şîroveya Cigerxwîn de, dema Xelef behsa xwe û hêza xwe dike, pê re behsa mîr jî dike û dibêje: “Êzdînşêr Mîrê Botan e.” Belkî bi niyeta fikrên ku ew xwe hevberê mîr dibîne, hetanî xwe ji wî bihêztir dibîne, pêşî lê bigire dibêje. Belkî jî mirov dikare bibêje di şertên wê demê de navê mîran û kirinên wan di neqeratên stran û kilaman de wekî bikaranîneke giştî bûye.

Dema mirov van nirxandinan tevan bide ber çavê xwe, mirov dikare bibêje ku baweriyên derbarê wateya vê kilamê de mutleq ne rast in. Yanê mirov dikare bibêje îhtimal hene ev kilam ne derbarê şerxwestina Xelefê Şûvî be û Xelef jî ne navê kesekî be. Bi vê sebebê di bin sernivîsên pirsên li jêr, wateyên di vê kilamê de tèn tehlilîkirin.

Di piraniya van sernivîsên pirsî de, bi awayekî jî bo Êzdînşêr têkiliyên bihêz tèn raxistin. Di serî de divê em kevanekê vekin. Sebebên van çavkaniyan û sebebên

kêmbûna têkiliya kilamê bi lehengiya Êzdînşêr ve, kêmasiyên wê û rola kilamê ya di vegotina kesekî wekî Êzdînşêr ê dîrokî de çi ye, em behs bikin.

Sebebê bingehîn a şîrovekirina her wekî kilam behsa qehremaniya Êzdînşêr dike belkî jî ew e ku Êzdînşêr bi Osmanîyan re peyman girê daye û li hember kesekî wekî Mîr Bedirxan ku di dîroka Kurdan de gelek girîng e, derketiye. Yanê ev kilam di nava Kurdan de wekî merşa serkeftin û qehremaniyê tê gotin, divê ihtimala pesindayîna kesekî wekî Êzdînşêr ku rola îxanetê jê re tê dîtin, zêde bi mantiqî lê neyê nêrin.

Neteweyekî wekî Kurdan ku dîroka wan bi destên kesan -bêyî objektîviyê- hatiye nivîsîn, dema ku dîroka xwe dinirxînin car caran van agahiyên tewş û çavkaniyên nerast ji xwe re çavkanî digirin û dikevîne şaşiyê. Kurd (an jî kesên li ser navê wan diaxivin û dinivîsin) dema kesekî dîrokî an bûyerekê bi nêrîneke nûjen dinirxînin û pirsyar dikin dikevîne şaşiyê civakî û encameke wisa derdikeve ku hin ji dîroka Kurdan û hin kesên dîrokî rast neyên famkirin. Va ye qurbanekî vê şaşiya dîrokî û civakî kesekî di dîroka Kurdî de jî Êzdînşêr e. Rola neyînî ya dîrokî (xayîn) ku li Êzdînşêr hatiye barkirin, bûye sebeb ku ew kesê girîng neyê dîtin û neyê nasîn. Di pirtûkên behsa sedsala 19mîn dikin an jî ev serdem jî tê de diborin de navê Êzdînşêr yan bi kurtî dibore yan jî qet nabore. Di çavkaniyên ji bo Kurdan hatine nivîsîn de jî kesekî nezan, sexyekî çavsor, rêberekî sexik, hetanî ku rastî jî kesekî xayînê doza Kurdîtiyê ye. Di pirtûkên dijî Kurdan hatine nivîsîn de, arşîvên Osmanî û Îngilîzî de jî, begekî jirêzê ye yan jî digel ku rehetiya wî û gelê wî di cî de bûye, ew rehet nesekiniye û bûye rêberekî belayê serê Osmanîyan.

Di dîroka devkî an jî hafizeya herêmê de gelek caran, (bi taybetî gelên ku dîroka wan a nivîskî tune an jî ya heyî jî bi awayekî derewîn hatiye nivîsîn) çavkaniyên gelek bihêz tînin dîtin. Dîroka nivîskî gelek caran girîngiyê nade van çavkaniyan û davêje aliyekî. Lêbelê li gorî Pierre Norayê “*Hafize her dem wekî qewimîneke rojane me bi dema bêdawî ve girê dide; dîrok jî tenê nûnertiya paşerojê ye. Dîroka ku bi xwe şîroveyeke rewşenbîrî, sekuler û pevxiştî ye, wekî dij hafizeyê, gotareke rexneyî ye. Dîrok her dem ji hafizeyê şikê dike û ji ber vê jî peywira rastî ya dîrokê dewisandin û tunekirina hafizeyê ye.*” (Nora, 1989: 8-9). Bi hemû berhemên objektîv ên li ser Êzdînşêr hene -ku ne zêde ne jî- û şopên derbarê wî yê di folklorê Kurdî de jî mirov bigire destê xwe, girîngiya Êzdînşêr a di dîroka Kurdî de rastir dikare derîne holê. Ev dê bibe sebeb ji bo lêvegerandina rûmeta Êzdînşêr. Mimkin e di hafizeya devkî de mirov bi îşaretên qehremanî, wêrekî û rêzdariya Êzdînşêr re têkildar gelek efsaneyan bibîne. Beşek ji van efsaneyan di şîroveyên derbarê wateya kilama *Ez Xelefîm* de diborin. Beşek ji efsaneyên derbarê cih û wateya kilama *Ez Xelefîm* a di bîra Kurdan de (yanê baweriya ku ev kilam derbarê qehremanî û şerkeriya Êzdînşêr

de ye) didin nişan ku cih û wateya wê di hafizeya Kurdistan de gelek girîng e. Hinek efsaneyên di vê mijarê de wiha ne:

“Biraziye Bedirxan Êzdîn hebûye. Êzdîn kesekî pir jêhatî û şervanekî baş bûye. Mezinên me digotin Êzdîn fermandarê artêşa Bedirxan bûye. Dema Êzdîn diçû şer, digot: ‘Ez Êzdîn im, ez şêrê mîrê Botan im.’ Elî çawa şêrê Xwedê ye Êzdîn jî şêrê mîr bûye.” “Şêrekî sultanê Osmaniyan hebûye û kesekî nekaribûye li hember wî destê xwe bavêje simbelê xwe. Rojekê Êzdîn rastî vî şêrî tê, destekî xwe avêtiye simbelê xwe û destekî jî daniye ser şûrê xwe û awirekî tûj avêtiye şêrî. Şêrî jî tirsan bi xwe de rîtiye. Ji ber vê wêrekiya wî jê re şêr hatiye gotin; yanê bûye Êzdînşêr.” “Sultanê Osmaniyan du malbatên xanedanî (yek malbata Silêman Beg, a din jî malbata Evdal Beg) ji Botanê sirgûnî Zoqeydê (niha gundekî Misirca Sêrtê ye) kiriye. Li Zoqeydê paşayekî zalim ê Osmaniyan bi navê Fettah Paşa hebûye. Fettah Paşa rojekê êrîşî Evdal Beg kiriye. Evdal Beg xeber ji Êzdînşêr re şandîye û jê alîkarî xwestiye. Êzdînşêr hatiye alîkariyê, Fettah Paşa kuştîye û ji kelhê avêtiye jêr. Paşê jî ji bo bide nişan ku ji Osmaniyan natirse, gotiye ez ê li vir tiştêkî biçînim û heta şîn bibe bi derekê ve naçim. Mîrov şînbûna tiştêkî çandî bide ber çavê xwe, tê famkirin ku Êzdînşêr xwestiye bide nişan ku ji Osmaniyan werine tolhildana Fettah Paşa, natirse. Ev jî delîla wê ye ku ew çiqas rêberêkî bêtirs û wêrek bûye.”

Rîwayeteke derbarê Êzdînşêr a di pirtûka *Dîroka Kelepura Mîrnişîniya Botan*⁷ de jî dîsa nişaneyê wê ye ku Êzdînşêr di hafizeya herêmî ya Kurdî de xwediyê nasnameya şervanî û wêrekiyê ye û di heman demê de kesekî adil e. Ev rîwayet jî bi kurtî wiha ye:

Dema Êzdînşêr heft salî bûye bavê wî Sêvdîn wefat dike. Piştî vê, mamê wî Bedirxan xwedikirina Êzdînşêr digire ser xwe. Êzdîn di nava zarên gund de her dem kesekî rêber bûye. Zarok tev di bin emrê wî de ne û listikan piranî Êzdînşêr bi rê ve dibe. Dîsa rojekê zarokên gund di bin rêbertiya Êzdînşêr de bi hespên xwe yên darîn listika şer listibûne. Mîr Bedirxan di wê navberê de bi pêşengên Botan re di civînekê de bûye. Êzdînşêr jî artêşa xwe ya ji zarokan re gotiye “îstîqamet civîn e” û li pêş Êzdînşêr li paş zarok bi hespên xwe yên darîn daketine odeya civînê. Kesên di civînê de li hember vê bûyerê heyirî dimînin û dikenin û paşê Mîr Bedirxan ji Êzdînşêr dipirse: “Ka bibêje tu û artêşa te hûn çi dixwazin?” Êzdînşêr gotiye “Mîrê min ez fermandarê vê artêşê me û leşkerên min birçî ne. Ez ji wan re xwarinê dixwazim.” Bi fermana Mîr Bedirxan ji zarokan re xwarin hatiye anîn û wan jî zikê xwe

7 Ev pirtûk jî aliyê Mele Xelefê Bafî ve hatiye berhevkirin û eslê wê jî rîwayetên destxetî yên Erebbî pêk tê. Di sala 2005an de pirtûk jî aliyê Dîlawer Zengî ve jî bi tîpên latînî ji nû ve hatiye çapkirin (Bafî, 2005).

têr kirine. Piştî vê, Êzdînşêr ji mamê xwe Mîr Bedirxan re gotiye leşkerên Mîrektiya Botan li hember dijmin kêmin û ji vir paş de ez ê artêşa xwe bigihînim, lê ji bo vê jî ihtiyaca min bi pereyan heye. Li ser vê Mîr Bedirxan gotiye tu dikarî baca eşîrekê ji bo ihtiyaca artêşa xwe bicivîni. Êzdînşêr artêşa xwe hildaye çûye mala axayê vê eşîrê. Lêbelê axa feqîr bûye û gotiye ji bilî dîkekî nikare tu tiştî bide wî. Êzdînşêr ev dîk qebûl kiriye û di rê de bi leşkerên xwe yê zarok dîkî dide rûçikandin. Dema Êzdînşêr digihîje ba Mîr Bedirxan, mîr jê pirs kiriye ka baca xwe standiye yan na. Dema Êzdînşêr dibêje min nestand, Mîr Bedirxan sebebê vê pirs kiriye. Êzdînşêr dîkê di destê xwe de dirêjî Mîr dike û dibêje “Mîrê min ha ji te re, tu dikarî tiştêkî ji vî dîkî bistîni? Axayê wê eşîrê jî mîna vî dîkî ye.” Li ser vê Mîr Bedirxan keniyaye û soz daye êdî tu car ji wê eşîrê bacê nestîne (Bafî, 2005: 148-153)

Ev efsane îşaretên girîng in û didine nîşan ku Êzdînşêr di hafizeya Kurdên herêma de ji xayînekî zêdetir qehremanek e. Kesekî wekî Berdixan ku li ser axa di bin hikmê wî de dewlemendiyeke aborî û civakeke di nav xweşiyê de ava kiriye, li Kurdistanê jî mîrîtiyeke serbixwe saz kiriye. Êzdînşêr li hemberî Bedirxan bi Osmanî re tifaq kiriye û bûyê sedema têkçûna Bedirxan. Ev yek jî bûyê sebebê qedandina xweşî û dewlemendiya Botan.

Pêşiya ku em vê tevgera Êzdînşêr bi îxanetî bi nav bikin, divê mercên civakî, çandî û siyasî yê wê serdemê li ber çavan bînin girtin. Çavkaniyên devkî û nivîskî hene ku dibêjin bavê Êzdînşêr Mîr Sêvdîn jî di dema xwe de mîrekî serbixwe bûye. Tê gotin Mîr Bedirxan jî bi Osmanîyan re bûye yek û ev rêberê girîng (Mîr Sêvdînê Bavê Êzdînşêr) ji text xistiye. Lêbelê ne Bedirxan, ne jî Êzdînşêr xwestiye ku Kurdistan bi temamî bikeve bin destê Osmanîyan. Di sedsala 19mîn de peymanên beg û rêberên Kurdan bi Osmanî û dewletên mêtinkar re piranî stratejîk bûne. Bedirxan Beg ji bo bikeve cihê wî bi Osmanîyan re bûye yek û Mîr Sêvdîn ji text xistiye, lê paşê ji bo bi temamî bibe serbixwe bi Osmanîyan re têkoşîn kiriye. Êzdînşêr jî ji bo Bedirxan ji text bixe û bikeve cihê wî bi Osmanîyan re bûye yek, lê ew jî li hemberî Osmanîyan serhildanekê (ji ya Bedirxan bihêztir û berfirehtir) dide destpêkirin û dikeve nava liv û tevgerê ji bo Botan bibe mîrektiyeke serbixwe. Dîsa Şêx Ubeydulahê Nehrî jî bersiva gaziya cîhadê ya Osmanîyan dide û xwe alîgirê wan dide nîşan û piştê bi fikra Kurdistaneke serbixwe serhildaneke mezin daye destpêkirin. Em dikarin şerên mîran wekî şerê textî bibînin û di mercên begîtiya wê demê de em dikarin bibêjin bûyereke jirêzê ye. Zêdetir di wan deman de eşîrên Kurdan di mijara ka dê kî bibe mîr de bûbûne komên cuda. Çawa eşîrên ku dixwestin mîrîti jî Mîr Bedirxan re bimîne hebûn, wisa eşîrên ku digotin divê mîrîti bimîne ji yekî ji mala Mîr Sêvdîn (yanê Êzdînşêr) re jî hebûn. Tê zanîn piştî ku Bedirxan Beg bû mîr jî ev kom bi hev

re di rewşa şer de bûn. Di aliyekî din de ku mirov tifaqa Bedirxan Beg bi Osmaniyan re li ser jîtextistina Mîr Sêvdîn li ber çavan bigire, Êzdînşêr fikiriye ku mîrîtî heqê bavê wî û piştî jî heqê wî bûye û Bedirxan ev heq xesb kiriye. Bi vê sebebê mirov dikare bifikire ku Êzdînşêr di mercên wê demê de li hemberî Bedirxan Beg (paşê navbera wan xweş bibe jî) bi hêrs bûye.

Wekî encam di mercên begîtiya wê demê de, mirov dikare navandina bi xayîntiyê ya ji bo pevçûnên di navbera endamên xanedanê de wekî şaşiyêke civakî binirxîne. Loma mîrên ku bi tifaqa Osmaniyan re hatine ser text, divê mirov li ber çavê xwe bigire ku wan ji bo têkoşîna rizgariya herêma xwe û tevahiya Kurdistanê xebatên mezin kirine. Ev têkoşînên serweriyê di wê demê de hem ji aliyê malbata xanedanê ve hem jî ji aliyê Kurdistan ve têkoşîneke edetî tê dîtin ku di hafizeya Kurdî ya herêmi de ne Bedirxan, ne jî Êzdînşêr wekî xayîn nayên binavkirin. Ev kes bi şexsiyetên xwe yên pêş û serkeftî her tim hatine vegotin.

Di hin çavkaniyên ku behsa Êzdînşêr dikin de, ev îfade diborin: “*Yezdanşêr di sehneya siyasî ya wê demê de qehremanekî bi nakok lê di heman demê de tîpîk e. Yezdanşêr li aliyekî li ser erdeke kifş berjewendiyên serweriya xwe ya şexsî li pêş girtiye û rêberê feodalê rastîn bûye. Bêrêbazî û nakokiya wî ya siyasî û minêkariya wî ya ku bi desthilatiyan re li hev hatiye, ji vê diqewime. Li aliyên din, ew rexistinkarekî jêhatî û welatparêzekî Kurdistanê bû. Ji bo rizgarkirina axa xwe ketiye nav tevgera serhildanê. Serhildan bi ser tixûbê Botan ketiye û li seranserê Kurdistanê di bin destê Osmaniyan de belav bûye. Tevger di rengê feodaliya cudakî de bû lê xwe gihandiye keviya tevgerê neteweyî.*” (Lazarev û Mihoyan, 2013: 138).

“*Kurdan hurmeteke mezin ji Yezdanşêrî re digirt û heta ku digotin nesla Yezdanşêrî ji ya sultanên Tirk kevnartir û bi rûmetir e.*” (Averyanov, 2010: 101).

Êzdînşêr jî di çavê piraniya eşîrên Kurd de mîna Bedirxan ji malbata Ezîzan û ji nesla Xalid bîn Welîd (Xalidê kurê Welîd) wekî kesekî pîroz e, bi qasî Bedirxan Beg muteber e û mîrîtî jî dema dora wî hat mafê wî yê rewa ye.⁸ Li aliyekî din valahiya desthilatiyê ku piştî Bedirxan Beg çê bûye, tijekirina wê ji aliyê Êzdînşêr ve, di çavê Kurdên bê serek de pêwistiyeke mezin bû. Loma Kurd li hember sefer û tevgerên Osmaniyan ên bi navê tedîbê û li hember rêveberên nû yên Osmaniyan ku dihatin tayînkirin di bin zextên gelek mezin de bûn. Herweha Êzdînşêr di dema serfermandariya Bedirxan Begê de bi şexsiyeta xwe ya şerker û wêrek navdar bûye û ji bo textê valabûyî jî tam lêhatî ye. Alîkariya zarên Bedirxan Begê ji bo serhildana Êzdînşêr jî,

8 Li gora Şerefnameyê Begên Cizîrê ji malbata Ezîzan in ku nesla wan digihêje Xalid bin Welîd (Şerefxan, 1990: 1135).

tîne hişê mirov ku di wê demê de nexweşiya di navbera malbatên Êzdînşêr û Bedirxan Begê de xelas bûye, an jî kêmbûye. Êzdînşêr bi serhildana ku da destpêkirin û gerand, hurmeteke mezin hem di herêma xwe de hem jî di nava Kurdan de qezenc kiriye. Bi ser de jî, (çawa di pêş de dê bê vegotin) serhildana ku ew bi rê ve dibe jî serhildana di dema Bedirxan Begê de jî berfirehtir e.

Gelo ev kilam straneke wekî merşan bû ku leşker û yekîneyên Mîrektiya Botan di şer, berxwedan û serhildanan de gotine?

Me berê jî gotibû sedsala 19mîn di dîroka Kurdan de ji aliyê serhildan, berxwedan û şeran ve serdemeye pir bi hereket e. Di Kurdistanê de di vê serdema ku her serhildan ji ya pêşiya xwe berfirehtir bûye û her serhildan bi xwînê hatiye dewisandin, zêdetir hewcedarî bi motîvasyon û wêrekiyê çê bûye. Folklor taybetiyên dema derketina xwe an jî serdema ku behs dike di xwe de digire. Mirov ku bibêje atmosfera kilama *Ez Xelef im*, atmosfera dîroka Kurdan a sedsala 19mîn e, nabe derew. Loma ev kilam şewqa ruhê şer, serhildan, berxwedan, serkeftin û qehremaniyê dide, mînanî ku cesaret û motîvasyonê bide şervan û gelê Kurd. Di dîroka Kurdan de serhildana pêşîn û mezin a sedsala 19mîn di serdema Mîr Bedirxan de dest pê kiriye. Kilama *Ez Xelef im* ihtimal heye ku ji ber sebebên li jor di serhildana serdema Mîr Bedirxan de hatibe gotin û di serhildanên pişt wê jî zêdetir belav bûbe û berdewam kiribe. Çîrokên destekê bidine vê fikrê û wê erê bikin li devera Botan hene. Ev çîrok wiha ne:

“Leşkerên artêşa Bedirxan Beg dema diçûne şer ji bo motîve bibin û piştî şer jî ji bo pîrozkirina serkeftinê, ev kilam digotin.” “Bi qasî me ji kalan bihistiye gotina vê kilamê ji aliyê dengbêjan ve, rastî salên 1840 û 1847an tê.” “Dema serkeftineke leşkerî pêk bihata ev kilam bi çoş dihat gotin. Îro jî rojên şahiyê yên wekî dawetan de û dema serkeftinek çêbibe dîsa bi çoş tê gotin.”

Rîwayeteke herêma Botan ku îşaretî hebûna vê kilamê di serdema Bedirxan Beg de dike wiha ye: *“Di dema Bedirxan Beg de, demekê di navbera Goyî û Ertoşiyân¹⁰ de şerek derdikeve. Ewên navbera wan û Bedirxan Beg xweş e, xeberekê dişînin û jê alîkariyê dixwazin. Bedirxan Beg leşkerên xwe ji bo alîkariya Goyiyân dişîne û mezinê eşîra Ertoşiyân tê kuştin û Goyî bi ser dikevin. Piştî vê bûyerê Ertoşî sond dixwin ku heta roja heyfa xwe hildin govenda Ez Xelef im berevajiyê eşîrên din bilizin.”*

9 Serdema ku di bin rêbertiya Bedirxan Beg de serhildana mezin a Kurdî çêbûye.

10 Goyî an jî Goyan eşîreke ku navenda wan li Qilabana Şîrnexê ye. Ertoşî an jî Hertoşî jî konfederasyoneke eşîran e ku jî 12 eşîran pêk tê û belavî Bêtûşebab, Hekarî, Wan û Kurdistanê başûr bûne. Di vê serdemê de Ertoşiyên ku bi Goyiyân re di nava şer de bûn, di nava mîrektiya Hekariyê de di bin desthilatiya Mîr Nûrûlah de bûn.

Govendêke xasî vê kilamê li gelek deverên Kurdistanê heye û awayê vê govendê ya li Botan û derdora wê dişibe hereketên şerî. Govend wiha tê lîstin: Du gav diçin pêş û du gav jî paş ve tînin û gavekê jî dîsa diçine pêş û wiha didome. Ev hereket bi awayê “çûna yek pêş û yek paş” wekî fermaneke leşkerî sembolîze dibe. Dîsa li gora rîwayetên devera Botan “Peyva xelef a di vê kilamê de ne navê kesekî ye, xelef pêşengê şer e, rêvebirê şer e û kesê sergovend be dibe xelef.”¹¹ Li vir peyva xelef (paşhatî) dijawerî selefê (pêşhatî) û wekî rêvebirê şer were bikaranîn ne xerîb e. Loma di wê demê de rêvebir û pêşengên şeran pîranî ji malbatên xanedanî ne û fermandar in (wekî Bedirxan Beg, Êzdînşêr û kurên Bedirxan). Guhertoyeke vê kilamê ku li devera Botan bi awayê “Ez xelefê Begê Botan im” tê gotin, vê fikrê piştrast dike.

Ku wisa ye, çima di kilamê de navê Êzdînşêr bi derbdar dibore û kilam bi navê wî navdar bûye? Pêşiya ku em bersivê bidin divê em kevanekê vekin û behsa girîngiya Êzdînşêr û serhildana sedsala 19mîn a di bin femandariya wî de pêk hatiye bikin.

Êzdînşêr kurê Mîr Sêvdînê (Seyfedîn) mîrê berî Bedirxan Beg e.¹² Ji xeynî vê, serfermandarê artêşa Bedirxan Beg e. Êzdînşêrê ku difikire Bedirxan Beg mîrîtî ji bavê wî Sêvdîn xesb kiriye, pêşiya ku mereşalê artêşa Anadolê ya Osmaniyan Osman Paşa bimeşe ser Cizîrê (Nîsan 1847) sefa xwe diguhere û ji Cizîrê direve û tevî Osmaniyan dibe. Ji ber endamekî malbata Ezîzan û kurê Mîr Sêvdîn e, ji vê rûmetê hêz digire û di tîkçûna Bedirxan Begê de roleke girîng digire. Piştî Bedirxan Beg di destpêka tebaxa 1847an de teslîm dibe, ji kêrhatina wî ya di tîkçûna Bedirxan de û ji ber endamekî xanedanê ye, ji aliyê mereşalê artêşa Anadolê ya Osmaniyan Osman Paşa ve, wekî muteselimê (wekîltiya mîrêmîran) Cizîr, Botan û Hacîbehramê tê tayînkirin. Lêbelê Sultan Evdilmecîd û hikûmeta Osmaniyan, ji bandora wî ya di nav Kurdistan de û rêveberiya serbixwe ya bavê wî (Mîr Sêvdîn) ditirsin û kesekî ji malbata Bedirxan Begê wekî rêveberê Cizîrê rast nabînin. Di sala 1848an de bi avakirina eyaleta Kurdistanê re Cizîr jî dibe senceq û dema Mustefa Paşayê ku femandarê artêşa Bedirxanê tîk dibe wekî qaymeqam tê tayînkirin, Êzdînşêr dimîne di valahiyê de (Kardam, 2013: 140-141). Ji ber ku pismamê Bedirxan Begî ye tê hizirkirin ku dê bandora xwe di herêmê de zêde bike, loma jî di Adara 1849an de wî dişînin Stenbolê. Paşê jî ji ber Cizîr musaîd nayê dîtin, wî li Mûsilê wekî efser peywirdar dikin. Di vê pêvajoyê de paşayên Osmaniyan bo her derên Kurdistanê ku di bin

11 Ev govend berê li devera Cizîrê pîranî li ber defê dihat lîstin. Stran pîranî bi awayê vegeerîne yanê bi dubareya hemberî tê gotin.

12 Di hin çîrokan de tê gotin ku Mîr Sêvdîn birayê Bedirxan Beg e (Bafî, 2005: 138).

serweriya Osmaniyan de ne, tèn şandin. Hin bajarên kifşe yên Kurdistanê ji aliyê leşkergehên Osmanî ve tèn dagirkirin (Kardam, 2011: 379-380; Ögün, 2010: 66-67, 77-78; Averyanov, 2010: 131).

Bi têkçûna Bedirxan re bidestxistina Kurdistanê temam bûye û pergala mîrîtiyê hatiye rakirin. Lê bi avakirina eyaleta Kurdistanê û pêkanîna Tenzîmatê, valahiya ku ji tesfîyeya began pêk hatiye nayê tijekirin; di cihê mîrektiyên ku saziyên gelek kevnar û xwediyê kevnepîyên dîrokî ne, saziyên nû nayên danîn û di vê rewşê de ji teqez xelasiya ji xerabûnên aborî û civakî, bêasayîşî û talanê mumkin nebû. Berteka Osmaniyan a li hember vê rewşê zêdekirina zextan û cezakirina eşîrên bê kontrol bû (Kardam, 2011:384). Zêdebûna bacan, leşkeriya mecbûrî, bi taybetî bertilxwarî û nelirêtiyên rêveberên herêmî dibûn sebebê nerazibûneke mezin. Konsolosê Îngilistanê yê Mûsilê Rassam di rapora xwe ya ji balyozê li Stenbolê Stratford re şandî de wiha dibêje: “*Rewşa zilimkariyê gihîştîye asteke wisa ku Kurdan dest pê kirine li rêberêkî digerin da ku ji nîrê zilma ew xistine bin barekî giran, xelas bibin.*” (Public Record Office [Pro Fo], 195/394, C.A. Rassam to Stratford de Redcliffe, Moossul, 3: 190-192: 1855: Veg: Ögün, 2010: 107). Yezdanşêr wekî endamekî xanedana Cizîra Botan, malbata Ezîzan û kurê Mîr Sêvdîn ji bo lêgerana rêberêkî tam lêhatî bû (Kardam, 2013: 143).

Yezdanşêr biraziyê Bedirxan, di serhildana Botan a di sala 1847an de alî Tirkan kiriye, lêbelê duv re di di sedsala 19mîn de serkişîya serhildaneke herî mezin kiriye. Serhildan bi ser tixûbê Botan ketiye û li seranserê Kurdistana di bin destê Osmaniyan de belav bûye. Tevger di rengê feodaliya cudakî de bû lê xwe gihandiyê keviya tevgerê neteweyî.

Şerê Qirimê yê wê demê dest pê kiriye, rê li ber Êzdînşêr û serhildana wî vedike ku bi pêş ve biçe. Di sala 1853yan de dema Osmaniyan bi Rûsan re şer îlan kir, Kurdan guh nedan celba gazîkirina leşkeriyê.¹³ Di salên 1853-57an de di navbera Kurdan û Rûsan de têkiliyên dostane pêk tèn (Averyanov, 2010: 102-132).

Ji ber ku Yezdanşêr kurê Mîr Sêvdîn bû rêveberiya Cizîra Botan heqê xwe didît û pêşî ji aliyê Bedirxan ve û paşê ji aliyê Osmaniyan ve ev heqê wî hat xesbkirin û ew hat mexdûrkirin.¹⁴ Yezdanşêr li ser vê rewşê çar salên li Mûsilê bi xeyala vî

13 Ewên bersiva vê gaziyê didin jî eşîrên li ser sînorê şerê Rûs û Osmaniyan in ku di bin zextên yekîneyên Osmaniyan de bûn (Averyanov, 2010: 131). Piştî ku Rûs bi ser dikevin Kurdan xwe ji şer vekîşiyane (Averyanov, 2010: 132).

14 Êzdînşêr, dema di serhildana Bedirxan de alîkariya Osmaniyan dikir, hêvî dikir ku dê Osmanî wî wekî waliyê Kurdistanê tayîn bikin. Lêbelê ji ber Osmaniyan nedixwest rêberê navdar ê Kurd bihêztir bibe, destekdayîna wî red kir (Lazarev û Mihoyan, 2013: 139).

heqê xwe yê ji destê wî hatî standin diborîne û ji mehên dawîya sala 1853yan ve li herêma Botanê digere û amadekariya serhildanê dike. Li ser têkçûna Osmaniyan li hember hêzên Rûsan a di havîna 1854an de, vê ji bo bikaranîna planên xwe wek fersendekê dibîne û radibe piyan. Yezdanşêr bi hêzeke 400 kesên ji Mûsilê civandine, hefteya duyem a Cotmeha 1854an ji bo biçê Cizîrê ji Mûsilê vediqete. Serhildan di Kanûna Pêşî ya sala 1854an de tam di navîka Kurdistanê de, li başûr û rojhilatê Tirkîyeyê Anadola başûr-rojhilat (eyaletên Botan û Hekarîyê) dest pê dike. Êzdînşêr bi vî awayî di 15 rojan de dibe xwediyê axa edetî ya Mîrektiya Cizîra Botan. Qada serhildanê di sala 1855an de herêma bakurê Kurdistana başûr û Kurdistana başûr-rojhilat digire û ber bi başûr-rojhilatê ve belav dibe. Pêşî Kurdên Hekarîyê, dûre Kurdên Miksê û eşîrên Botan tevî Yezdanşêr dibin; di demeke kin de Êzîdî jî di nav de eşîrên din ên Kurd tevî wî dibin. Ji bo serhildanê bifetîsinin, paşayê Bexdayê Kenan leşkergehên Bexda û bajarên din li Sêrtê dicivîne û dimeşe ser Êzdînşêr, lê di navîna meha kanûnê de nêzî Sêrtê têk diçe û direve. Li ser vê serhildanê belavê Bexdayê heta Wanê dibe. Di meha sibatê de êdî 60 hezar kes di artêşa Êzdînşêr de hene, hin çavkanî dibêjin 100 hezar e.¹⁵ Romên li herêmê û 2 hezar jî ji Erebistanê tevî sefên Êzdînşêr dibin. Serhildan di dawîya zivistana 1855an û destpêka biharê de digihîje asta herî jor. Di navbera leşkerên Êzdînşêr û Osmaniyan de li nêzî Keleha Pagvansê ya başûrê Gola Wanê şerek derdikeve. Di vî şerî de 4 hezar miriyên Osmaniyan çêdibin û bi paş vedikişin (Averyanov, 2010: 132-133; Lazarev û Mihoyan, 2013: 139; Kardam, 2013: 142-144; Kardam, 2011: 379-380).

Serhildana ber emrê Êzdînşêr û zêdebûna hejmara alîgirên wî, waliyê Kurdistanê û rêveberên herêmî bi awayekî cidî xistine nava fikaran; tirsîyane ku Êzdînşêrê serhildêr bibe “Bedirxanekî nû”. Waliyê Kurdistanê tirsîyaye ku Bedirxan Beg û Xan Mehmûd ên sirgûnkirî ji Gîrîtê birevin û bêne Kurdistanê. Loma di rewşeke wiha de serhildanê di ji herêma Botan derkeve û heta Miksê bikare belav bibe (Kardam, 2013: 145-146). “Hikûmeta Osmanî (Bab-1 Alî) qebûl kiriye ku serkeftina Êzdînşêr ji bo wan ji destçûna Qers û Erziromê xetertir e (Notên derbarî Kurdên Botan yên Îvanovê Musteşar ku konsolosê kevn ê Erziromê bû û herî dawî bû Konsolosê Helebê, 1877-78, Veg: Averyanov, 2010: 342). Beşeke mezin a artêşa Osmanî ji bo terbiyekirina serhildana Kurdistana mezin a Êzdînşêr di şerê 1854-55an de dema şerê Rûs û Osmaniyan de ji qada şerê eniya Qersê hatiye vekişan (Averyanov, 2010: 104). Bab-1 Alî di naveka 1855an de ji bo serhildana Êzdînşêr bifetîsîne operasyonê dide destpêkirin. 22yê Sibata 1855an de yekîneyên osmaniyan û hêzên Êzdînşêr li Dirûna (îro Duruköy) navbera Mêrdîn û Cizîrê rastî hev tên. Yezdanşêr bi giranî

15 Ne Osmaniyan ne jî Îranê tu demê ji Kurdên bin emrê xwe de ev qas leşker necivandine.

têk diçe, pêşî vedikişê Cizîrê, pê re diçe Qesra Gelî ya li bihurka Qesrikê ku li ser riya Cizîr û Dêrgulê ye (Kardam, 2013: 147). Yezdanşêr dema li Qesra Gelî bûye ji nû ve amadekariyên serhildanê dike û dixebite ku bi artêşa Rûsan re bikeve tîkiliyê, lê nikare bi ser bikeve. Osmanî di vê navberê de serhildêran paşve davêjin. Di dawîya meha nîsanê de Yezdanşêr bi soza namûsê ya konsolosê Îngilistanê li Mûsilê û paşayê Osmaniyan ji Qesra Gelî derdikeve û bi nûnerên Osmaniyan re biryara hevdîtîna dide. Lê di dema hevdîtîna de yekcar tê girtin û dibin Stenbolê û tê zîndankirin. Li ser vê, tevgera Kurdî bê serek dimîne, paş dikeve û di demeke kin de ji xelas dibe (Lazarev û Mihoyan, 2013: 140; Averyanov, 2010: 134; Celil, 1992: 166). Yezdanşêr paşî sirgûnê Vidîna tê kirin. Di Kanûna Paşî ya 1858an de direve û dîsa hewl dide ku serhildanekê rêxistin bike lê tê girtin û dîsa tînin Vidîna. Her çiqas paşî bê efûkirin jî, careke din îzna wî ya vegera Kurdistanê nayê dan (Kardam, 2011: 379-380).

Derbarê girîngiya serhildana Êzdînşêr de ev tîna gotin: *“Tîştê ku serhildana Yezdanşêr ji yêna pêşîya wî cudatir dike, himêz kirina axa fireh a Kurdistanê bakur û rojavayê ye.”* (Lazarev ve Mihoyan, 2013: 140). Waliyê Kurdistanê Mehmed Hemdî Paşa di rapora xwe ya 26ê Kanûna Pêşî ya 1854an de ji Derseadetê re şandî de, *“Heke rêbir gihîştibûna armancên xwe, dê ev neguncanî bi vê deverê tenê nemaya û li aliyekî Sêwas û li aliyê din heta Bexdayê belav bûya û dê bûbûya sebebê mesrefên mezin. Di vê rewşê de tevger dê ji serhildana Bedirxan bûbûya pîrsgirêkeke mestir û bi vekirî were dîtin ku her ku biçûya dê derketa çend qatên xwe. Ji dema efsûnkarî (piştî Bedirxan Beg ji holê hat rakirin) li vê herêmê nehatiye dîtin û nehatiye bihîstin ku Kurd wiha bi hev re bûne tifaq û evqas pevçûnên mezin kirine.”* dibêje û kifş dike ku di piştî perdeya vê bûyerê de Yezdanşêr heye (Öğün, 2010, 88-89).

Li vir emê kevanekê bigirin û dîsa vegerin ser mijara bi çî sebebê kilam li ser navê Êzdînşêr hatiye gotin û navdar bûye. Êzdînşêr di serdema Bedirxan de serfermandarê artêşê bûye, bi şerkerî û wêrekiya xwe navdar bûye; dibe ku di vê kilamê de behsa nav û dengê xwe, hêza xwe kiribe û cesaret dabe artêşa xwe. Dibe ku kilam ji aliyê wî bi xwe ve hatibe nivîsîn an jî li ser hatibe nivîsîn û dibe ku gorî mercên wê serdemê ji nû ve bi navê wî hatibe şirovekirin. Li aliyekî din, ji ber ku mîrê herî dawî¹⁶ Êzdînşêr e û eger mirov mezinahiya serhildana di bin emrê wî de, encamên wê û navdarbûna Êzdînşêr li ber çavan bigire îhtimala ku kilam berê hebe û dûre pirtir bi navê wî hatibe xwendin, bêtir derdikeve pêş.

16 Piştî ku Êzdînşêr di sala 1855an de ji holê hat rakirin, dawî li desthilatiya mîran a li herêmê anîn. Lêbelê ji bo demek pir kin Osman Begê kurê Bedirxan mîrîtiya xwe îlan kir. Ji ber ku mîrîtiya Osman Beg pir kin bûye, mirov dikare bibêje Êzdînşêr mîrê dawî ye.

Pirseke din jî ku bê hişê mirov dibe ku wiha be: Eger kilamê di dema serfermandariya Êzdînsêr de dest pê nekiribe, yanê ji pêşî de hebe, yan jî bi sefermandariya wî re dest pê kiribe, çima ji Êzdînsêr re “mîr” tê gotin. Bersivên vê pirsê yên bi ihtimalê wiha ne: Îhtimala hebûna kilamê di pêşiya ku Êzdînsêr bibe mîr (di dema serfermandariya wî an jî pêşî de) ji bo îlankirina mîrîtiya wî, ihtimal heye ji nû ve hatibe şîrovekirin. Loma hin îşaretên ihtimala guherînê hene ku kilama dema serfermandariya wî bi mîrîtiya wî re guheriye¹⁷. Yek ji van jî hin versiyonên vê kilamê li herêma Botan “Êzdîn şêrê mîrê Botan e/Botanê” tê gotin.¹⁸ Çawa tê dîtin li vir behsa Êzdînsêr ne wekî mîr, wekî şêrê mîr tê kirin. Ev çîroka li herêma Botan jî vê ihtimalê piştrast dike: “*Biraziye Bedirxan Êzdîn hebû. Şervanekî pir jêhatî bû. Mezinan digotin ku Êzdînsêr serfermandarê Bedirxan bûye. Dema Êzdînsêr diçû şer, Êzdîn şêrê mîrê Botan e’ digot. Hz Elî çawa şêrê Xwedê ye, ew jî şêrê mîr bûye.*” Di vê rewşê de piştî Êzdînsêr dibe mîr, ristika ‘Êzdîn şêrê mîrê Boten e’ tê gotin ku ihtimal heye bûbe ‘Êzdînsêr mîrê Boten e/Botanê’.¹⁹

17 Li gorî rîwayeteke de vera Botan: “*Dema Êzdînsêr bû mîr, ji bo vê pîroz û îlan bike ev kilam gotiye û şahiyên 40 roj û 40 şevan bidome li dar xistiye.*” Di vê rewşê de, ristika Ez Xelef im (Divê xelef bi wateya dijawateya selefê be. Yanê divê wateya wê “ez xelef im”, “ez paşhatî me” be) a di kilamê de, ristika “*Êzdînsêr mîrê Botan e*” ku tê wateya îlankirina mîrîtiyê û ristika “*Xweyê şûrê sedef im, nav eşîran bengî me*” ku hêz, nav û nîşana mîrê nû hatiye ser text nîşan dide, vê rîwayetê piştrast dikin. Ji bilî vê ristika “*Bi gumguma daholê*” ya ku di wersiyona pirtûka *Dîroka Kelepora Mîrnişîniya Botan* (Bafî, 2005) de dibore, îşaretê şahiyekê dike. Dibe bê gotin ku ristika “*Mîr hawar e*” ya ku di kilamê de dibore jî, tê wateya “mîr îlan dike, mîr gazî dike.”

Baş e, gelo ev kilam/helbest bi mîrbûna Êzdînsêr re hat gotin, an di pêşiya wî de jî li Kurdistanê ji bo mîrbûnê dihat gotin? Îhtimal heye ku ev kilam ji bo hemû mîrên li Kurdistanê ji bo îlankirina mîrîtiyê yan jî cara pêşî ji bo îlankirina mîrîtiya Êzdînsêr hatiye gotin. Heke em ihtimala ku kilam ji bo îlankirina mîrîtiya hemû mîrên Kurdistanê bûye qebûl bikin jî ihtimala ku kilam bi navê Êzdînsêr bûye -ji ber ku mîrê dawî bû û di nava Kurdan de bi nav û deng bû- divê bê ravekirin û li ber çavan bê girtin.

18 An jî ev ristik di rastiya xwe “Êzdîn, Şêrê Mîrîtiya Botan e” ye û dibe ku deng jê guherîbin.

19 Navê wî yê rastî Êzdîn e û li gorî rîwayetê ji ber ku şervanekî baş û wêrek bûye, “şêr” wekî leqeb li navê wî hatiye zêdekirin. Rîwayeta sebaba dayîna vê leqebê li de vera Botan wiha ye: “*Şêrekî sultanê Osmanîyan hebûye, tu kesî nedikarî simbelê xwe li ber vî şêrî badaya. Êzdînsêr destekî xwe daniye ser simbelê xwe, destek jî li ser şûrê xwe û awirek avêtiye şêr; şêr ji tirsan rîtiye xwe de. Piştî wê rojê ji Êzdîn re Êzdînsêr an jî Şêrêzdîn hatiye gotin.*”

Îşareteke ku îhtimala versiyona kilamê ya di dema serfermandariya wî ku piştî mîrîtiyê guherîbe, piştrast dike dîsa di versiyoneke kilamê ya li herêma Botan veşartî ye. Di hin versiyonên herêma Botan de “Êzdînşêr begê Botanê” tê gotin. Di mîrektiya Botan de mîrên ji xanedanê (çi mîr be çi mîr nebe) bi peyva begê hatine xîtabkirin û ev jî hem di çavkaniyan de hem jî di çîrokên nava gel de tê dîtin. Di serdema fermanariya leşkerî de jê re beg hatibe gotin îhtimal heye ji vê sebebê be. Îcar mirov dikare bibêje piştî ew dibe mîr ev riste ji bo mîrîtiya wî bê nîşandan bi awayê “Êzdînşêr mîrê Botan e” hatiye guhertin.

Baneşana “mîr hawar e” jî li gora şîroveyên vê sernivîsê dibe ku di wateya “mîr diqîre, gazî dike” de hatibe bikaranîn. Xelef jî li gora van şîroveyan di wateya selefê ye û tê wateya paşhatî. Yanê ev peyv (xelef) ji pêşeng, mîr û fermanarên ji malbata xanedanî ya wê serdemê re tê gotin. Êzdînşêr ku ji xwe re “xelef” dibêje (yan jî ku Êzdînşêr re xelef hatiye gotin) ji ber ew kurê Mîr Sêvdîn û nesla malbata xanedanî bûye, peyda bûye.

Di versiyona kilamê ya *Diroka Kelepora Mîrnişîniya Botan* (Bafî, 2005) de ristikên “Gel eşîra bi hêvî me” û “Gel eşîra bi xwende me”²⁰ jî, îşaret dikin ku mîr, rêber an jî fermanar ji bo şer û serhildanê ji eşîran hêviyeke erênî dike; herwiha mirov dikare bibêje ku eşîr ji bo tevlibûna şer û serhildanê tîn motîvekirin. Dîsa di heman pirtûkê de ristikên bi awayê “*Bomba bavên Gemrexê; meşin herin ser Şernexê*” di wesfê gazîkirina şer de ne.

Wek encama nîrxandinên di bin vê sernivîsa pîrsî de; ev kilam di sedsala 19mîn de li Kurdistanê di şer û serhildanan de ji bo tirsandina dijmin, zîndekirin û cesaretkirina ruhê leşkerî û piştî serkeftinê ji bo pîrozbahiyê (mîna marşa mehteranê ya Osmanîyan) kilameke marşî bûye û îhtimal heye ku di her serdemê de li gora bûyer û kesan ji nû ve hatibe şîrovekirin.²¹ Dema em werin ser sebebê ku ev kilam zêdetir bi navê Êzdînşêr û Mîrektiya Botan hatiye nasîn û gotin; hebûna navê

20 Li gorî me di pirtûkê de ev riste şaş hatiye nivîsîn. “bi xwende me” bê wate ye û li kilamê jî nayê, divê rastiya ristikê wekî “Gel eşîra bixwe bendî me” be.

21 Li vir hin taybetiyên din jî hene ku divê li ser bê sekinîn: Di hin ristikên kilamê yê bi awayê “Êzdînşêr mîrê/begê Botan e/Botanê” de tê behskirin ka mîr kî ye an jî dema xîtabî mîr tê kirin ristikên din li gora kesê yekem hatiye kêşan. Li gorî vê (ji ber bi piranî li gorî kesê yekem hatiye kêşan) kilam li ser navê serhildan û rêberê wê dihat gotin û dibe bê gotin ku di ristikên li gorî kesê sêyem hatine kêşan de jî (kesê kilam li ser navê wî tê gotin) ew kes behsa xwe dike. Yan jî di rastiya xwe de dîsa li gorî kesê yekem hatiye kêşan û “Êzdînşêr im mîrê/begê Botan im” bi guherîna dangan re îhtîmal heye bûbe awayê kesê sêyem. An jî em dikarin bibêjin di zimanê kilaman de hin qertaf li gorî qafiyeyê dibe bînan bikaranîn.

Mîrektiya Botan di versiyonên kilamê yên gehîştine îro de, ji ber şer û serhildanên Kurdistan ên sedsala 19mîn ku belavê piraniya Kurdistanê bûne, dibe ku zêdetir ji navenda Botan bûne²² û serek û fermandarên wan jî ji mîrên Botan bûne. Yanê kilam piştî ku serhildanên Kurdistan ên nîveka duyem a sedsala 19mîn qewimîne, li vê serdemê hatiye adaptekirin û navdar bûye yan jî cara pêşî di vê serdemê de derketiye. Sebebê borîna navê Êzdînşêr di gelek versiyonên kilamê de û wisa jî hatina wê heta roja me, bi ihtîmaleke mezin ew e ku Êzdînşêr mîrê dawî bû û serhildana wî gelekî girîng bû.

Piştî me bi vî awayî yek ji wateyên ihtimalî anî ziman, di bin pirseke sernivîsî de em ê derbasî wateyeke din a ihtimalî bin.

Dibe ku ev kilam derbarê Şêx Ubeydulahê Nehrî de be?

Ji bo ev pirs bi referansên erênî were berfirehkirin, divê Şêx Ubeydulahê Nehrî, rûmeta wî ya di nava Kurdistan de û girîngiya serhildana ku wî da destpêkirin bîn zanîn. Di dawîya sedsala 19mîn de dema veguherîna dewletên Osmanî û Îranê ya nîv-mêtingeriyê qediya, rewşa Kurdistan a aborî û siyasî jî bi lez lawaz bû. Tevgerên gelî, pevçûnên çekî û êrîş, bûbûn bûyerên jirêzê; desthilatiya rêveberên herêmî yên ji aliyê Osmanîyan ve hatibûn tayînkirin ketibû asteke bi qasî tunebûnê. Bêdesthilatî û aloziyê ji bo ku tevgera rizgariya Kurdistanê ji nû ve xwe gur bike, derfetên bikeys amade dikir (Lazarev û Mihoyan, 2013: 149-150). Piştî şerê rojhilatê ku bi serhildana Êzdînşêr diwartir bû bi bist salan jî hikûmeta Osmanîyan di vê pêvajoyê de ji bo desthilatiya xwe qewî bike li quncik û deverên talde yên Kurdistanê jî tedbirên gelek hişk û dijwar digirtin. Şêx û serekên eşîrên Botan û Hekariyê ji bo serxwebûna xwe ya berê careke din bi dest bixin li benda demeke musaîd bûn (Averyanov, 2010: 139, 140). Di salên 70yî yên sedsala 19mîn de ji nû ve gurbûna “pirsgirêka rojhilatê” û nêzîkbûna şerê Rûsan û Osmanîyan bûn sebebê nexweşiyê li ser rewşa sînorê Îran-Osmanî yên ku Kurdistan parçe kiribûn. Di destpêka sala 1877an de li du eniyên (Balkan û Qafqasyayê) şerê di navbera Rûsan û Osmanîyan de (herba 93an) dest pê kir. Çawa şerê 1877-78an di navbera Osmanî û Rûsan ku li Asyaya Biçûk bûbû sebebê windakirina erdan qediya, Osmanîyan ji bo Kurdên serhildêr bidewisîne, ji nû ve dest avêtin çekan. (Averyanov, 2010: 185-186; Bruinessen, 2005: 278-279; Lazarev û Mihoyan, 2013: 146-148).

22 Cizîr navenda Mîrektiya Botan bû ku yek ji mîrekiyên kevintirîn ên Kurdistanê bû; ji ber li ser riyên ji Anadolê tîr û diçin Îraq û rojhilatê Sûriyeyê bû, bi boneya rewşa xwe ya erdnîgarî di dîroka Kurdistan a siyasî, aborî û çandî de roleke girîng lîstiyê (Lazarev û Mihoyan, 2013: 115).

Dema şerê Rûsan û Osmaniyan dewam dikir, Osmaniyan (Sultan Abdulhamidê Duyem) di vê serdemê de bi niyeta ku dê bandorê lê bike li ser navê pêxember li dij Rûsan şerê pîroz (cîhad) îlan kiribû. Ji ber ku Kurdan bi guman li xelifetiya padişahên Osmanî dinêrîn, gaziya cîhadê ya padişah di nava Kurdan de zêde biwate nebû. Li ser vê Osmaniyan serî li alîkariya rêberên dînî dan ku Kurd hemû hurmetkar û girêdayîyê wan bûn. Şêx Ubeydulahê ji Kurdên Hekariyê, serekê eşîra Oremara biçûk, ji neseba Xalid bin Welîd, niştecihê Şemzînanê û sofîyê Neqşîbendî yê 50 salî, şexsiyetekî (1830-1883) ewqas bijare bû ku ji aliyê piraniya Kurdan ve wek rêberê dînî dihat nasîn. Piraniya Kurdan ew wekî “kesekî pîroz” û warisê rewa yê xelifeyan didît. Şêx Ubeydulahê li tevahiya Kurdistanê di asta ewliyatiyê de dihat dîtin, bû yek ji kesên bersivdar ji bo gaziya cîhadê ya padişah. Şêx Ubeydulah bi yekîneyeke ji murîdên xwe ji Hekariyê ber bi eniyê ve çû. Hin beg û şêxên bakûr-rojavayê Kurdistanê jî destek dan Şêx Ubeydulah. Lê Şêx Ubeydulah û Kurdên tevî cîhadê bûn ruhekî şerker nedan nişan. Şêx Ubeydulah tevî tu hereketên leşkerî nebû, tenê ji bo pêş de li dij serweriya osmaniyan bikar bîne, kete nava hewldaneke mezin ku bandora xwe li ser eşîrên Kurdistana Osmanî û Îranê zêde bike û erdên derdora sînor jî firehtir bike. Hin rêberên din ên Kurd ku tevî cîhadê bûbûn jî helwesteke wiha nişan dan. Plana dawî ya serhildana Şêx Ubeydulah di civîna ku di dîrokê de yekem bû, ji aliyê rêberên Kurdan ve hat amadekirin. Ev komcivîn di hezîrana sala 1880yê de, di bin rêbertiya Şêx Ubeydulah de di hevdîtînen Nehriyê de kom bûbû. Di civîna Şemzînanê ya tebaxa 1880yê de şêx û şexsiyetên din ên dînî ku bi gaziya Şêx Ubeydulah ji çar aliyên Kurdistanê hatibûn, di nava hemû eşîrên Kurdan de tifaqeke giştî pêk hatibû; yanê biryarên giştî yên ku yekîtiya Kurdan saz bike hatibûn tesbîtkirin. Di hevdîtîna Nehriyê de Şêx Ubeydulah dibêje ku desthilatiya Osmaniyan a li ser alema Îslamê ne rewa ye, xelifeyên Osmanî ne ji nesla pêxember in û ji ber van sebeban li gora şerîetê ew ne dikarin bibin padişah ne jî xelîfe. Li aliyekî din wî gotiye ku dewleta Osmanî lawaz dibe û ber bi hilweşînê ye û divê Kurd ji desthilatiya Osmanî û Îranê xelas bibin; loma ev her du dewlet jî pêşveçûna Kurdan asteng dikin. Şêx Ubeydulahê neteweperwer bawer dikir ku yekane riya ku Kurdan ji wê rewşa bêbext xelas bike, bi yekbûna parçeyên Îran û Tirkiyeyê re avakirina Kurdistaneke serbixwe ye. Şêx Ubeydulah îlan kir ku armanca bingehîn a serhildanê avakirina Kurdistaneke serbixwe ye. Operasyona ku şêx plan kiribû, bi kiryarî di meha tebaxa sala 1880yê de dest pê kir. (Lazarev û Mihoyan, 2013: 146-154; Averyanov, 2010: 143-189, Kutschera, 2013: 28-29; Bruinessen, 2006: 278-279)²³.

23 “Şêx Ubeydulla ji dîplomatên îngilîzan re gotiye ku Kurd “neteweke cuda” ne û ew bi xwe jî hewl didin ku Kurdên Osmanî û yên Îranî bigihînin hev. (Bozarslan, 2005:

Piraniya Kurdistan bawer kirine ku binyada padişahên osmanî nagehîje Pêxember û ji ber vê jî ne xelîfeyên rastî ne; dibe ku ev wekî îşaretêkê bê qebûlîkirin ji bo ku fikirîne rêberên wan ên dîni digihîjin pêxember û rêberê wan xelîfe ye.

Konsolosê Erziromê yê kevn ku di dawî de bûye konsolosê Helebê Musteşar Îvanov, di notên xwe yê derbarê Kurdên Botan de wiha gotiye:

“...Tevahiya Kurdistanê îdia dike ku tu carî padişahê Osmaniyan nas nekirine û girêdayê wî nebûne... Kurdên Êzîdî tu demê nebûne Misilman; Kurdên Dêrsimê jî Elewî ne. Ji ber vê jî ne di fikra Êzîdiyan ne jî ya Elewiyan de, bawerîyeke ku sultanê Osmaniyan xelîfeyê Muhemed Pêxember e tune ye û ji ber vê jî ji xelîfetiya Osmaniyan tu berpirsariyekê li ser xwe nabînin. Lê Kurdên Botan xelîfetî û Îslamê wekî hev dibînin, lê îdia dikin ku mafê rewşa yê xelîfetiye heqê xanedana Ebasiyan e, ne ku yê Osmaniyan” (Notên derbarê Kurdên Botan yê konsolosê Erziromê yê kevn ku dawiyê bû konsolosê Helebê Musteşar Îvanov, 1877-78, nql: Averyanov, 2010: 341-347).

“Dema mîrektiyên Kurdistan ji holê hatin rakirin li herêma cihê malmezînen mîr û began malmezînen Neqşibendiyan girt. Yanê malmezînen nû derketin. Şêxên Neqşibendî ev xanedan pêk anîn. Van hêza siyasî jî bi dest xistin. Kurê Seyîd Tahayê Nehrî Şêx Ubeydulah ji malbateke girîng bû ku malbat hem ji alîman hem ji ji nesla Ewdilqadirê Geylanî dihat. Seyîd Taha xelîfeyê Mewlana Xalid ê herî girîng bû di Kurdistanê de. Piştî ku Seyîd Taha li gundê Nehriyê (îro navê Tirkî Baglar e) yê li ser Şemzînana Colemêrgê bi cih dibe, li wir xelîfetiyeke mezîna Neqşî ava dibe. Hêza şêxîtiyê ku ji terîqetê dihat a Seyîd Taha û kurê wî Şêx Ubeydulah herêma Kurdistan a li Îranê jî di xwe de digirt.” (Hevpeyvîn: Yüksel, 2009).

Di bin nîrxandin û jêgirtinê heta niha de kilama *Ez Xelef im* dibe bê gotin ku derbarê Şêx Ubeydulah de ye û ev rewş bi du ihtimalan dikare bê şîrovekirin. Yekem; Ev kilam dibe ku ji aliyê Şêx Ubeydulah ve hatibe gotin, da ku zêdekirina tevlibûna Kurdistan di serhildanê de pêk were, wan motîve bike, cesaretê bide wan û hem jî behsa xwe (hêz, girîngî û navê xwe) bike. Di vê rewşê de Şêx Ubeydulah ji bo bandorê li kesên derdora xwe bike gotiye *ez xelef im* (xelîfe me) û bi vî awayî daye xuyakirin ku nesla wî digihêje Pêxember Muhemed.

---

202).” Lêbelê tevgera di bin rêbertiya Ubeydulah de ji ber kêmasiyên siyasî, leşkerî û rêxistinî têk çû. Di vê de helwesta Rûsistan, Îngilistan û Osmaniyan jî bi bandor bûye. Di gel her tiştî serhildana Kurdistan a 1880yan xwediyê wateya dîrokî ye. Ev, di dîroka tevgera rizgariya Kurdî ya cudaxwazî de û ji bo tevgera rizgariya Kurdî taybetîyeke giştî û Kurdî qezenc bike ne serkeftî bû; lê gaveke cidî bû. Ev tevger, hem ji aliyê siyasî, hem ji aliyê rêxistinî ve ji hereketên Kurdî yê pêşîya xwe astek jortir bû (Lazarev û Mihoyan, 2013: 152-154).

Îhtimala duyem jî bi vî awayî ye; Şêx Ubeydulah xwestiya tevlibûna Kurdan bi hestên xwe yên dînî bo şerê cîhadî yê Osmaniyan ku li dijî Rûsan îlan kiribûn (bi vê jî têkoşîna rizgariya Kurdî dûr bikevin) asteng bike; ji bo Kurdan bike nava serhildaneke mezin gotiye padişahê Osmaniyan ne xelife ye û bi behskirina hêz û navê xwe xelîfetiya xwe bi xwe îlan kiriye. Bandor û rêbertiya dînî, hatina wî ya ji nesla pêxember an jî ku wisa tê dîtin a Şêx Ubeydullah bûye sebeb di nava Kurdan de wekî warisê xelife yê yasayî bê qebûlkirin; ev jî ihtimala ku wî xelîfetiya xwe îlan kiriye zêdetir dike. Di vê rewşê de *Ez Xelefîm* di kilamê de tê wateya “Ez Xelîfe me”.²⁴ Mirov dikare li ser ihtimala îlankirina xelîfetiye, şîroveya ku ev kilam ji bo serhildanên wê demê bûye strana wêrekî, coş û serkeftinê jî, lê zêde bike. Di vê mijarê de ji bo her du ihtimalan jî pirsek tê hişê mirov: Heke kilam di derbarê Şêx Ubeydulah de be, wê demê wateya “Êzdînşêr mîrê Botan e” çî ye? Yanê çima navê Êzdînşêr di kilamê de dibore? Dibe ku sebebê derbasbûna navê Êzdînşêr di kilamê de ew be ku (her çiqas dîl jî be) Êzdînşêr heta wê demê wekî mîrê Kurdistanê dihat dîtin. Yanê Ubeydullah dixwaze bibêje “Ez xelîfe me” û “Êzdînşêr jî mîr e”. Ristika “hawar e mîr” jî dibe ku ji bo ihtimala gaziya xelaskirina Êzdînşêrê dîlgirtî be. Yan jî dibe ku di rastiya xwe de Şêx Ubeydullah gotiye “min hawar e” û ev ristik guheriyê bûye “mîr hawar e”.

Di vê rewşê de kilama *Ez Xelefîm* a ku bi Şêx Ubeydullah dest pê kiriye, di serdemên pey wî de di folklorê Kurdî de cihekî girîng girtiye; ev jî dibe ku ji tîkiliya kesekî wekî Şêx Ubeydulahê rêberekî dînî û siyasî û danerê serhildaneke mezin û berfireh e li Kurdistanê. Sebebê ku tîkiliya kilamê (di şîroveynî îroyîn de) bi Şêx Ubeydulah re nehatiye danîn jî, wiha dikare bê şîrovekirin ku di kilamê de navê wî qet nabore û kilam heta ku hatiye îro derveyê wateya xwe ya rastîn hatiye bikaranîn.

4. ENCAM

Folklor xwediyê taybetiyeke wisan e ku ji serdema dizê û geşedanê dike şopên civakî, çandî û siyasî, carinan yekser û carinan jî neyekser nîşan dide. Kilama *Ez Xelefîm* jî di folklorê Kurdî de derbarê serdema jê derketiye û navdar bûye de (sedsala 19mîn) şopên dîroka Kurdî yekser di xwe de digire û wekî mînakeke çanda Kurdî ya devkî xwediyê cihekî girîng e. Kilam van şopan yekser di xwe de negire jî, bi wateyên ihtimalî yên ji wateyekê zêdetir, di dîroka Kurdî de derbarê mijarên curbicur ên wekî şexsên girîng, bûyer û qewimînan de, hebûna taybetiyên cuda piştrast dike, an jî mirov digihîjîne daneyên dîrokî yên ku heta îro li ser nehatine sekinîn.

24 Dibe ku “Ez Xelîfe me” bi demê re guherînên dangan pêk hatibe û bûbe “Ez Xelefîm”

Di beşeke mezin a çavkaniyên dîroka Kurdî yên nivîskî de, dîroka Kurdî ya sedsala 19mîn serdema derketina neteweperweriya Kurdî, destpêka tevgera netewetîya Kurdî û dema jiyaneke pir livîn a xelekek şer, serhildan, berxwedan û têkoşîna rizgariyê ye. Kilama *Ez Xelef im* di çarçoveya vê xebatê de, digel gelek wateyên îhtimalî ku li ser hat sekinîn, îşaretî xaleke hevpar a van hemû îhtimalan dike: Ev kilama ku di hafizeya Kurdî ya devkî de xwediyê wateyeke destanî ye, dikare bê gotin ku şewqdana vê livdariya dîroka sedsala 19mîn a di folklorê de ye. Yanê çî berî Êzdînşêr çî jî di serdema wî de derketibe, an jî derneketibe û armanca kilamê çî dibe bila bibe, dikare bê gotin ev kilam di serhildan û têkoşîna rizgariya Kurdî de xwediyê taybetîya marşeke serkeftin, qehremanî, wêrekî û berxwedanê ye; an jî bi demê re ev taybetî girtine nava xwe. Di hafizeya devkî ya Kurdî de ji ber ku îro jî kilam xwediyê vê wateyê ye, ev îhtimal piştrast dibe. Li aliyekî din, girîngiya kilamê ya ku ji berê ve heta îro di nava Kurdan de hebûye jî, divê ji ber dîrok û wateyeke wiha ya kilamê be.

5. ÇAVKANÎ

- Averyanov, P.İ. (2010). *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*. Çev: İbrahim Kale. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Bozarlan, H. (2005). *Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği Zımni Sözleşmeden İyana (1919-1925)*. Vali, A. (Ed.), *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri (199-229)*. İstanbul: Avesta.
- Bruinessen, M.V. (2006). *Ağa, Şeyh, Devlet (4. Baskı)*, Çev: Banu Yalkut. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Celil, C. (1992). *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler*. Çev: Mehmet Demir. Ankara: Özgü Yayınları.
- Cigerxwîn. (1988). *Folkloru Kurdî*. Stockholm/Sweden: Weşanên Roja Nû.
- Çelebi, N., Yıldırım, V., Ataş, A.G. (2006). “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış”, *BGST*. (<http://bgst.org/kurtce-muzik/geleneksel-kurt-muzigine-genel-bir-bakis->).
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985)*. Çev: İbrahim Bingöl, Cemil Bindoğan. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Jwaideh, W. (2014). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi (8. Baskı)*. Çev: İsmail Çekem-Alper Duman. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kardam, A. (2011). *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyân Yılları (2. Baskı)*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kardam, A. (2013). *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Sürgün Yılları*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kutschera, C. (2013). *Kürt Ulusal Hareketi (2. Baskı)*. Çev: Fikret Başkaya. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Lazarev, M.S., Mihoyan, Ş.X. (2013). *Kürdistan Tarihi (4.Baskı)*. Çev: İbrahim Kale. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Mele Xelefê Bafî. (2005). *Dîroka Kelepura Mirnişîniya Botan*, (Veguhestina Tîpan: Dilawerê Zengî, Derhêner û Kombiyûter: Royar Zengî). Beyrûd- Libnan: Çapxaneyê Emîral.
- Nora, P. (1989). “Between Memory and History: Les Lieux de Mêmorie,” *Representations* 26, Special

Issue: Memory and Counter Memory, Spring, pp. 7-24.

Şerefhan, (1990). *Şerefname*. Çev: M. Emin Bozarslan. İstanbul: Hasat Yayınları.

Öğün, T. (2010). *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yüksel, M. (2009). "Kürtlerdeki Ulusalçı Damar" ya ku hevpeyvîn kiriye: Aynur Aydoğan, Dünya Bülteni (12.09.2009).

Extended Abstract

Kurdish oral cultur sepecially Kurdish traditional music has a great of importance as being a source of Kurdish history. In this sense, although there isn't any certain information about its meaning *Ez Xelef im* song as being one of the popular represantive of Kurdish folk song is a verbal sourche to clear and examine the nineteenth century which the most important developments of Kurdish history occured.

Nineteenth century which is handled by most of the writing history sources about Kurdish history as the birth of Kurdish nationalism and beginning of Kurdish national movement is a rather moving period for the Kurdish history. It can be said that *Ez Xelef im* song which has a epic meaning in Kurdish verbal memory is a reflection of that moving period of ninetenth century Kurdish history. Because this song almost has a rhythm and content that reflect the the wars, political and politics development in Kurdistan during nineteenth century. These developments mainly include a number of uprising, resitance and liberation struggle. Therefore there is a very strong posibility to say that this song was as a resistance and victory march for Kurdish people which motive them to war during this moving period

From another angle this song also has a lot of hints which provide thinking about developments never handled by written history of Kurdistan and provide evaulating some events and persons which registered to written history by a non-objective way with a new perspective. The most important historical figuras of nineteenth century of Kurdish history which we can rethink about by this song are Şêx Ubeydullah and Êzdînşêr (Yezdanşêr). Although he is a hero figure in Kurdish local memory and verbal cultur Êzdînşêr is entitled by the writing history as a traitor. And writing history has a very limited information about Êzdînşêr. Şêx Ubeydullah is one of most important figure of ninetenth century Kurdish history and he is the leader of the last and most important Kurdish uprising which ocur in that century. But alike Êzdînşêr writing history has a limited information about it, too. When analyzed *Ez Xelef im* as a verbal source it can offer new informations and viewpoints about these two historical figure. This case shows as that verbal history and verbal cultur can be both a source or contemporary of writing history and a critic of writing history. Specially publics like Kurdish whose writing history registered late and mostly with non-objective needs verbal sources more.

This article's aim is to analyze a traditional folk music via a period of Kurdish history and present new informations and viewpoints about some events and historical figures of Kurdish history. And finally emphaize the importance of Kurdish verbal cultur as being a source of history. According this purpose it was benefited both writing and verbal informations and personal observations for analyzing *Ez Xelef im* folk song.

Bîbliyografyayeke Weşanên bi Îngilîzî li ser Folklorê Kurdan

A Bibliography of English Publications on Kurdish Folklore

Necat KESKÎN* - Ramazan PERTEV**

PUXTE:

Her xebateke akademîk ku îdfayeye wê ya reseniyê hebe, berî her tiştî divê ji xebatên di warê xwe de çê bûne agahdar be. Ji ber vê yekê jî bîbliyografya di pêvajoya lêkolînan de cihekî gelekî girîng digirin. Pirtûkxaneyên bi ihtîşam û mezin li ber lêkolîneran 'biçûk' dikin û bi vê yekê re jî bêtir wextê lêkolînê ji lêkolîneran re dihêlin. Ev yek ji bo her beşeke zanistê, herwiha ji bo xebatên folklorê û ji bo folklorê Kurdan jî wiha ye.

Ev xebat jî ku derbarê folklorê Kurdan de weşanên bi zimanê Îngilîzî tomar dike, bi vê armancê hatiye amadekirin û wek her bîbliyografyayekê ji bo lêzêdekirinê vekiriyê.

*** Dr., Zanîngeha Mardin Artukluyê,
Enstîtuya Zimanên Zindî, Şaxa Makezanista
Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, Turkiye /**
Assistant Professor, Department of Kurdish
Language and Culture, Mardin Artuklu
University, Turkey.
e-mail: necatkeskin@gmail.com

**** Wanebêj, Zanîngeha Mardin Artukluyê,
Enstîtuya Zimanên Zindî, Şaxa Makezanista
Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, Turkiye /**
Lecturer, Mardin Artuklu University, Living
Languages Institute, Kurdish Language and
Culture Department, Mardin, Turkey.
e-mail: ramazanpertev@gmail.com

Peyvên sereke: bîbliyografya, folklor,
çand, Kurd, weşanên Îngilîzî.

ABSTRACT:

Each academic study that claims having an original topic should at first be aware of studies that have been done in that area. Because of that, bibliographies have an important place in the process of researches. They make big and glorious libraries 'small' for rese-

archer and give extra time to researcher for their research by this way. This is for all departments of science and for folklore studies and Kurdish folklore studies as well.

This study in which publications in English language about Kurdish folklore are collected is also prepared for this purpose and like all bibliographies it is open for extension.

Keywords: bibliography, folklore, culture, Kurds, english publications.

1. DESTPÊK

Lêkolîn an jî lêgerîna li ser babetekê di serî de divê reseniyeye xwe û di nava mijarê de jî ramanê xwe ya sereke hebe ku ji hêla akademîk ve bikare bi êrênî an nerênî bê nixandin. Ji ber vê yekê jî lêkolînên ku beriya wê di wî warî de çê bûne divê bê zanîn ku bikare ramanê nû derxe pêş an jî mijarekê ku di wî warî de kêm e bipejirîne. Lewra lêgerîna lîteraturê di xebatekê de cihekî girîng digire û ji bo her lêkolîner an jî lêgerînerêkî di destpêka xebatê de divê bê bikaranîn. Lewma bîbliyografya ji bo lêkolîneran di xebatên wan de xwedî cihekî sereke ye. Bi gotineke din, bîbliyografya, wan pirtûkxaneyên bi îhtîşam û mezin ku mirov di nav wan de bi hêsanî dikare winda bibe, ji bo lêkolîneran "biçûk" dike û li ber wan tariyê dike ronahî.

2. BÎBLIYOGRAFYA Û FOLKLORA KURDAN

Li gorî ferhenga *Oxfordê* bîbliyografya, peyveke hevedudanî ya bi zimanê grekî ye ku ji "biblio" (pirtûk) û "graphia" (nivîsîn) pêk hatiye û di wateya polînkirin û listekirina dokumentên (pirtûk, gotar, nivîs û hwd.) heya tê bikaranîn.¹ Lewma dîroka amadekirina bîbliyografyayan bi dîroka dokument û pirtûkan ve girêdayî ye û digihije B.Z sedsala III. (Carlyle 2006). Ji duh hetanî îro ligel zêdebûna dokument, pirtûk û gotaran re hejmara bîbliyografyayan jî zêde bûye. Herwiha bi pêşketina teknolojiyê re êdî xebatên bi vî rengî gihastine asteke din. (Carlyle 2006).²

Ji ber zêdebûna xebat, pirtûk û gotarên li ser mijarên curbicur, di warê akademîk de bîbliyografyayên cuda jî hene. Hinek ji wan tenê li ser mijarekê sekinîne, hinek ji wan tenê li ser berhem û weşanên kesekî sekinîne. Hinek bîbliyografya tenê ji

1 <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/bibliography> 14.04.2015

2 Îro gelek bîbliyografya li ser înternetê belav dibin an jî înternet bi xwe dibe bîbliyografyayeke serbixwe. Bnr. David G. Hendry and Allyson Carlyle (2006) "Hotlist or Bibliography? A Case of Genre on the Web".

lîsteyên pirtûkan pêk tên, hinek bîbliyografya jî hene ku ji gotaran an ji her duyan pêk tên. Herwiha bîbliyografyayên bi giştî û bîbliyografyayên ku tenê ji weşanên li ser bajarekî jî hene.³

Herwiha bîbliyografyayên li ser xebatên folklorê jî di civata akademîk de cihekî girîng digirin, bi balkeşî tên nixandî û ji hêla wezaret, enstîtû û zanîngehan ve jî tene çapkirin û belavkirin.⁴ Ev jî girîngiya xebatên folklorê derdixe pêş çavan. Xebatên bi folklorê re têkildar girîng in ji ber ku ji hêla kesên ku di helkefta avakirina neteweyekê de ne, ev xebat wek ‘kok û bîngeh’ neteweyekê tên nixandî. Lê ji hêla zanistî ve jî xebatên folklorê jî bo naskirin û famkirina gel û herêmekê girîng in.

Folklor beşeke zanistî ye ku bi giştî li ser zanîna û zanyariya gel disekine. Piştî şoreşa Fransî di sala 1789an de ku li ser bîngeha fikrên azadî, wekhevî û edaletê bi ser ketiye, hişmendiya neteweyî jî li temamê Ewropa û herwiha li dinyayê belav dibe. Belavbûna hişmendiya neteweyî bi xwe re xebatên ji bo avakarina neteweyan anîn. Di nav van xebatan de jî xebatên li ser zîman, edebiyata gelerî, zanîna gel ku hemû jî di bin banê folklorê de ne, cihekî gelekî girîng û sereke digirin.

Xebat û lêgerînên birayên Grimm ku çîrokên gelerî yê Elmanyayê dabûn hevûdu û çap kirin, di vê mijarê de mînakeke gelekî girîng e. Berhevkirina destana Finî ya *Kalavela* jî aliyê Ellias Lönrot ve ku di avakirina neteweya finî de cihekî girîng digire, mînakeke sereke ye. Ligel van xebatan jî bo binavkirina xebatên bi vî rengî jî hewldan pêk hatine. Her çiqas payeya binavkirina têgîna ‘folklorê’ dabin William John Thoms jî, beriya wî Johan Felix Knaffel ev peyv wekî ‘wolkskunde’ ku bi zîmanê Elmanî tê heman wateyê, di sala 1813yan de di pirtûka xwe de bi kar aniyê. Beriya Knaffel jî di sala 1782yan da Friedrich Ekkard, di kovara *Der Reisende* (Gerok) de ev peyv bi kar aniyê (Gözaydın 1992).

Di nav Kurdan de jî ramanên li ser pêwîstiya xebatên folklorê bi hişmendiya ‘neteweyî’ re girêdayî ye. Herwiha xebatên folklorê jî em dikarin bi heman prosejê, bi avakirina komele û weşandina kovar û rojnameyên Kurdî re bidin destpêkirin.⁵

3 Türkiye Folklor ve Etnografya Bibliyografyası, Türkiye Makaleler Bibliyografyası, Türkiye Bibliyografyası, Katip Çelebi Bîbliyografyası. İstanbul: İBB Kültür A.Ş.2011, Türkiye Bibliyografyası, A Brief Bibliography of Kurdistan and the Kurds (2014), Bibliyografiyê Kitêbî Folkloriyê Kurdî (1860-2004) mînakên curbecûr in.

4 Wek mînak bnr. Adrienne Mayor (2000). “Bibliography of Classical Folklore Scholarship: Myths, Legends, and Popular Beliefs of Ancient Greece and Rome”, *Folklore*, 111:1

5 Bnr. Prof. Dr. Kadri Yıldırım, Ramazan Pertev, Mustafa Aslan, *Ji Destpêkê Heta Niha Folklorê Kurdî*, weşanên Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtûya Zîmanên Zindî, Stenbol, 2013.

Her çiqas heta îro gelek xebatên bi vî rengî bûne jî ji ber gelek sedeman ew nebûne xebatên ‘akademîk’ an jî mijareke ‘akademîk.’⁶ Kêmbûna bibliyografyayên li ser vî mijarê jî bi vî yekê re girêdayî ye.

Ligel ku di zimanên din de gelek bibliyografya hatine weşandin jî bi giştî bibliyografyayên bi zimanê Kurdî kêmtir in. Herwiha bibliyografyayên li ser xebatên folklorê Kurdî jî kêmtir in. Ev yek ji aliyekî ve wek li jor jî hat gotin bi hejmara xebatan û ji aliyên din ve jî bi pêknehatina ‘hişmendiyekê’ wiha ve girêdayî ye. Dîsa jî bi giştî derbarê Kurdan û folklorê wan de çend bibliyografyayên sereke hene ku di vî warî de nîşaneyên hewldaneke xurt in. Ev bibliyografyayên ku di vî gotarê jî de sê wan hatîye girtin bi kurteyî ev in:

1- *Bibliyografiya Kitêbî Folkloriyê Kurdî* [Bibliyografyaya Kitêbî Folkloriyê Kurdî] (2004-1860). (Bibliyografyaya Pirtûkên Folklorê Kurdî 1860-2004). Ev bibliyografya bi zaravayê Soranî wek projeyek xebatên Kitêbxaneyî Kelepurî Kurd li Silêmanî, Herema Kurdistanê hatîye çapkirin. Di bin amadekariya Bwar Nûredîn û bi pêşekî û pêdaçûna Prof. Izedîn Mistafa Resûl hatîye çapkirin.

2- *“Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Üstüne Bir Bibliyografya Denemesi”* (Ceribandina Bibliyografyayek li ser Muzîk, Dans û Stranên Kurdî): Ev bibliyografya ji aliyê Mehmet Bayrak ve bi zimanê Tirkî hatîye amadekirin û di cildê 1’emîn a pirtûka bi navê *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları* (Muzîk, Dans û Şarqiyên Kurdî) de ku dîsa amadekariya wê Mehmet Bayrak kiriye hatîye çapkirin. Muzîk, Dans û Şerqiyên Kurdî, (Amadekar: Mehmet Bayrak), c. 1, 609-711 rp. (?)

3- *A Brief Bibliography of Kurdistan and the Kurds* (Kurte Bibliyografyayeke Kurd û Kurdistanê): Ev bibliyografya bi giştî ji gotar, pirtûk û lêkolînên li ser Kurd û Kurdistanê ne, pêk te. Ji aliyê Dr. Jawad Mella ve bi zimanê îngilîzî hatîye amadekirin û di nava weşanên Komeleya Rojavayê Kurdistanê (WKA) û Arşiv, Pirtûkxane û Mûzeyê Kurdî a Londonê di 2014an de hatîye çapkirin. Herwiha di navê de sê xebatên ku di nav wan de peyva ‘folklore’ derbas dibe hene.

4- *Kurds and Kurdistan’s Bibliography* (Bibliyografyaya Kurd û Kurdistanê): Bibliyografyayek bi giştî ji hêla Akram Garadaghi ve bi zaravayê Soranî di sala 1999an de hatîye çapkirin. Navên xebatan bi tîpên latînî û Erebi hatine nivîsandin.

5- *The Kurds and Kurdistan: A Selective and Annotated Bibliography* (Bibliyografiyên û Indexên di World History): Kurd û Kurdistan: Bibliyografyayeke Bijartî û Têbînîkirî. Di sala 1997’an de ji aliyê Lokman I.Meho hatîye amadekirin.

6- *Kurdish Culture and Society: An Annotated Bibliography* (Bibliyografiyên û

---

6 Ji vir mebest bi her awayî ‘Kurdên bakur an jî Tirkîyê ne’ û xebatên bi vî rengî ne.

Indexes in Ethnic Studies) (Çand û Civaka Kurdan: Bibliyografyayek Têbînîkirî): Ev bibliyografya jî lêzêdekirina ya jor e û ji aliyê Lokman I. Meho û Kelly L. Maglaughlin ve hatiye komkirin.

Herwiha ji bilî van di bibliyografyayên çapkiri û li ser înternetê de jî xebatên bi vî rengî xuya dikin⁷. Ji aliyên din ve di nav van bibliyografayan de tenê du ji wan xwesser têkildarî folklorê ne. Ev yek jî careke din girîngiya vê xebatê dide ber çavan.

3. ARMANC

Armanca vê xebatê berhevkirina meqale û pirtûkên li ser folklorê Kurdî an jî mijarên bi wê ve girêdayî ne ku bi zimanê Îngilîzî hatine weşandin. Ji ber ku derbarê Kurdan de gelek nivîs, gotar, meqale û pirtûk hatine çapkirin, ev xebat tenê bi pirtûk û meqaleyên li ser folklorê Kurdî ve hatiye sînorkirin. Lewma, weşanên ku bi giştî li ser dîrok û siyasetê ne an jî her çiqas di naveroka wan de 'çand' hebe jî rasterast bi folklorê ve ne têkildar in, di vê bibliyografyayê de cih negirtine.

Armanceke din a vê lêgerînê jî ev e ku ji bo xebatên li ser folklorê Kurdan ên pêşerojê û li ser arşivkirina van xebatan bibe jêderê û xebatên bi îngilîzî yê di vî warî de bide nasîn. Herwiha, ji ber ku înternet îro 'pirtûkxane'ya herî mezin û dewlemend e ku mirov carinan bi hêsanî dikare tê de 'winda' bibe, ev xebat dê ji kesên ku li ser folklorê Kurdî dixebitin re bibe jêderê û karên wan ên lêkolîn an jî lêgerînê siviktir bike.

4. METODA LÊGERÎNÊ

Di vê xebatê de me hewl da ku bibliyografyaye meqaleyên li ser folklorê Kurdî di zimanê îngilîzî de hatine nivîsîn û weşandin berhev bikin. Îro ji bo hemû lêkolîneran înternet çavkaniyeye mezin û dewlemend e. Malperên wek JSTOR, Taylor&Francis onlîne ji bo lêkolîneran wek 'pirtûkxaneyên dijîtal' fonksiyonê dibînin û ji ber ku bi hezaran kovar û gotaran di malperên xwe de dihewînin, ji bo her xebateke akademîk çavkaniyên sereke ne. Google scholar jî di vî warî de malpera lêgerînê ya herî mezin e ku careke din berê lêkolîneran dide vê çavkaniya girîng.⁸ Lewma jî cara pêşin lêgerîn, bi peyvên ku bi folklorê Kurdî ve girêdayî yê li ser malpera lêgerînê ya 'google akademîkê' çêbûn. Herwiha lêgerîn bi peyvên 'Kurdish folklore', 'Kurdish folk

7 <http://Kurdishstudiesnetwork.net/bibliography/articles/> yek ji van malpera ye ku x - batek berfireh ya bibliyografîk di nav de heye.

8 Ji bo JSTOR bnr: <http://www.jstor.org/>; ji bo Taylor&Francis online bnr: <http://www.tandfonline.com/>; Ji bo google academic bnr: <https://scholar.google.com.tr/>

tale', 'Kurdish culture', 'folklore in Kurdish culture' jî çê bûn. Gelek ji van meqaleyên ku di vê lêgerînê hatine dîtin ji JSTOR û Taylor&Francis onlîne hatine bidestxistin. Hinek ji wan jî rasterast ji malperên kovaran hatine wergirtin. Ji aliyê din ve navê hinek meqaleyan jî ji bibliyografayên ku li jor navên wan hatine dayîn û ji hinek malperên din hatine girtin. Lê ji bo sehêtkirina jêderan careke din di internetê de, li ser malperên pirtûkxaneyên zanîngehan lêgerîn çêbûye.

Di merhelaya duyemîn de, lêgerîn li ser jêderên meqale, pirtûk û gotarên ku di lêgerîna pêşin de hatine bidestxistin çêbûne.

Piştî ku ev meqale û pirtûk hatin tesnîfkirin, tenê meqale û pirtûkên li ser folklorê (edebiyata gelêrî, zargotin, zanîna gel û hwd.) hatin hilbijartin. Wek li jor jî hat gotin, weşanên ku bi awayekî giştî derbarê dîrok, nasname û siyasetê de bûn, derveyê vê tesnîfê man. Herwiha weşanên ku di hinek bibliyografayan de navê wan hebû lêbelê ligel hemû lêgerînan peyda nebûn jî daxilî vê listeyê nebûn.

Weşan li gorî rêza elfabeyî bi vî awayî hatine amadekirin:

Paşnavê/n nivîskar, navê/n nivîskar, sala weşana meqalê (pirtûk), navê kovara ku tê de hatiye çapkirin/weşandin, hejmara wê û rûpel.

5. WEŞANÊN LI SER FOLKLORA KURDAN BI ZIMANÊ ÎNGILÎZÎ:

5. 1. Gotar

- ABBASIAN, Alikhan & VOSKANIAN, Vardan (1994). "A Kurdish Philosophy of Death (A Kurdish Tale from Armenia)", *Acta Kurdica*, vol.1, pp. 143-145.

- ABDOLALI Chalechale & KARIMI, I. & ZAVAREH, S., & KARIMI, A. (2011). "Brief Anthropology and Antiparasitic Remedies in Kurdish Ethno (veterinary) medicine: A Neglected Treasure Trove", *World's Veterinary Journal*, vol.3, no.1, pp. 29-32. wjv.science-line.com

- ACIKYILDIZ, Birgül (2009). "The Sanctuary of Shaykh 'Adî at Lalish: Centre of Pilgrimage of the Yezidis", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 72, No. 2 (2009), pp. 301-333. Cambridge University Press.

- ALLEN, A. B. & FERGUSON, Ch. A. (1955). "Some Iraqi Proverbs and Proverbial Phrases", *Journal of the American Oriental Society*, 75, 122-125.

- ALLISON, Christine, (1997). "Oral History in Kurdistan: The Case of Badinani Yezidis", *Kurdish Studies*, vol. 2, (1996-1997), 37-55 pp.

- ALLISON, Christine (2010). "Kurdish Oral Literature", *Oral Literature of Irani-*

an Languages (ed. Kreyenbroek, P. & Marzolph, U.), *A History of Persian Literature*, vol.18, (ed.giştî: Ehsan Yarshater), pp. 34-68.

-AMIN, Abdul-Kader. (1989). *Kurdish Proverbs – Translated from Kurdish by Abdul-Kader Amin and Charles Hoffman*. *Kurdish Times* 3(1). pp. 1-76.

-AMIN, Abdul-Kader & BAWERMEND, Eziz. (2000). *Proverbs of Kurdistan – Translated from Kurdish by Abdul-Kader Amin, Eziz Bawermend, and Charles Hoffman*. *The International Journal of Kurdish Studies*. 14(1-2). pp. 41-119.

-ARAKELOVA, Victoria. A. (2001a). “Healing Practices among the Yezidi Sheikhs of Armenia”, *Asian Folklore Studies*, vol. LX-2, Nagoya, 2001 a: 319- 328.

-ARAKELOVA, Victoria A. (2001b). “Sufi Saints in the Yezidi Tradition: Qawle Husayni Halaj”, *Iran and the Caucasus*, vol. 5, (2001 b): --183-192.

-ARAKELOVA, Victoria A. (2002). “Three Figures from the Yezidi Folk Pantheon”, *Iran and the Caucasus*, vol. 6, 1-2 (2002): 57-74.

-ARAKELOVA, Victoria (2000). “Bayt’â Gilāvîyê - A Lament for a Noble Woman. Or Evidence for Polygamy among the Yezidis”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 3/4 (1999/2000), pp. 135-142. BRILL.

-ARAKELOVA, Victoria (2001). “Healing Practices among the Yezidi Sheikhs of Armenia” Source: *Asian Folklore Studies*, Vol. 60, No. 2 (2001), pp. 319-328. Nanzan University.

-ARAKELOVA, Victoria (2002). “Three Figures from the Yezidi Folk Pantheon”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 6, No. 1/2 (2002), pp. 57-73. BRILL.

-ARAKELOVA, Victoria (2003). “Malak-Tâwûs: The Peacock Angel of the Yezidis”, *Iran & The Caucasus*, vol.7, 1-2: 1-37 pp.

-ASATRIAN, G.S. & GEVORGIAN N.Kh. (1998). “Zaza Miscellany: Notes on some Religious Customs and Institutions”, *Acta Iranica*, vol. 12, no.28, 499-509. Leiden. A Green Leaf: Papers in Honour of Prof. J.P. Asmussen (Acta Iranica - XII). Leiden, 1988, p. 507.

-ASATRIAN, Garnik (2000). “The Holy Brotherhood: The Yezidi Religious Institution of the “Brother” and the “Sister” of the “Next World”, Source: *Iran & the Caucasus*, Vol. 3/4 (1999/2000), pp. 79-96. BRILL.

-ASATRIAN, Garnik & ARAKELOVA, Victoria (2003). “Malak-Tâwûs: The Peacock Angel of the Yezidis”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 7, No. 1/2 (2003), pp. 1-36, BRILL

-ASATRIAN, Garnik & ARAKELOVA, Victoria (2004). “The Yezidi Pantheon”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 8, No. 2 (2004), pp. 231-279, BRILL.

-ASATRIAN, Garnik (2006). "Kurdish Lō-lō", *Iran & the Caucasus*, vol. 10, no. 2 (2006), pp. 239-241.

-BARIŞ, Hanifi & HAMELINK, Wendelmoet (2014). "Dengbêj on Borderlands: Borders and the State as Seen Through the Eyes of Kurdish Singer-Poets", *Kurdish Studies*, Vol.2, No: 1, 34-60 pp.

-BLUM Stephen & HASSANPOUR, Amir (1996). "The Morning of Freedom Rose up': Kurdish Popular Song and the Exigencies of Cultural Survival", *Popular Music*, Vol. 15, No. 3, Middle East Issue (Oct., 1996), pp. 325-343.

-BLUM, Stephen (1972). "The Concept of the Āsheq in Northern Khorasan", *Asian Music*, Vol. 4, No. 1, Near East-Turkestan Issue (1972), pp. 27-47.

-BOCHEŃSKA, Joanna (2014). "Following The Snake", *Fritillaria Kurdica*, vol.3, no.4, *Kurdishstudies.pl*

-BOYAJIAN-SURENIANTS, Vahe (2007). "A Baluchi Episode from the 'Hoseynkord-e Shabestari Cycle' Iran & the Caucasus, Vol. 11, No. 2 (2007), pp. 249-254, BRILL.

CHYET, Michael L. (1994). "Is Mem a hero? an analytical consideration of oral versions of 'Mem u Zin', *Acta Kurdica* 1 (1994), pp.155-176.

-DEHQAN, Mustafa (2009). "Qisey Giranba: A Soranî Folktale from Mukrî Kurdistan", *Journal of Folklore Research*, Vol. 46, No. 1 (Jan. - Apr., 2009), pp. 101-111, Indiana University Press.

-DEHQAN, Mustafa (2009). "The Record Heritage of Khurasani Kurdish Tribes", *Journal of the Society of Archivists* Vol. 30, No. 1, April 2009, 81-91.

-DRIVER, G. R. (1922) "The Religion of the Kurds", *Bulletin of the School of Oriental Studies* vol.2, no. 2, 197-213 pp.

-EBIED, R. Y. & YOUNG, M. J. L. (1972) "An Account of the History and Rituals of the Yazidis of Mosul," *Le Muséon: Revue d'Études Orientales*, vol.85, no.3-4, pp.481-522.

-ENAYATI, Bayez (2012). "A Comparative Study On Kurdish, Persian And English Proverbs", IV. INTERNATIONAL COMPARATIVE LITERATURE CONGRESS Meeting of Cultures and Values 01-03 Kasım / November 2012.

-ENAYATI, Bayez (2014) "The Comparative study of Kurdish and Bosnian Proverbs", 4th International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, 'Teaching, Acquiring and Applying Intercultural Linguistics Competence', International Burch University MAY 9-10, 2014 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

-GHASEMI, P.A. & Momeni, M. & BAHMANI, M. (2013). “Ethnobotanical study of medicinal plants used by Kurd tribe in Dehloran and Abdanan districts, Ilam province, Iran”, *African Journal of Traditional, Complementary and Alternative Medicine*, Vol. 10, no.2, 368-385 pp. ajol. info

-HAROUTYUNIAN, Sargis (1997). “Armenian Epic Tradition and Kurdish Folklore”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 1 (1997), pp. 85-92

-HEMATI, Nahid & NAZARI, Saeed (2014). “Lullaby in Kallhor’s Culture”, *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, no. 10, pp. 69-77, www.cceol.com.

-HOUTUM-SCHÏNDER, A. (1909). “Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi Dialect”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 41, no.4, pp. 1123-1124.

-IVANOV, W. (1926). “Notes on the Ethnology of Khurasan”, *The Geographical Journal*, Vol. 67, No. 2 (Feb., 1926), pp. 143-158.

-KHANIÂN-SUMARI, Hamid (2009). “A Hûra -Song in Kalhorî”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 13, No. 2 (2009), pp. 331-334.

-KAVAL, Idris & BEHÇET, L. & CAKILCIOGLU, U. (2014). “Ethnobotanical study on medicinal plants in Geçitli and its surrounding (Hakkari-Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, vol. 155, no. 1, pp. 171-184⁹.

-KILIC, Omer & BAGCI, Eyup (2013). “An ethnobotanical survey of some medicinal plants in Keban (Elazığ-Turkey)” *Journal of Medicinal Plants Research*, Vol. 7(23), pp. 1675-1684, <http://www.academicjournals.org/JMPR>

-KRAMER, Carol (1979) “An Archaeological View of a Contemporary Kurdish Village: Domestic Architecture, Household Size and Wealth”, *Ethnoarchaeology: Implications of Ethnography for Archaeology*, (edt. C. Kramer), pp. 139-163. Columbia University Press, New York.

-KREYENBROEK, Philip G. (1995). “The Lawij of Mor Basiliôs Shim’un: A Kurdish Christian Text in Syriac Script”, *Journal of Kurdish Studies*, vol.1, 29-53 pp.

-KREYENBROEK, Philip (1999). “On The Function of The Qewls in The Yezidi Tradition”. Paper read at the 4th Conference of the Societas Iranologica Europea, Paris, September 4-10. Teblixa di 4mîn Konferansa ‘Societas Iranologica Europea’ da hatiye pêşkêşkirin).

---

9 Ev xebat bixwe ne xebateke ‘folklorî’ ye û ne ji hêla folklorzan an jî bi giştî ne ji hêla lêkolînerên zanista civakî ve hatiye kirin. Herwiha di xebatê de navên nebatan ne bi ‘Kurdî’ lê wek bi navê ‘heremî’ hatiye binav kirin. Lê dîsa jî ji ber ku behsa ‘nebatên ku ji bo nexweşiyên tîrî bikaranînin’ û fikrekî li ser folklorê Kurdan a nexweşiyê dide di vê bibliyografayê de cih girtiye.

-KREYENBROEK, Philip G. (2008). "History in an Oral Culture: The Construction of History in Yezidi Sacred Texts", *Journal of Kurdish Studies*, vol.6, 84-92 pp.

-KREYENBROEK, Philip, G. (2010), "Orality and Religion in Kurdistan: The Yezidi and The Ahl-e Haqq Traditions", *Oral Literature of Iranian Languages* (ed. Kreyenbroek, P. & Marzolph, U.), *A History of Persian Literature*, vol.18, (ed.giştî: Ehsan Yarshater), pp.70-78.

-MacKENZIE, D.N. 1970. "Some Kurdish proverbs". *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, vol. 8, 105-113.

-MacKENZIE, D. N. (1965). "Some Gorānī Lyric Verse", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 28, No. 2 (1965), pp. 255-283, Cambridge University Press.

-MATI, Evan & DE BOER, Hugo J. (2010). "An assessment of contemporary knowledge on dyeing plant species and natural dye use in Kurdish Autonomous Region, Iraq", *Economic Botany*, vol.64, no.2, 137-148. www.infona.pl

-MIR-HOSSEINI, Ziba (1996). 'Faith, Ritual and Culture among the Ahl-i Haqq', *Kurdish Culture and Identity* (ed. P.Kreyenbroek & C. Allison), pp. 111-134, Zed Press:London

-NICOLAUS, Peter (2011). "The Serpent Symbolism in the Yezidi Religious Tradition and the Snake in Yerevan", *Iran&the Caucasus*, Vol.15, no.1/2, Jubilee Volume (2011), pp. 49-72. Brill.

-NIKITINE, B. & SOANE, E.B. (1923) "The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 3, no.1, pp. 69-106¹⁰.

-NIKITINE, Basile (1926). "Kurdish Stories from My Collection", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 4, No. 1 (1926), pp. 121-138, University of Texas Press.

-NOEL, Edward (Major) (2000). "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings", *The International Journal of Kurdish Studies*. 14(1-2). pp. 27-35¹¹.

---

10 Ev meqale di 1988an de wek pirtûk bi Îngilîzî û Kurdi li Londonê tê çapkirin. *The Tale of Suto and Tato: Collected and translated into English by E.B. Soane and B. Nikitin; rewritten in Southern and Northern Kurdish by Yousuf Zangana and Jawad Mella, 1988, London.*

11 Ev gotar cara pêşî di vir de hatiye çapkirin: Noel, Edward (1921). "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1(4), 79-90.

-OMARKHALI, Khanna (2008). "On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus", *Journal of Kurdish Studies*, vol.6, 104-119 pp.

-OMARKHALI, Khanna. (2009). "The Status and Role of the Yezidi Legends and Myths. To the Question of Comparative Analysis of Yezidism, Yârisân (Ahl-e Haqq) and Zoroastrianism: A Common Substratum? *Folia Orientalia*, no: 45-46. pp. 197-219, Cracow.

-OMARKHALI, Khanna. (2009). Names of God and Forms of Address to God in Yezidism – With the Religious Hymn of the Lord. *Manuscripta Orientalia International (Journal for Oriental Manuscript Research)*, vol. 15, no.2, pp. 13-24.

-OMARKHALI, Khanna & REZANIA, Kianoosh (2009). "Some Reflections on Concepts of Time in Yezidism", (eds. Allison, Ch., Joisten-Pruschke, A., Wendtland, A.), *From Daēnā to Din. Religion, Kultur und Sprache in der iranischen Welt*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 333-348.

-ÖNER, Senem. (2008). "Folk Songs, Translations and the Question of (Pseudo-) Originals", *The Translator*, vol.14, no.2, pp. 229-246.

-PARKER, Bradley J. (2011). "Bread Ovens, Social Networks and Gendered Space: An Ethnoarchaeological Study Of Tandir Ovens In Southeastern Anatolia", *American Antiquity*, Vol. 76, No. 4 (October 2011), pp. 603-627, Society for American Archaeology.

-SABAR, Yona (1974a). 'Nursery Rhymes and Baby Words in the Jewish Neo-Aramaic Dialect of Zakho (Iraq)', *Journal of the American Oriental Society*, 94, 329-336.

-SABAR, Yona (1974b). 'The Hebrew Elements in the Neo-Aramaic Dialect of the Jews of Zakho in Kurdistan', *Laonenu*, 37, 206-219.

-SABAR, Yona (1982). "Legend vs. Reality: An Analysis and Comparison of Folktales about the Rabbis of Kurdistan with Documents Written by them or their Contemporaries," *The Sephardi and Oriental Jewish Heritage*, (ed. Issachar Ben-Ami), pp. 287-296, Jerusalem,

-SABAR, Yona (1976a). 'Lel-Huza: Story and History in a Cycle of Lamentations for the Ninth of Ab in the Jewish Neo-Aramaic Dialect of Zakho, Iraqi Kurdistan', *Journal of Semitic Studies*, 21, 138-162.

-SABAR, Yona (1976b). 'A Survey of the Oral and Written Literature of the Kurdish Jews', *Pas'at Wayhi Basvallah, A Neo-Aramaic Midrash on Beshallah (Exodus)*. Wiesbaden. Appendix.

-SABAR, Yona (1978). "Multilingual Proverbs in the Neo-Aramaic Speech of the Jews of Zakho, Iraqi Kurdistan", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 2 (Apr., 1978), pp. 215-235, Cambridge University Press.

-SABAR, Yona (1974). "First Names, Nicknames and Family Names among the Jews of Kurdistan", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 65, No. 1 (Jul., 1974), pp. 43-51, University of Pennsylvania Press.

-SEGAL, Judah Benzion (1955). 'Neo-Aramaic Proverbs of the Jews of Zahho', *Journal of Near Eastern Studies*, vol.14, no.4, 251-270.

-SHAI, Donna (1973). "The Custom of the 'Foundation Sacrifice' Among Kurdish Jews in Kurdistan and in Israel", Paper presented at the Sixth World Congress of Jewish Studies, Jerusalem. (Gotara ku di 6'mîn Kongreya Dinê ya Xebatên Cihuyan de hatiye pêşkêşkirin).

-SHAI, Donna (1976). "A Kurdish Jewish Variant of the Ballad of "The Bridge of Arta", *Association of Jewish Studies Review*, Vol. 1 (1976), pp. 303-310, Cambridge University Press.

-SINGER, André (1974). "The Dervishes of Kurdistan", *Asian Affairs*, Vol. 61, Part 2, pp. 179-182.

-SOANE, E. B. (1909), "A Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi Dialect", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* Can. 1909, 35-52.

-SOLECKI, R. S. (1979). "Contemporary Kurdish Winter-Time Inhabitants of Shanidar Cave, Iraq", *World Archaeology* 10 (1979): 318-30

-SPÄT, Eszter (2002). "Late Antique Literary Motifs in Yezidi Oral Tradition: The Yezidi Myth of Adam (Report)", *The Journal of the American Oriental Society*, Vol. 128, no.4: 663-670.

-SPÄT, Eszter (2004). "Changes in the Oral Tradition of the Yezidis of Iraqi Kurdistan", *Journal of Kurdish Studies*, vol. 5(2003-2004). pp. 73-83.

-SPÄT, Eszter. (2008). "Religious Oral Tradition and the Literacy Among the Yezidis of Iraq", *Anthropos*. 103(2). pp. 393-404.

-SPÄT, Eszter (2008). "Late Antique Literary Motifs in Yezidi Oral Tradition: The Yezidi Myth of Adam". *Journal of American Oriental Society*. 128(4). pp- 663-679.

-TAHVILIAN, Reza & SHAHRIARI, S. & FARAMARZI, A. & KOMASI, A. (2014). "Ethno-pharmaceutical Formulations in Kurdish Ethno-medicine", *Iranian Journal of Pharmaceutical Research* (2014), 13 (3): 1029-1039.

-TATSUMURA, Ayako. (1980). "Music and Culture of the Kurds". *Senri Ethnological Studies* 5, pp.75-93.

-THEVENIN, Michaël (2011). "Kurdish Transhumance: Pastoral practices in South-east Turkey", *Pastoralism*, vol. 1, no.1, pp. 1-24.

-VOSKANIA, Vardan (2000). "Dewrêş E'rd: The Yezidi Lord of the Earth", *Iran & the Caucasus*, Vol. 3/4 (1999/2000), pp. 159-166. BRILL.

-YOUSEFI, Hadi (2012). "Comparative Study of Culture in Kurdish and Farsi Proverbs", *International Journal of Learning & Development*, Vol. 2, No. 6.

5. 2. Pirtûk:

-ASATRIAN, Garnik S. & ARAKELOVA Victoria (2014) *The Religion of the Peacock Angel: The Yezidis and Their Spirit World*, Routledge, New York.

-EDGEComb, Diana (2007) *A Fire in My Heart: Kurdish Tales* (World Folklore), Libraries, unlimited.

-IVANOW, W. (1953) *The Truthworshippers of Kurdistan, Ahl-i Haqq Texts*, Bombay.

-KOREL, Edward & GUNER, Kagan & HANCOCK, Roger (1993). *Kurdish Folk Tales, The Selfish Sparrow, The White Cat and Wicked Wolf* (Bi Soranî û Îngilîzî), London: Hackney PACT.

-KREYENBROEK, Philip & ALLISON, Christine (1996). *Kurdish Culture and Identity*, Zed Press: London

-SABAR, Yona (1982) *The Folk Literature of the Kurdistan Jews: An Anthology*, (Yale Judaica Series, vol. 23), New Haven & London, Yale University Press.

-TOFIQ, Mohammed Hamasalih (1999) *Kurdish Folktales*, *The Kurdish Library*, *The International Journal of Kurdish Studies*, vol.13, no.2, Newyork (Çapa 1mîn)¹².

6. ENCAM

Ev xebat ceribandinek e ji bo amadekirina bibliyografyayeke xebatên akademîk ên derbarê folklorê Kurdî de ku bi zimanê Îngilîzî ne. Encamên vê xebatê bi pîranî ji 'pirtûkxane'yên li ser înternetê wek JSTOR, Taylor&Francis online û herwiha ji

12 Çapa 2yem 2005an de li Silêmanî ji aliyê Mala Wergerê a Wezareta Çandê ya Herema Kurdistanê tê weşandin.

malpera lêgerînê Google scholar hatine bidestxistin. Herwiha ji bo kontrolkirinê ji bîbliyografyayên ku li jor navên wan hatine dayîn jî sûd hatiye girtin.

Ji ber ku bîbliyografya yek ji çavkaniyên serlêdanê yê girîng in, li gorî baweriya me ev xebat dê bibe gawek ji bo xebatên berfirehtir. Ji aliyê din bi vê xebatê jî xuya dibe ku folklornasên Kurd ji bilî lêkolîn û lêgerînan divê xebatên xwe wergerînin zimanê biyanî, nemaze îngilîzî da ku hem folklorên Kurdan bêtir bînan naskirin, hem jî li dinyayê di vî warî de xebatên berawirdî bînan kirin.

Herwiha, divê bê gotin ku ev xebat ji bo xebatên pêştir ên di warê bîbliyografyayê de wek îlaweyek e. Xebatên bîbliyografîk ji aliyê ve jî 'dewlemendî'ya xebatên di wî warî de dide ber çavan. Her ku xebat zêde dibin bîbliyografyayên ku wan xebatan pêşkêşî lêkolîner û lêgerîneran dike jî zêdetir û berfirehtir dibin. Lewma jî di encamê de divê dîsa bê gotin ku ev ne xebateke temambûyî ye û ji bo liserzêdekirinê vekirî ye.

7. ÇAVKANÎ

- Bayrak, M. (2002). "Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Üstüne Bir Bibliyografya Denemesi", di nav Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları (Amedakar: Mehmet Bayrak), cild.1, rp. 609-711. Öz-ge: Ankara.
- Carlyle, A. & Hendry, D. G. (2006). "Hotlist or Bibliography? A Case of Genre on the Web", 39th Hawaii International Conference on System Sciences.
- Garadaghi, A. (1999). Kurds and Kurdistan's Bibliography, Çapxaneya Ferheng: Silêmanî.
- Gözaydın, N. (1992). "Yine Folklor Üzerine", Türk Dili, S.486, Haziran, s. 1018-1021.
- Mayor, A. (2000). "Bibliography of Classical Folklore Scholarship: Myths, Legends, and Popular Beliefs of Ancient Greece and Rome", Folklore, 111:1.
- Mella, J. (2014). A Brief Bibliography of Kurdistan and the Kurds, WKA & Kurdish Museum, Library & Archive: London.
- Meho, I. L. & Maglaughlin, K. L. (Ed) (2001). Kurdish Culture and Society: An Annotated Bibliography (Bibliographies and Indexes in Ethnic Studies no: 9) Greenwood: Westport.
- Nureddin, B. (Amadekar) & Mîstafa Resul, İ. (). Bibliografiyê Kitêbî Folkloriyê Kurdî (2004-1860). Kitêbxaneyî Kelepurî Kurd: Silêmanî, Herema Kurdistan.
- Yıldırım, K. & Pertev R. & Aslan, M. (2103). Ji Destpêkê Heta Niha Folklorên Kurdî, weşanên Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtûya Zimanên Zindî: Stenbol.

Malper:

<http://Kurdishstudiesnetwork.net>

www.jstor.org

<http://www.tandfonline.com/>

<https://scholar.google.com.tr/>

<http://librarycatalog.bilkent.edu.tr/>
<http://www.sciencedirect.com/>
<http://www.academicjournals.org/>
<http://www.oxforddictionaries.com/>

Extended Abstract

Each academic study that claims having an original topic should at first be aware of studies that have been done in that area. Because of that, a scholar should make some research, walk in the corridors of libraries without getting lost and get information about his/her topic to continue the research. That shows why, and how bibliographies do have an important role in this process of researches. They make big and glorious libraries 'small' for researchers and give extra time to researchers for their research by this way. Originated from Greek words *biblion*=books, and *graphy*= writing, bibliography means "A list of the books of a specific author or publisher, or on a specific subject" according to the Oxford Dictionary.

Nowadays there are so many different bibliographies that researchers benefit from. While some consist of publications about a certain topic, some comprise publications about a person. While some focus on articles only, others take books in about certain subjects. Libraries also publish yearly bibliographies about what they have to help the researchers.

With the development in technology, especially in network communication, internet itself became a very huge source for scientific researches, and many web sites such as *JSTOR*, *Taylor&Francis online*, and *Google scholar* are very important resources for researchers. But they also became huge online libraries as the normal libraries are, and it is also very probable to 'get lost' between the 'lines' as 'getting lost' between corridors of libraries. That once again shows the importance of bibliographies to avoid the chaos and find the right 'way' to get the information, and reach the needed publications for the research.

This is for all departments of science and for folklore studies and Kurdish folklore studies as well. Compared to other subjects there are few bibliographies about Kurdish studies and specifically very few about Kurdish folklore. Some important ones are;

- 1- *Bibliyografiyê Kitêbî Folklorîyê Kurdî* (2004-1860), (Bibliography of books of Kurdish Folklore 1860-2004).
- 2- "*Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Üstüne Bir Bibliyografya Denemesi*" (A try of bibliography on Kurdish Music, Dance, and Songs).
- 3- *A Brief Bibliography of Kurdistan and the Kurds*
- 4- *Kurds and Kurdistan's Bibliography*
- 5- *The Kurds and Kurdistan: A Selective and Annotated Bibliography* (Bibliographies and Indexes in World History).
- 6- *Kurdish Culture and Society: An Annotated Bibliography* (Bibliographies and Indexes in Ethnic Studies).

This study in which publications in English language about Kurdish folklore are collected is also aimed to make a contribution in this field.

The work compiles articles and books only about Kurdish folklore written in English, and many publications that were not directly about Kurdish folklore were excluded.

JSTOR, *Taylor&Francis online*, and *Google scholar*, the very important and most used online 'libraries', were the main source for finding and collecting the publications. 'Kurdish folklore', 'Kurdish folk tale', 'Kurdish culture', 'folklore in Kurdish culture' were the main entries for searching on those web sites. At first the articles and the books were found, and then their 'bibliographies' were also searched to find other publications related to Kurdish folklore. Beside those main sources, the bibliographies mentioned above are also used for this purpose.

Finally this bibliography about Kurdish folklore came up and it is belived that this work which is open for extention like all bibliographies will be an example for this kind of works in the future, and will also be a step to compose a good bibliography of Kurdish folklore by compiling sources from other languages such as Arabic, Persian, Turkish, German etc.

WERGEREK / A TRANSLATION

Li ser Edebiyata Kurdî & Li ser Melayê Cizîrî

Martin Hartmann

Ji Almanî: Abdullah Incekan*

Pêşekî

Martin Hartmann yek ji rojhilatnasên navdar yê Almanyayê ye. Ew di sala 1851î de li Breslauê (Polonyaya îro) tê dinê. Li pey qedandina zanîngehê ew li ser zimanê Samî di bin navê *Die Pluriliteralbildungen in den semitischen Sprachen* doktora xwe dike. Dû re ew li Edirne û Stenbolê dimîne û zimanê Tirkî hîn dibe. Di nav salên 1876-1877an de Hartmann li Beyrûdê li konsolosxaneyê wek tercuman dixebite. Di vê demê de ew li bajarên devûdor digere û wan ji nêzîk ve nas dike. Gava di 1887an de Bismarck li Berlinê enstîtûya bi navê *Seminar für Orientalische Sprachen* vedike, Hartmann li wir dest bi kar dike û hetanî teqawudbûnê di 1918an de li wir dixebite.

Hartmann li ser gelê musulman û coxrafyaya wan gelek xebatan dike. Ew ji Edirneyê bigre ta Stenbolê, ji Suriyeyê ta Lubnanê, ji Misirê ta Lubnanê, ji Libyayê ta Çînê lêkolînan li ser ziman, adet û gelên van deran dike. Ji bo ku Almaniya jî vê coxrafyaya hanê ji nêzîk ve nas bike, ew bi hin kesên din re di sala 1912an de civata *Deutsche Gesellschaft für Islamkunde* (Civata Almanî ji bo nasîna Îslamê) ava dike û ev kom bi navê *Die Welt des Islams* (Cîhana îslamî) kovarekê derdixe ku hê jî tê çap kirin.

* **Lêkolîner, Almaniya**
reasercher, Germany.
e-mail:
aincekan@gmail.com

Martin Hartmann di xebatan xwe de ciyekî taybet dide Kurdan jî. Xebata wî yan pêşîn di heqê herêma Botan de di sala 1896an de wek pêveka kovarekê bi vî navî der tê (68 rûpelî ye):

Bohtân. Eine topogr.-histor. Studie (Botan. Lêkolîneke topografîk û dîrokî)¹.
Aus: Mitteil. der Vorderasiat. Gesellschaft 1896, Berlin.

Salekê dû re ew beşê dudiyar yê vê berhema xwe, ya ku îcar 112 rûpelî ye, diweşîne. Di van herdu xebatên xwe de ew li ser navê gund, eşîr û bi gelemperî li ser Botan disekine.

M. Hartmann salekê li pey vê xebata han îcar bi nivîsekê li ser edebiyata Kurdî li ber xwendevanên xwe ye. Nivîsa 10 rûpelî di kovareke li ser Rojhilatê de der tê:

Zur Kurdischen Literatur (Li ser Edebiyata Kurdî). *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 12 (1898), rûpel 102-112.

Martin Hartmann di sala 1904an de Dîwana Melayê Cizîrî wek fotolîtografî çap dike. Ji bo ku xwendevan di heqê berhemê de bibin xwediyê fikrekê, ew jê re pêşgotinekê amade dike û wê li Berlinê derdixe.

Ji bo xwendevanên Kurd ji van xebatên Martin Hartmann haydar bibin, min nivîsa wî ya li ser edebiyata Kurdî wergerand Kurmancî. Pêşgotina wî jî berî du salan di kovara Nûbiharê de weşiya bû. Ji ber ku herdu nivîs hevdû temam dikin, me muhîm dît herduyan bi hev re biweşînin. Weku dê xwendevan bibînin, zimanê metnan di hinek noqteyan ji Kurdî dûr dixwiyên. Elbet min dikarîbû hin cumle û awayê gotinê ji zimanê eslî yê herdu nivîsan dûrxista, lê min xwest bira xwendevan bi uslûba nivîskar ji bihese, loma jî bêhna wergerê ji wan tê. Ji ber kêmasiya demê min îmkân nedît li name û nivîsên din yê Hartmann binihêrim. Îhtimal heye ku di wan de behsa Kurdan bûbe.

Beriya ku em cî bidin herdu wergeran, ez dixwazim noqteyekê bînim ziman. Di *İslam Ansiklopedisi* de, ya ku Diyanetê amade kiriye de, maddeyek ji bo danasîna Martin Hartmann û berhemên wî jî heye. Tiştê balkêş ev e ku tê de bi tu awayî li ser van hersê xebatên Hartmann nehatiye sekinîn.

Abdullah İncekan

---

1 Hêjayî gotinê ye ku Nûbihar niha vê berhema han dide wergerandin. Bi hêviya ku ew zûtirîn li ber destê xwendevanan be.

Di vê berhevokê de ev beşên jêrîn yên xwediyê ciyekî taybetî ne, hene:

1. Diyalogeke di navbera şair û kesekî din ku wek Mîr tê binavkirin, 19 dumalikên 6+6 rêzî bi wezna $\underline{\quad}\underline{\quad}\underline{\quad}\underline{\quad}\underline{\quad}\underline{\quad}$ rûpel 202-208. Sernavê dumalika pêşîn سؤال ملا (Suala Mela) û جواب مِير (Cewaba Mîr) e, li jorî yên din tenê Mela û Mîr hatine nivîsîn. Bi gotina Mîr, ez derhal li Emir Umadeddin⁴ difikirim ku gava şair [Mela] di 540î de li wir navdar bû, ew hukimdarê Cezîrê bû. “Xwişkeke vî hukimdarî hebû ku dilê Şêx Ehmed ketibûye. Ji bo wê wî gelek xezel nivîsibûn û di ser de ji diwançeyeke bi navê Dîwana Mela qedandibû... Dû re mîr Umadeddin xwast evîna wî ya platonîk biceribîne û zewaca xwişka xwe teklîf kirê. Şêx Ehmed qebûl nekir (ji bona ku reddkirina xwe îsbat bike û nîşan bide ku evîna wî ya ji xatûnê [prensêsê] re ne ji bona zewaca bi wê re ye, wî cî neda hestan)”. (Jaba, Recueil, rûpel 8 û dewama wê). Herdu malikên dawîn şuphe nahêlin ku kesê ew pê re xeber dide, ev hukimdar e:

ملا

بغواصي گهرچينم	ژ بحرا قلزما ميران
تو دريايان وه نابيهه	دبختی شرح تفسيران
غلامی مير عمادينم	ژ مير و بگلرين جيران

مير

مه كيشا شانە شمشاده	د ذلفا لفظ و معنالی
مه لوحی دل نما ساده	ژ فی املا و انشائی
كو شيخ أحمد مه استاده	ژ حسنی رونقك دائی

Şair dibêje: “Ez xulamê Mîr Umadîn⁵ im.” Mîr dibêje: “Ku Şêx Ehmed me ustad e”. Çawa di qitayên dawîn de, herwisa di cîhên din de jî xuya ye pesin heye.

2. Xeberdana di navbera Feqiyê Teyran û Şêx Ehmed Cizîrî, 21 dumalik û qitayek bi tenê. Her malikek xwediyê şeş rêzikên heft heceyî ye ku min nikaribû ez wezna wan derxim, rûpel 208 hetanî 215. Sernavê hemû beşê ev e:

مکالمه فقه طيران و شيخ احمد الجزري

Li pêşiya malikan فقه (Feqî) û ملا (Mela) bi dor hatine nivîsîn. Bi فقه طيران meriv derhal li Muhammed difikire ku wek Feqî Teyran jî tê binavkirin. Ew di listeya Jaba de wek şairê sisêyan derbas dibe. Ku di metna Kurdî ya Jaba de ew bi awayê

4 Di şûna ‘imad de.

5 Şêweyê nav ne xerîb e. ‘izz eddîn dibe ‘izdîn û ‘ezdîn (di heqê vê de li kitêba min *Bohtan*, rûpel 80, not 2, bnh.); zaîn eddîn dibe zaîdîn û her wekî din.

فقی طیران hatibe nivîsîn, asteng nine ku Kurd di nivîsîna kelîmeyên biyanî de bê diqet in, lê şair Feqiyê Teyran di sala 777an de miriye, loma jî Şêx Ehmed nîkarîbûye pê re qise bike. Tenê îhtimal dimîne ku di 550î de kesekî xwediyê eynî navî bûye yan jî gotina فقہ طیران 'hikmeta teyran' mecaz bûye ku li vir xeber didin. Bi qasî ku ez ji muhtevaya misrayan fehm dikim, ew bi tenê mîstîkî ne.

3. 17 Rubaî bi wezna Rubaiyan, rûpel 216-220.

4. Li ser xebitîna helbesta pêşîn ya Dîwana Hafîz bi wî awayî ku hin misra bûne du perçe û di dawiyê de li qitayeke heşt misrayî hatine zêdekirin, rûpel 220 hetanî 222. Temamiya beşa Dîwanê ya di pêşiya vê perçeyê de cî digre (rûpel 21-202), ji şîrên tenê pêk tê ku bi weznên cihê hatine nivîsîn. Di nav wan de herî zêde ji wez-na *Remel* hatiye hezkirin. Di dawiya her şîrî de tachalluş (textellus- mexles) şair bi awayê ملا yan jî ملی heye.

Di şêwe û naveroka şîran de meriv derhal dibîne ku Mela xwe li mîsalên Farisî girtiye. Mecazên ew bi kar tîne, bi Hafîz tîn nasîn; û hin tişt dikarin rasterast wek werger jî bîn dîtin. Ziman tije gotinên Erebi û Farisî ye, lê bi qasî ez dibînim dîsa jî uslûba wî rasterast Kurdî ye. Gelek balkêş e ku zimanê saf Kurmancî ye, bi tu awayî ji devoka em ji xebatên berê, yên ji perçeyên metnên edebî û yên gramêrê yên Xalidî⁶ nas dikin, cuda nine. Ku şîrên li vir di binê navê "Dîwana Mela" de hatine komkirin, bi rastî jî ji nivê pêşîn yê qirnê şeşan yê hîcrî bin -yanê ji beriya 750 salî bin-, (û se-bebek tuneye ku şaşitîyek hebe), meriv dikare bi rihetî were wê netîceyê ku wê demê zimanê nivîsînê yê Kurmancî hebûye û vî zimanî xwe di nav sedsalan de parastîye. Îhtimal gelek mezin e ku bi vî zimanî gelek berhem hatibin nivîsîn û merivê jêhatî dê sedî sed di nav erdê çiyayî yê Kurdan de gelek perçeyên ji vê edebiyatê bibîne. Lomeyên hemû kesên di nav Kurdan de mane (bnh. Xalidî, *Hediye*, rûpel 5, cumle 5) yên di heqê aloziyên mezin yên devokên herêmî ji van gotinan re nabin tezat. Di Erebi de jî zimanê nivîsînê li kêleka devokên herêmî de bi serê xwe dijî. Ev devok di serî de hebûne û ewê bi tu awayî dev jê bernedin bijîn. Devok di Erebi de zêdetir di binê tesîra zimanê nivîsînê de mane; ji Kurdî zêdetir ji ber ku jimar, qîmet û fêhma edebiyatê li vir kêmtir bûye. Li aliyê din zimanê nivîsînê, yê bi carekê ve hatiye avakirin, dikarîbû di Kurdî de pîrr bi hêsanî xwe biparêze: Tenê jimareke piçûk ya mirovan ew hîn bûbûn; mirovên bêpîşe nediketin vî cihê pîroz.

Mesela ew şîra [Xanî] ku wek ya dudiyan⁷ di berhevokê de cî digre, ji hêla ziman

6 Yusuf Ziyaeddîn el-Xalidî, *el-Hediyye el-Hemîdiyye fil-Luxa el-Kurdiyye*, Constantinopel 1310.

7 Qesîde û Dîwana Mela wek berhema pêşîn ya destxetê hatin nişandan.

ve xwediyê eynî taybetmendiyan e, digel ku ew 505 sal li pey wefata Mela hatine rêstin -xêncî cihêbûnên ji ber hîlbijartina cureyê metnê derketibin holê.

Ev şîir heman şîir e ku Jaba di nivîsa xwe de -di *Recueil* rûpel 9an de- behsa wê dike û dibêje: Gava Ehmedê Xanî di sala 1000î ya koçî de li Bazîdê bi cî bû, berhemeke nezmê bi navê Mem û Zîn (un ouvrage en vers, intitulé: Mem-u-Zin) nivîsiye. Socin di *Kurdische Sammlungen* rûpel 99an de dibêje: “Nusxeyeke şîirê li Cizîrê hebû; lê xwediyê wê Feqî Emer nexwest musveddeyê bifroşe min.”⁸

Di Constantinopel⁹ de şîir di navbera rûpelên 224-403yan de cî digre. Sernavê wê ev e:

این کتاب من کلام جناب مولانا احمد افندی رحمه الله وهو المسما بالمم زین

Li ser wê jî ji destekî din, sernaveke din:

هذا کتاب مم زین من تالیف ملا احمد الخانی

Helbest ji 51 beşan pêk te; ev beş bi sernavên cihê-cihê dirêj yên Farisî û bi qelama sor ji hev hatine qetîn.

Forma wan hêsan e: Dumalikên bi wezna _ _ _ _ _ ku bi qafiye ne. Ji ber ku wezn bi îftina hatine amadekirin, di xwendina metnê de dibin alîkariyeke mezin.

Zimanê wê bi pirranî hêsan e û rihet diherike; lê dîsa jî di fêhmkirinê de gelek caran zehmetî derdikevin, ji ber ku hin gotin û biwêj tê de hene, yên di kitêbên di destê me de nehatine îzahkirin. Di gelek rûpelan de maneya gotinê tê fehmkirin, lê ji nişka ve ciyên beyar derdikevin pêşiya me. Ji ber vê jî ez naveroka wê perçeyê nadim¹⁰. Êdî bûye ferz¹¹ ku ew zû were weşandin. Alîkariya ku pirtûkxaneya qraliyetê li Berlinê ji bo destxetê dide, gelek kême e. [Eduard] Sachau şîirê di seyahetê li rojhilata navîn de bi yekî Sûriyê dide nivîsîn; encama wê Ms. Sachau 320 û 342 ye. Mixabin ew di heqê nusxeya bingehîn de tiştekî nabêje. Nivîsevan, yê ku bi îhtîmalekê xêncî

8 Di heqê herdu destxetên Jaba bidestxistibû û perçeyê li Muzexaneya Asyayê ya St. Petersburgê de ku Lerch jê wergerek dabû li wir mêze bike. Berhema Ehmedê Xanî, ya ku demekê di destê Socin de mabû, ew wî bi rastî jî wek “berhemeke ku hemû taybetmendiyan edebiyata zanayên Kurd di xwe de dihewîne.” bi nav dike. Di heqê têkiliya wî ya bi berhema gelî ya muhim ku Socin di No 31 de dide, ez tenê dikarim bibêjim ku her du bi tu awayî bi hev re girêdayî nînin. Meriv dikare bibêje ku ev çîroka gelî ya bi devoka Botî zêdetir dişibe metnekê ku nivîskarê wê jî kême kême bi qasî yê metna din muhîm e, lê mixabin temam nine; û bi devoka Saugbulaq (Saucbulaq [Savucbulaq navê berê yê Mahabadê]) behsa mijarê dike û li cem min heye.

9 Destxeta ku ez li vir behs dikim, bi vî awayî bi nav dikim.

10 Naveroka wê bi gelemperî li cem Lerch, di *Mélanges asiatiques III* de, rûpel 242 û peve, heye.

11 Lerch jî ev daxwaz aniye ziman, rûpel 254.

zimanê xwe yê zikmakî - zimanê Sûriyê- Kurdî jî bi têra xwe zanîbûye¹², bi gelemperî nikarîbûye zimanê Kurdî yê nivîsînê yê Xanî fehm bike; wî ew bi mekanîkî û di ser de jî bi destnivîseke tevlihev nivîsiye. Ku wî destxeta li ber çavan girtibe, wê demê meriv dikare bi rihetî bibêje ku destxeta wî jê nivîsiye di gelek noqteyan de tezatî Constantinopel e. Hin caran hin misra hene ku di Constantinopel de qet tunene. Di [Eduard] Sachau de, 320, di dema niha de gelek caran *t* heye, di Constantinopel de herfa *d* heye. ... Lê di van noqteyan de E. Sachau 320 ne bi rêk û pêk e¹³.

Niha ji bilî vanan du Mss. Sachau, 344 û 341, wekî 320 û 342yan yê navê wan derbas bû, deşîfreya wan û wergera Erebi bi “alfabeya” Sûriyê hene. Xuya ye ev xebat jî ji destê eynî mirovî ye ku orijînalê Kurdî bi Erebi jî nû ve nivîsiye; ew kêrî tiştêkî nayê û tenê nîşan dide, ka gava mirovên Rojhilata Navîn, xisûsen yê Sûriyê, di tiştêkî de karê dibînin, çî dikarin bikin. Mêrik ev kar bê dilxwazî kiriye, lê wî ew kiriye; yanî wî bi sefalet gotin bi gotin wergerandiye, bêyî ku ji xwe bipirse, ka ew gotin maneyekê didin yan na. Na, carna jê re îlham jî hatine! Beşa 4an, misra 23 bi vî awayî ye:

لورا كو جهان وكى عروسة
وى حكم ددست و شير روسة

Maneya wê ewha ye:

هنا صار العالم مثل العروس
نحن عطينا حكمة بيده مثل روس

û li dawiyê wî nivîsiye: دولت روسيا

Şair bi bîr neaniye ku li Rûsan bifikire. Şûr “*şûrê tezi* ye.” Mîna vê yanê baqilo di eynî beşê de, di misraya 39b’yê de, Almanya jî kiriye nav mijarê. Misra wiha ye:

هندي كو ژشجاعتى غيورن
او چند ژ منتى نفورن

Jeremias çî jê derdixe?

بمقدار ما هم غيورين بشجاعة
هلقدر يشمأزون من المانية

Meriv dibêje qey vî camêrê hanê bi zanebûn ev xerabî kirine, jî ber ku zanîbûye ku yê ku kar daye wî jê fehm nake. Maneya misrayan ev e: “Hindî jî şecâetê xeyûr in (Kurd), ew çende jî minetê nefûr in.” Jeremias ew wiha wergerandiye: “Ew çende

12 Ger Jeremias Şamir be, wî yê devoka Hekkariyê (esasen ev binavkirineke gelek bi şubhe ye) xeber dabe; ev tişt jî MS. Sachau rûpel 250î der tê (Bnh. Lidsbarski, *Neu-Aramäische Handschriften* 1, rûpel xxv)

13 Tiştta ku ji bo SACHAU 320 hatiye gotin, jî bo SACHAU 342 jî derbas dibe.

ji Almanyayê nefret dikin.” Ev mîsalên piçûk têr dikin. Misrayên ji aliyê gramer û naverokê ve rast hatine wergerandin mustesna ne.

Di dawiya şîrê de dîrokek heye ku, bi sala wefata şair ya Jaba dide re di tezatê de ye. Beş 51, misra 152-154 (rûpel 403, rêz 8-10) bi vî awayî ye:

خطي تيه سر نوشت سر مشق سه ساله خطا خطي تكت مشق
لورا كو دما ژ غيب فك بو تاريخ هزار شصط ويك بو

بیساله کهشته شصط و چاران وی پیشروی گناه کاران

Bi qasî ku ez misrayan fehm dikim şair dibêje, ew bi zehmetî sê salan li ser berhemê xebitiye; gava ew ji nebûnê derket, sal 1061 bû; niha ew ketiye sala 64an. Li gorî Jaba şair di 1063yan de wefat kiriye (di metna Kurdî de jî و شىصت و حزارو دى). Ev tezat e û gotina şair bi xwe jî li hember tesbîtên Jaba yê di nivîsê de ye. Tarîxeke din jî di heqê şair de li cem Xalidî (*Hediye* No 279) derbas dibe ku dibêje wî *Nûbar* di 1094an de nivîsiye. Ev agahî bi *tarîxa* di dawiya *Nûbarê* de tê tesdîqkirin. Ji bo zêde agahî li jêrê binihêre.

Metna sisêyan ya destxetê rîsaleyeke tibbî ye, rûpel 404-410. Ew bi vî sernavê ji destê kesekî xerîb e:

هذا نسخة الطب بلغت الكرد تاليف ملا محمد الارقاسي

Xuya ye di heqê nivîskar *Muhammed Elarvasî* de tişteki din tune. Lê Xalidî di *Hediyeya* xwe de di nav berhemên nesrî yê edebiyata Kurdî de vê rîsaleyê jî bi bîr tîne (rûpel 276, rêz 5 û dewama wê de). Xalidî wê wiha bi nav dîke:

رسالة ملا محمد الارقاسي في علم الطب

No 4, rûpel 412-452, *Nûbara* wekî din jî navdar, ferhengoka Erebi-Kurdî ya bi wezn ya şairê Mem û Zînê ye. Di notên Jaba de jî behsa wê tê kirin, lê di binê navê *Nûbihar* de. Destxeteke wê, ya ji destê kesekî din¹⁴ e ku tenê çend misra jê kêman,

14 Ev tişt ji gelek noqteyên cihê-cihê dixwiye. Car-carna metna Xalidî li gorî kêfê hatiye nivîsîn; di misraya 5b de wiha ye (Constantinople, rûpel 412, rêz 7): عرب عجم کرمانج و - رومى. Xalidî di rûpel 279, rêz 16 de: عرب وعجم و کرمانج و رومى. =bi rastî jî =Turc (Tirk), Ottoman (Osmanî), bnh. Justi-Jaba, Dictionaire) li zora wî çûye. Ji nav cihêbûnên din ez dixwazim tenê bînim ziman ku beşa *erkan el'islam û el'iman*, yê di Constantinople de li pêşiya *tarîxê* ne, li ba Xalidî li dû wê ne, lê di Constantinople de tenê hersê misrayên pêşîn yê di Xalidî de hene, cî digrin. Herwiha di Constantinople de deh misrayên ku di Xalidî de di rûpel 293yan de di bin navê *قطعة من ديوان المشار اليه* hatine dayîn, tune. Notek ku Xalidî li dû *Nûbar* û *Eqîdeya* Ehmedê Xanî (rûpel 398) bi cî dîke û wergera wê wiha ye, me di heqê çavkaniya Xalidî de ronî dîke: Li dû

di *Hediyeya* Xalidî de (rûpel 279-292) cî digre. Xalidî bi çend gotinên kurt dest pê dike ku tê de wiha tê gotin:

الفها (هذه القصيدة) العارف الرباني صاحب التأليف التي فاخر بها القاضي والداني شيخ مشائخ الجزيرة علامة كردستان مولانا و قدوتنا السيد احمد خاني قدس سره العالي سماها (نوبار) والعامه تقول (نوبهار) ز

Ji van gotinan qîmeta şair, ya ku ew li welatê xwe hê ji pê mezher e, dixuye û ji wê jî sernavdayîna Jaba dikare bê derxistin; li hember vê Constantinopel sernavdayîna Xalidî wek ya rast dibîne û dide. Xalidî di berhema xwe ya li jor behsa wê bû de sala nivîsîna berhemê wek 1094 nîşan dide. Wî ev tarîx ji ku derxistiye? Ji tarîxa ku şair bi xwe di dawîya kitêbê de daye (Xalidî, rûpel 222 = Constantinopel rûpel 452). Dayîna tarîxê bi ewqas bend û fen hatiye dayîn (di nav jêrenotan¹⁵ de ez wê li gorî Constantinopel didim) ku şîroveya wê lazim e -weke ku di Constantinopel de li kêlekê hatiye kirin. Li gorî vê tarîx ev e: Seeta çaran ya nivê roja sisêyan ya meha şeşan ya sala 1094an ya koçî.

Parçeyê pênçan, rûpel 453-467, *Eqîdeya* Ehmedî Xanî ye, ya ku Xalidî (rûpel 294-297) dîsa bi destnivîsa¹⁶ yekî din çap kiriye. Di Constantinopel de rûpel 467 nota dawîn wiha ye:

لسلطان عارف الامجد قد كمل في وقت اسعد تاليف شريف ملا احمد

Rûpel 468 û 469 bi parçeyên biyanî hatine tije kirin. Di rûpel 468an de şeş dumalikên Nîzamî, di rûpel 469an de şîreke bi Tirkî di bin sernavê *Na't-i Şerif* cî digrin.

Parçeyê şeşan (rûpel 470-528) dîsa şîreke ferhengî ye di bin navê *Gül Efsan* bi uslûba *Nûbarê*. Ji aliyê Şahîn Xanî ye, nivîskar wekî din nayê naskirin. Li gorî

---

ku min jê re beşên derbasbûyî yên birêz Ehmedê Xanî xwendin, ustad Şêx Ebdullah Faîzî el Muhammed el-Ensarî ji bajarê Mûşê, ji terîqeta Neqşibendi, li Constantinopel dimîne, ev tişt li gorî wî hatine nivîsîn (فهو صاحب الرواية فيها (heşt misra hatine dayîn). Ev gotin bi eynî awayî îsbat dikin ku edebiyata neteweyî ya Kurdan li cem wan çiqas zindî ye (li gotinên Feqî Emer li ba Socin jî binihêrin, *Kurdische Sammlungen*, Werger rûpel 99, rêz 15). Bi tu awayî şuphe tê de tune ku li paytextên demekê yên desthilata Kurdan (Cezîre, Bedlîs, Sêrt, Bazîd) û hetta li Stenbolê jî xizneyên qîmeta wan nayên texmînkirin, bèn dîtî.

- 15 اقرنه دييژت هانی اکر تو یاذعانی بفره کتیبیا ثانی د جلدی اول دا ژ جزوا عاشر د ورفی چاری دا ژصفحی دسب رابست د سطرًا ثالث دا ژ کلیمیا ثانی بگر تو حرفا چاری تاریخه ژبو نوباری
- 16 Ji cihêbûnan ez misra 13a didim. Li Constantinopel: li ba Xalidî: li her wekî din. Rêz 14a: Constantinopel شہاند Xalidî کو قران ژعرشان دکل وان هنار

dumalikên 3 û 4 yên beşa dawîn şîr ji 359 misrayan tê meydanê û di sala 1160î de hatiye amadekirin¹⁷.

Rûpel 529 vala ye.

Di rûpel 530-541 de şîreke bi Farisî li ser stêrkan e; bêyî ku navê nivîskar were dayîn û bê sernav. Di dawiyê de ev not heye: قد تم نسخة نجوم Sala nivîsînê ji rûpela 540î, ji rêza 4an der tê; sal 1159 e.

Li ser qîmeta mezin ya destxetê meriv nikare gengeşiyê bike. Di 222 rûpelên pêşîn de abîdeyêke edebî, ya ku hetanî niha bi nav nedihat naskirin, bi kopyayêke tîkûz heye; mîrata herî kevn ya edebiyateke ku li Ewrûpayê hetanî niha nayê naskirin. Li ber esera hanê qîmeta yên mayîn wenda dibe. Ji ber zehmetiya fehmkirina metnên Kurdî, li rê ye ku Dîwana Mela bi teknîka fotomekanîk çap bibe, da ku herkes bikaribe xwe bighîne. Mîsaleke ji vê re li vir hatiye dayîn. Di ser de jî rûpeleke hatiye hîlbijartin ku derbasbûna navê *Mîr Umadîn* taybetiyekê didê (li jor bnh.).

Kurtedemekê beriya girtina nusxeya kontrolê, min hejmarên 1-5 yên rojnameya *Kurdistanê* ya ku li Kahirê ji aliyê kurê rehmetiyê Bedirxan Paşa, Miqdad Midhat Beg tê derxistin, girtin. Rojname, ji ber ku di hêla xwe de yekane ye, balkêş e, lê dilê min zêdetir lê rûnişt, gava min dît -li dû ku siparişa min di cî de hat şandin- ku ji hejmara dudiyar pê ve perçeyek ji Mem û Zînê (li jor bnh.) tê de tê weşandin. Li gorî hejmar 2, rûpel 4 di destên Miqdad Midhat Beg de wergereke Erebi ya berhemê heye ku miheqeq ji ya li jor behsa wê hat kirin, çêtir e. Ji notekê (hejmar 3, rûpel 3) jimara pirrbûna destxetan derdikeve holê ku li gorî wê Hecî Ebdilqadirê ji Sora¹⁸ tevahiya şîrê bi destê xwe nivîsiye. Mixabin wiha dixwiye ku ji rojnameyê re umrekî kin nesîb bûye. Bi hejmara 5an, ya 4ê hezîrana îsal, hatiye girtin. Ew li Tirkîyeyê qedexe ye û her Kurdê ku ew di destan de bê dîtî giran tê cezakirin.

17 و ر بېښړی چنډ بېټن ای همام سی صد و پنجاه و نه بېټن تمام
هم ژ اجد غین وقاف و سین دان بو کل افشانی چه خوش تاریخه ان

18 Xuya ye devoka vê herêmê xwediyê taybetiyan e; tê gotin ku Ebdilqadir bi Kurmancî şîr nivîsîne, lê zimanê wî yê Sora bûye.

LI SER MELAYÊ CIZÎRÎ*

Bi wasita lutufkar ya birêz Dr. Hermann Gries, wergêrê pêşîn yê sefaretî împaratoriya Alman li cem cenabê mezin yê Sultan, di Adara 1896an de destnivîsa tovkirî, ya ku aîdî hevlekî birêz Gries bû, ket destê min ku esera edebî ya li vir wek fotolîtografi hatiye dayîn jî tê da bû. Min di *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 12 (1898) de, rûpel 102-112, raporeke kurt li ser nivîsî.

Di destnivîsa tovkirî da xêncî hinek perçeyên ne bi Kurdî ev berhemên han yên bi Kurmancî hene:

1. Şiîreke bi sernavê “Qesîdeya Şêx Ehmed el-Cizîrî (ku bi Mela tê binavkirin)” rûpel 2-20
2. Dîwaneke bi sernavê “Dîwana Şairê Mîr Ehmed el-Cizîrî” bi îmzeyaya “Dîwana Mela Ehmed el-Cizîrî” rûpel 21-222
3. Şiîra Mem û Zîn ya Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 224-403
4. Rîsaleyeke tîbbî ji aliyê Mela Mihemmed Elarwasî, rûpel 404-410
5. Ferhengoka Erebi-Kurdî *Nûbar* ya Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 404-410; ev ji aliyê Albert von Lecoq -ku wî ji Suriyê ji destnivîsekê peydakiriyê- di kitêba *Metnên Kurdî* da (Berlin 1904) wek fotolîtografi hatiye derxistin
6. *Eqîdeya* Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 453-467
7. Şiîreke wek ferhengok bi sernavê *Gul Efsûn* bi terza *Nûbara Şahîn Xanî*, rûpel 470-528

Parçeya herî muhîm rûpelên 2 heta 222yan¹⁹ e ku li vir hatiye dayîn –ev perçe di destnivîsê bi xwe de wek xebata edebî ya Şêx Ehmed el-Cizîrî Îbn Omer tê nîşandan. Ji ber ku di rûpelên 220-222yan de *terkîbbendek* heye ku tê da misrayên dawîn yên çarînên şîira pêşîn ji Dîwana Hafîz hene, dikarin li hember vê beyanê hinek şuphe hasil bibin. Lê Şêx Ehmed di sala 556an de (1161), Hafîz jî di sala 791î de (1389) wefat kiriyê û mumkîn nîne ku bikaranîneke wiha aîdî şairê me be. Meriv nikare vê îsnadkirina şaş wek delîl qebûl bike û xebatên wî bi tevahî mîna xebatên kesên din nîşan bide. Ez rastî ciyên ku meriv dikare bibêje kesin ji şîira Fariisî ya dî 556an hatine girtin, nehatim. Divê meriv bê şuphe qebûl bike ku rûpelên 2-219yan

---

* Martin Hartmann, ev nivîs ji bo Dîwana Melayê Cizîrî ku di sala 1904an de li Berlinê çap kiriyê, wekî “Pêşgotin” nivîsiye.

¹⁹ Reqema 1 di dosyê de tune ye.

mehsûlên nivîskarê ku navê wî di destnivîsê de hatiye dayîn, in. Îcar wê demê em xwediyê kitêbeke bêhempa ne. Heta niha destxetêke din ya eserên Şêx Ehmed ê Cizîrî tune. Di sala 1900î de ez pê hesiyam ku şêxek Kurd ji wîlayeta Wanê îdîa dike ku di destê wî da dîwanek heye; lê min tiştêkî qetî tesbît nekir. Albert von Lecoq di sala 1902yan de tesbît dike ku Kurdên li Suriyê bi navê Dîwana Mela dizanin, lê wan gotine ku di destê wan de ew berhem tune. Îhtimal heye ku nusxeyên din, belkî yê ji eva hanê çêtir û kevintir, derkevin holê. Sebebên ku min qerar dayê ez nusxeya Stenbolê bi halê wê yê orîjînal derbixim, ew in ku him ne qetî ye em nusxeyek din bibînin û him jî divê ez vê nusxeya hanê şûnda bidim xwediyê wê û li aliyê din qedera destnivîseke di destê yekî şexsî de jî nediyar e.

Gava meriv bide ber çavên xwe ku ev berhem di edebiyata Kurmancî de abideya duduyan e, wê demê qîmeta wê bi xwe der tê holê –bi şertê ku meriv gotinên Kurdan yên di heqê edebiyata Kurdî di kitêba Jaba *Recueil de Notices et Recits Kourdes* rûpel 8an de rast qebûl bike. Ev abideya kevintirîn ya vê edebiyatê ye ku di destê me de ye, gava li ciyekî Dîwana Elî Herîriyê kevn, mirina wî di 471an (1078) de ye, dernekeve holê.

Wiha xuya ye ku di heqê şairê de sirf di kitêba Jaba de, ya ku li jor navê wê derbas bû, agahdariyek heye. Li wir tê gotin (rûpel 13 û dewama wê²⁰): “Şairê duduyan Melayê Cizîrî ye. Ew ji Cizîrê, ji Botan e. Navê wî Şêx Ehmed e. Ew di sala 540î de li Cizîrê dertê holê. Di wî wextî de Mîr Îmadeddîn mîrê Cizîrê bû û xwişkêke wî hebû. Dilê Şêx Ehmed ket xwişka Mîr. Wî gelek xezel nivîsî û dîwaneke piçûk jî amade kir ku navê wê “Dîwana Melayê Cizîrî” ye. Zimanê Dîwanê zimanekî zerîf (mustelîh) e û Kurd gelek jê hez dikin. Mîr Îmadeddîn ji bona ku mêze bike ka Şêx Ehmed bi rastî jî wê hez dike yan na xwişka xwe da wî. Lê Şêx Ehmed qebûl nekir. Wî di sala 556an de wêfat kir û gora wî li Cizîrê ye. Gora wî ciyê ziyaretê ye”.

Bê şik ev Mîr Îmadeddînê ku li vir behsa wî ye ew *mîr* e ku şair di 19 cot qit’an de bi wî re qisedike (rûpel 202-208). Sernavê herdu qit’ayên pêşîn “*sewala mela*” û “*cewaba mîr*” in, yên dawîyê sirf “*mela*” û “*mîr*” in. Sirf di her du qit’ayên dawîyê de behsa navan tê kirin; gotina şair bi “*Ez xulamê mîr Îmadîn*” im û ya mîr jî bi “*Ku Şêx Ehmed me ustad e*” tê dawî kirin.

Ev Îmadeddînê ku li cem şair bûye *Îmadîn* kî ye? Gelo ew, ev mîrê mehelli ye ku tîkiliya Mela pê re heye? Gelo ev meriv, ew kesê ku Jaba çiroka wî dibêje ev e? Yan jî ew merivekî naskirî ye di tarîxê de?

Bi ihtîmalekê emê cewabeke me têr bike bibînin. Di sala 521î de Îmadeddîn

20 Ev wergera hanê ne wek wergera Jaba ye.

Zengî, bavê Nûreddînê mezin, Cezîra Îbn Omer fetih kir. Îbn Elatîr behsa vê sala hanê dike û dibêje eger bajêr teslîm neba, ewê wê şevê li ber lehiyê biketana û mîr û leşkerên wî helak bûna. Îmadeddîn di 5. Rabiussanî 541î de (14. Îlon 1146) ji aliyê koleyên xwe ve tê kuştin. Gava Mela, weke ku Jaba dibêje, bi rastî di sala 540î de dest bi nivîsîna şîran kiribe, wê demê gelek wext dimîne ji bo ku ew bi mîr re têkeve têkiliyê û ev qisedana di şîrê de jî tê fem kirin. Lê meriv nikare van tarîxan ewqas ciddî jî bigre. Gava Mela bûbe 60 salî, wê demê dibe ku wî di dema fetihkirina bajêr de ji aliyê Atabegê Musulê ve qabiliyeta xwe ya hûnerî pêşda biribe û mîna şairên rojava ev qabiliyet kiribe binê emrê Mîr. Ku Îzzeddîn Alî Ibn Elatîrê 74 salan li dû şairê me wefatkiriye bi wê heneka li ser zewacê nizane me şaş nake. Ev meriv, nivîskarê navdar yê Kamilê, hemşehriyê wî ye û wî bi gotinên dema xwe û demên berê baş dizanîbû. Çîroka romantîk ya di heqê hezkirina Şêx Ehmed ji prensesa bedew piştî salan hatiye dîtin. Lê ku kronist qet bi tu carî behsa şairê Kurd ku di wê demê de jî qîmeta wî li cem gelê wî gelek zêde bû, nake, ne tesaduf e. Li vir motîfên neteweyî rolekê dilîzin. Famêla Ewlad Elatîr²¹ li Kurdan bi çavekî dostane mêze nedikirin û bi gelemperî eyan e ku Ereba qîmetê nadin edebiyatên biyanî. Ibn Elatîr baş Kurdî zanîbûbe jî, ew lê negeriyaye ku Dîwana Melayê me ji nêzik ve nasbîke.

Melayê Cizîrî wek şair çiqas mezin e, di heqê vê de ez cesareta ku qerarek bidim bi xwe re nabînim. Lê ez dikarim sirf vê bibêjim: Eyan e ku ev terza şîrê ya tasawufê di serê sedsala pêncan de li Rojava Pêş û ya Navîn bi gelemperî dihate nasîn û xwendin. Xebateke cidî dikare belkî derxîne meydanê ku şairekî Farisî wek esas hatiye girtin. Ev kesin e ku em gelek motîf û tabîran ji şîra Farisî nasdikin. Û dîsa eyan e ku hevvelatîyên şair gelek zû qîmet dane wî – mîna îro (li jorê mêzebîke). Ew tew layîqî şerhbûnê jî bûye: di rupela 128an de bi qelesa sor hinin not, bi ش, bi zimanê Farisî hene.

Şîra Şêx Ehmed wek abîdeya ziman xwediyê qîmeteke pir bilind e. Gava meriv sirf li şîra wî mêzebîke, meriv netîceyeke qetî dernaxe, ka gelo ew ceribandîneke şexsekî ku gelek baş biserketî ye, ye yan xeleekek ji zincîrekê ye ku bi aliyekî ve diçe. Di ihtîmala ewil de ev Dîwana hanê esera li dijî kitêba ji tovkirina kilamên gelerî pêk tê ku berhevkarê wê saleke beriya Şêx Ehmed li rojhilatê Endelûsê miriye, ye. Em vê berhemê bi navê Dîwana Îbn Quzîman nasdikin.²² Lêbelê şîra Şêx Ehmed xwediyê karakterek dinê ye -berekî xebata sethî ya Ereba Îspanyolî [...]. Ev ne karê

21 Li ser famêla Goldziher *Abhandlungen zur arabischen Philologie 1, 161*

22 Fotolitografiya destxetêkê tenê ji aliyê David von Güntzburg hatiye çapkirin (Berlin, Calvary & Co. 1896). Jîbo gotinên min li *Deutsche Literaturzeitung*ê (1896 Sp. Rûpel 1287 mêze bike.

Şêx Ehmed e, ne ji hedefa wî ye. Ruhê ku li vir [li cem Cizîrî] hukim dike, ruhekî ewha ye: Îhtîşam, xesasiyet, jixwebawerî, dîqet. Ev xebat him li gor nimuneyên navdar û him jî li gor meyla wextê ye, ya ku di edebiyata Farisî û ya gelên di binê tesîra wan da hukim dikir: Nivîsîna bi motîfên dînî, yanê tesewufî. Em hê di sedsala pêncan de rastî şîrekê têne ku tê de li wê tê gerîn ku fikrên şîira tesewufî ya Farisan bi zimanê gel were bikaranîn. Rubaiyên Baba Tahirê ji Hemedan ku di sala 410an de (1019) wefat kiriye, hene ku bi zimanekî ku ji zimanê Şêx Ehmed pirtir nêzikî zimanê nivîskî yê Farisî ye²³. Em pê nizanin ka Baba Tahir bi bikaranîna ziman bi vî terzî tenê bû û yên ku li wan derdoran dinivîsîn nêzikî wî bûn yan na²⁴. Di heqê dewra Şêx Ehmed de em li ciyekî baş in. Em ji notên Jaba dizanin ku (rûpel 13 û pê va) li cem Kurmancan heft merivên din hene ku bi Kurmancî nivîsîne. Em esera şairek ji wan, Mem û Zîna Ehmed el-Xanî, nas dikin ku li jor navê wê derbas bû. Gava meriv zimanê vê şîrê bide ber Dîwana Şêx Ehmed, dertê meydanê ku cihêbûnên mezin di nava wan de tunene. Ehmed el-Xanî ku di sala 1063an de (1653), yanê 507 (492) salan li dû Şêx Ehmed, miriye ji beldeya Hekariyê ye û Şêx Ehmed jî ji Cizîrê bûye. Yanê wekhevîna ziman sirf ji ber wekhevîna şiveyan nine. Bi ihtîmaleke mezin him Ehmed el-Xanî û him jî Şêx Ehmed zimanekî sunî bikar dianîn. Ew li wê negeriyane ku şiveyên mehelli yekûyek bikarbinin. Ew li wê geriyane ku ji nava zimanên mehelli zimanekî ava bikin ku di nava civatek bi orf û adetên wekhev bi hev re girêdayî ne, bibe zimanê dayîn û standinê. Mînakên wan hebûne. Meriv didît ku welatê Farisan û xwendeyên welatê wan zimanekî nivîskî bikardianîn ku mîna zimanê devkî nebû, lê dîsa jî wek zimanê dayîn û standinê baş dihat bikaranîn. Ma çima ceribandîneke ewha ji bo Kurdan ku xwe wek qewmek qebûl dikin, çênebe? Em nizanin ka yên ku li avakirina zimanekî nivîskî xebitîne hedefeke dîrûdirêj dane ber xwe yan na. Lê dîsa jî wan hinek tişt bidest xistine: Kêmî kêm hinek metnên edebî yên bi Kurmancî ji beldeyên ku nivîskar jê ne, derketin. Ew nivîskar ji beldeyên Hekariyê (5), Cezîrê (1) û Bayezidê (2) ne. Ev belde di nav sînorên împaratoriya Tirk de ne. Di heqê ziman de em xwediyê zanîneke mezin nînin. Lê ev tişt qetî ye ku destana neteweyî ya Mem û Zînê ku ji aliyê Ehmed el-Xanî ve hatiyê nivîsîn, li cem Kurdên Kurmanc yên Tirkiyê tê naskirin û hez kirin. Ji ber ku ev şîira han xîtabî rihê neteweyî dike, dewleta Tirkiyê çapkirina wê naxwaze û ji xwe ji ber vê jî Bedirxanpaşazade ‘Ebdurrahman ew di rojnameya

23 Li ser şîweya çarînên Baba Tahir: The Lament of Baba Tahir edited, annotated and translated by Eduard Heron-Allen, London 1902, S. XVI ff.

24 Xeberên li ser muasîrê wî Kemaluddîn Pîndar ji Raiyê me pêş da nabin; mêze bike: Ethé, Neupersische Litteratur (im Iran. Grundriss), r. 223.

xwe “Kurdistan”²⁵ de derxist. Li dû van gotinan cesareteke mezin lazim e ku meriv qala “Kurdiya sereke” yan jî “Kurmanciya sereke” bike. Lê em karaktera Dîwana xwe wek berhemeke edebî ku ji bajarekî yan jî ji herêmekî zêdetir xîtabî milletekî mezin dike, ji wê derdixin ku ew bi zimanê xwe ne tenê ye û –weku li jor jî hate gotin– ew xelekek ji zincîrekekê ye. Wê ev Dîwana hanê jibo tarîxa zimanên Kurdî roleke mezin bilîze. [...] ²⁶

Çapxaneya Împaratoriyê bi hûrbûneke mezin ev fotolitografi amade kir. Ji ber ku resima ronahî, qilêr û newekheviyên rengîn li ser kaxîzê derdixe, imkana paqijkirinê tunebû. Em ji paqijkirinek ku ihtîmala şîrovekirinek şexsî dide, dûr man û me ew cî paqij nekirin. [...]

Hermesdorf (Mark)

Gulan 1904

25 Li ser kovarê li dawîya nivîsa min di kovara *Wiener Zeitschrift für die Kunde Morgenlandes* (S. 112) mêze bike.

26 Hartmann li vir qala wê dike ku jibo analîzkirina ziman (û nivîsîna gramêran) metnên cihê-cihê lazim in û Dîwana Mela jî di vê çerçevê de muhîm e. Ji ber ku ew li vir rasterast li ser berhem û heyata Mela nesekiniye, min ev beş wernegerand. [Wergêr]

DOKUMENTEK / A DOCUMENT

A Yezidi Commentary by Mawlānā Muḥammad al-Barqal'ī Şîroveyeke Êzîdîtiyê ya Mewlana Mihemedê Berqel'î

Mustafa Dehqan*

ABSTRACT:

There is a natural tendency in dealing with the Yezidism of becoming overwhelmed by the fascinating and complex details of its present situation, oral tradition, and sacred texts that, however, it is safe to say, defy simple comprehension and adequate explanation. My purpose here, however, is possibly much simpler and that is to suggest what role the Muslim Kurds played against the Yezidis in the 10th/16th century Kurdistan. In part the comments that follow here are especially about the Kurdish Muslim polemics against the Yezidi religion. And depend on an earlier study of mine entitled “The Fatwā of Malā Şāliḥ al-Kurdī al-Ḥakkārī”, which may be consulted for the background and sources (Dehqan, 2008). What is provided in the present essay has two sections: i. some notes on the newly-found manuscript of a commentary by Mawlānā Muḥammad al-Barqal'ī who has written it on the *fatwā* of Mawlānā Şāliḥ, and ii. the edition and English translation of the text which is given here for the first time.

* **Independent scholar,**
Iran / Lêkolînerê
serbixwe, Îran
e-mail: mustafadehqan@
yahoo.com

KURTE:

Di xebatên Êzîditiyê de meyleke xwezayî heye ku ew bi hûnguliyên ecêb û tevlîhev ên rewşa niha, kevneşopiya devkî û metnên pîroz ve bîr tepisandin, lê dîsa jî, li cih e bê gotin ku têgehîştin û ravekirinên lêhatî pir zehmet e. Li vê derê armanca min piçekî hêsantir e, ezê wê rola Kurdên Misilman rave bikim ku li Kurdistana sedsalên X-XVIem de li hember Êzîdîyan hatiye listin. Ji aliyekî ve, şîroveyên li vê derê bi taybetî jî derbarê wan minaqeşeyên Kurdên Misilman de ne yên li hember dîne Ezîdîtiyê. Herweha ew pala xwe didin xebata min a bi navê “Fetwaya Mela Salihê Kurdê Hekkarî” ku dikare ji bo paşxan û çavkaniyan jî vê xebatê sîd bê wergirtin (Dehqan, 2008). Ev gotara me ji du beşan pêk tê: 1. Hin notên derbarê destxetêke tefsîreke Mewlana Mihemedê Berqel’î ya ku nû hatiye dîtin ku ew tefsîr li ser fetwaya Mewlana Salih hatiye nivîsîn; 2. Edîsyon û wergera wê metnê bi zimanê Îngilîzî, ya ku cara ewil li vê derê tê pêşkeşkirin.

I. MANUSCRIPT AND AUTHOR

The second Arabic manuscript against the Yezidis I ever had the joy of handling on a visit to the Library of Āstān Quds, in Mashhad, was at the first glance merely a copy of Mawlānā Şālîh al-Kurdî’s *fatwā*; although it was a manuscript of four folios (fols.127r.-130r.) with precisely the same incipit and the same material at least in its first folios, my curiosity was aroused by a further mention of the 10th/16th century Kurdish ‘ālim Mawlānā Muḥammad al-Barqal’î. On return home I managed to identify the text as both a complete manuscript of the work of Mawlānā Şālîh (re-written by Barqal’î), that escaped my eye during its edition, and Barqal’î’s own commentary on the same work, both belonging to the *qalam* of one of the representatives of the legal experts from Kurdistan.

The present manuscript survives in a *majmū’a* (Mashhad, Ar.14292/3, measuring 21.2x15.5). The *majmū’a* in question is comprised of three works. The first one is a commentary on *Fawā'id al-Zīyā'īyya* by ‘Işām al-Dīn Ibrāhīm b. Muḥammad b. ‘Arabshāh Asfarā’īnī (873-1468/951-1544). The compiler shows also his interest in the *Sharḥ Taşrîf* by ‘Izz al-Dīn Zanjānī: the second manuscript. The colophon attributes the copying of these given manuscripts including the third one, that of Barqal’î, to Muḥammad¹ b. Shams al-Dīn Khudāwirdī. The manuscript, in *naskh* script, is written on 1 Muḥarram 1005/24 August 1596, in Anatolia. In the Library’s catalogue there are no details about the manuscript’s depository, except for a general reference to the origin of Barqal’î’s commentary as coming from the collection of Sayyid Muḥammad Bāqir Shīrāzī, a contemporary Shiite *faqīh* and author of *al-Fiqh al-Islāmī wa Siyr al-Zaman*, who dedicated the *majmū’a* as an inalienable religious endowment (*waqf*) to the Āstān Quds, in Muḥarram 1405/October 1984 (‘Irfānīyān, 1991, ix, 336). The text which is the

¹ The name Muḥammad is written in *muqatta’a* letters: *m+h+m+d*.

subject of this study is to my knowledge unique. In no other Arabic collection that I considered is there such a range of commentaries on the Yezidi religion as reflected in the eyes of Barqalî.

Who was the author in ethnic and social terms? What was the relationship between Barqalî and Mawlânâ Şâlih? It is hard to answer. In comparison with Mawlânâ Şâlih, this is a more famed case but we must confess that we do not yet (or any longer) know satisfactory details on Mawlânâ Muḥammad Barqalî.

The name Barqalî fortunately is twice buried in the pages of the *Sharaf-nâma*. Although the reading Barqalî still seems to me doubtful but, according to *Sharaf-nâma* and some other primary sources it is a possible close reading of the orthography we have. Sharaf Khân removes any doubt about Barqalî's roots when, in the introductory sentences to the Bitlîs section of the *Sharaf-nâma*, he mentions Barqalî as one of the celebrities of his respected ancestral town. Mawlânâ Muḥammad, Sharaf Khân says, was raised (and perhaps born) in Bitlîs. We also know from the *Sharaf-nâma* that Barqalî was connected with the rule of Sharaf Khân's grandfather. This connection will be proved by the *hâshiyas* he wrote in *nahw* and dedicated them to the chronicler's grandfather-Sharaf Khân the Killed (Scheref, 1860, i, 341-42).

In their geographical and travel memories Kâtib Çelebi and I'timâd al-Salṭana offer, among some other things, two brief allusions to Barqalî, but they contain no any important information (Kâtib Çelebi, 1824, 415; I'timâd al-Salṭana, 2010, 775). For a better thought about the subject treated in this article, one may mention the Arabic treatise of 'Alî Afandî, simply called *Risâla*. This is written in 1297/1880, but its concepts and some of the contents emerge from 10th/16th century. Besides some other Kurdish '*ulamâ* discussed in the manuscript, in particular those of Ardalân, and an allusion to Mawlânâ Şâlih, we learn from 'Alî Afandî that Barqalî, here known as Muḥammad al-Barqalî, was a very active Kurdish scholar against the Shiites ('Alî Afandî, fols.9v.-10r.). In his *al-Aḥkâm al-Dînîyya fî Takfîr al-Qizîlbâsh*, an anti-Shiite Arabic polemic (written on 3 Rabî' I 986/19 May 1578 and dedicated to Süleymân I), Mullâ Ḥusayn b. 'Abd Allâh Shirwânî has also included Barqalî among the Sunni '*ulamâ* who provided *radds* against the Shiites. The Kurdishness of Barqalî is attested to by Shirwânî². What can we make of these material is that Barqalî wrote at least a polemic against the Shiites. It is easy to accept that he struggled against all non-orthodox Kurds.

As regards the present commentary, there seems to be general agreement on some points. The commentary forms what Barqalî terms simply the Yezidis without, it would seem, naming any positive sense or good Yezidi characteristic that he might include in this commentary. We need to note here that Barqalî was known as a person who had critical views on Yezidi issues. A *fatwâ* of Barqalî (if it would not be the same we are dealing here) is mentioned by Şem'î Efendi in his Turkish translation of the *Sharaf-nâma*³. Yet, despite this rejection mentioned elsewhere and also his expressed definite rejection of the Yezidis and their doctrines here, we can see quite well that his thinking depended on a somewhat more humanistic manner. From the text that follows it is clear that Barqalî

² The name here is also given as محمد البرقلعي (Shirwânî, fol.4r.).

³ The text runs: *Kürdistan alimlerinin bazıısı hususen Mevlana Mehmed Berkal'î ki zamane munşi idi, şöyle fetva virmişdür ki bu Yezidi taifesinin emval ve erzakını kifayet mikdarı almak mübahdur* (Şem'î Efendi, fol.4v.).

had a critical view on Mawlānā Ṣāliḥ and what he said in his *fatwā*. Although Barqal'ī is himself an anti-Yezidi Muslim scholar, yet he has tried to soften the fundamentalist view of Mawlānā Ṣāliḥ. It seems to me that Barqal'ī disliked the religion but he tried to give a fair religious discussion, avoiding personal judgments.

Let us here back to the *Sharaf-nāma* and his other reference to Barqal'ī. Accordingly, Barqal'ī had entered the court of Badr Bayg, son of Shāh-'Alī Bayg, the ruler of Jazīra during the reign of Süleymān I to train as a scholar (Scheref, 1860, i, 128). From the words of Sharaf Khān it is clear that Barqal'ī was an influential scholar of the area of Jazīra and probably a private secretary to Badr Bayg. Moving away from Bitlīs, his attention presumably began to turn more and more towards the religious minorities of Jazīra where a considerable community of the Yezidis was from earlier times inhabited. The possibilities of Barqal'ī's daily life help us grasp the way in which a Muslim 'ālim encountered some Yezidi laymen (if not necessarily intellectuals) who were not similar to what claimed by Mawlānā Ṣāliḥ. Changes in form, however, can be seen as perhaps a reaction against the very harsh fundamental norms of a previous age, but more significantly, a change in form enabled Barqal'ī to show a much softer view regarding a reality of Jazīra and some other parts of Kurdistan. Perhaps patterns for human relations within society influenced the way relations between Kurdish humans and gods were imagined. Again-I stress that his argument is not that the Yezidis were not so bad as they seem and that they deserve to be rehabilitated. Their religious status, as a heterodox sect, does not interest him as all. Whether they were good or bad is not the point. What does interest me is his style and objections against another Kurdish scholar of the time.

I should like to make a further point relating mainly, but not only, to these two scholars. Were Barqal'ī and Mawlānā Ṣāliḥ rivals? I do not think that the explanation lies in the personal hostility of Barqal'ī, a younger scholar, towards his contemporary predecessor, though undoubtedly it helped. As far as Yezidism, as a 10th/16th century problem at a Kurdish level is concerned, it seems also relevant that the Kurdish 'ulamā of the later generations had probably to cope with a more organized Yezidi clergy, and perhaps a more number of elites, to whom the cheap way of doing abusive polemics was not effective. In other words, Barqal'ī presumably had the intellectual Yezidi audience in mind. A high sense of endurance, self-control, and religious honor is visible in the commentary. Such a religious morality was common enough among those traditionalists, writers, and mystics who aimed at giving practical advice to their readers.

II. TEXT AND TRANSLATION

To analyze some basic problems of Mawlānā Ṣāliḥ's work a distinguished model of interpretation is applied: *majzī* 'mixed' commentary. After the complete mention of the text of *fatwā*, ending with *qāla Mawlānā Ṣāliḥ alayhi al-raḥma*, through his own text (the commentary) the interpreter (the commentator) again mentions some basic discussions of the *fatwā* as headlines and then interprets it to the recipients and the readers of the commentary as the problem or real message of that legal text. As is indicated above, there are many correspondences between contents of Barqal'ī's commentary and the *fatwā* of Mawlānā Ṣāliḥ. What is mentioned from *fatwā* or is referred to the words of Mawlānā Ṣāliḥ is here given in **bold**.

A number of *fiqhī* problems are given here that hardly can be understood, even by the persons with a Shāfi‘ī knowledge. The text is written in relatively clear handwriting, but there are some orthographical and grammatical mistakes, perhaps when relating matters so unfamiliar that later copyists had no idea of what they were writing.

The language is mostly unproblematic, whereas the contents are often difficult to explain. The commentary (fols.128v.-130r.) reads as follows:

قال: «إعلم أنهم متفقون على أباطيل من عقائد» إلى قوله: «ويزعمون أنه كذب».

He said: “know that they are in agreement upon futile beliefs” to his words: “and calling them lies”.

أقول: إنا لا ننكر كفرهم، و لا نشكل فيه، بل النزاع إنما هو في تعيين نوعه.

[To this] I say: we do not deny their blasphemy, and we do not make difficulty in that (judgment); but the dispute is over its kind.

قوله: «وأن مثل هذيانات شيخ فخر» هي المعتمد عليها والتي يجب أن يتمسك بها».

His words: “they believe in absurd statements such as those of Sheikh Fakhr, and the like; to which they think they must cling”.

[أقول:] الصواب في لفظة «شيخ» التعريف باللام، كما أنّ الأولى في ضمير «عليها» التذكير؛ وحذف لفظة «مثل» إلا أن يحمل على الكناية.

[To this I say:] it is better to mention the word “sheikh” with the definite article *al-* as it is also better to mention the pronoun “alayhā” in masculine, and eliminating the word “mithl”; unless he uses these for belittling them.

ثمّ لبيت شعري أنهم في أي شيء يزعمون إنها المعتمد عليها و التمسك بها مع ما سمعنا فيها. ليست تبنى عن اعتقاد و لا ممّا يتعلق بها عمل إلا أن يريد في كونها أنفع في الاستماع إليها من القرآن.

Then, according to what we heard, I wish I knew on which matter they find him trustworthy and cling to him. There is not believing in him and no (religious) act belongs to him; unless it is intended to say implicitly that they get more benefit from listening to him than Qur’ān.

قوله: «ومنها: أنهم يمكنون شيوخهم».

His words: “these include: that they give their sheikhs access”.

[أقول:] لا عدّ التمكين الذي هو من الأفعال، إمّا من العقائد أو من الأقوال. ولا يستقيم إلّا على إرادة عموم مجاز منها، وذلك مستبعد جداً. فإنّ إطلاق «الفعل» عليها مشهور فيما بينهم بدون العكس. فالصواب والأولى في العبارة أن يقول: «أنهم يمكنون شيوخهم مستحلين ذلك» وكذلك الكلام في قوله: «منها: أنهم يحبّون اللالش».

[To this I say:] the obedience (from their Sheikhs) is not reckoned among the acts, but it is whether of ideas or sayings. It is incorrect; unless it is intended to be a metaphorical (not real) expression which seems highly improbable. So, the application of “act” to them, without its ‘aks (conversion)⁵, is well-known among them. So, it was better and preferable to say: “they give their sheikhs authority and regard this as a lawful act”. In the same way, it was better to say “these include: they love Lālish”.

قوله: «و ثائيتها هي الذين».

His words: “secondly they are those (in feminine)”.

[أقول:] الأولى أن يقول «هم الذين» لا تطبقه على الطرفين دون «هي».

[To this I say:] because of its conformity with those two other sects, it was preferable to say “those (in plural masculine) who” and not “those (in singular feminine) who”.

قوله: «فهم إمّا كفرة أصلية، كما نقل عن بعض كتب المذهب» إلى قوله: «والبطن الثاني كفار أصليون».

His words: “they are pure unbelievers as it has been stated in some religious books” to his words “the second group is the unbelievers”.

[أقول:] يلزمه أن يكون أكثر بلاد الإسلام ديار الحرب، لظهور أحكام الكفر فيه؛ وهو باطل. على أنّ المنقول في الكتب المتصنّف في مذهب الشافعي «أنّ حكم المرتد لا يختلف ببقائه في قبضة الإمام والتحاقه بدار الحرب». وأيضاً المشهور من المنقول عن كتاب «المتفق والمختلف» هو «أنّ أهل الردة إذا استقلوا بالدار، فلهم حكم أهل الحرب». ومع ذلك فلا ينطبق على ظاهر مذهب الشافعي. فلا بدّ من التّأويل في المنقول الذي ذكره. وما قيل: من «استرقاق أولاد المرتدين و اغتنام أولادهم» ففرع على القول: «بأنهم كفار أصليون»؛ وهو مرجوع عند الشافعي.

[To this I say:] a state of fighting within most of the Islamic lands, because of the pronouncement of the judgment of blasphemy there, is a requisite for this word which is a vain word. According to what mentioned in Shāfi‘ī books, the judgment of the apostate does not change with remaining at the hand of *imām*, and joining to the Land of War (for holy war). Also, according to the famous saying of *al-Muttafiq wa al-Mukhtalif*, “when the apostates inhabit in a land, their judgment is like those who involved in the holy war”. Notwithstanding it is not in accordance with the school of Shāfi‘ī, so we are forced to paraphrase what is mentioned. What is said on “keeping the younger generations of the apostates in bondage, and spoiling their possessions” is a secondary concern in

⁵ For ‘aks as a technical term of *fiqh*, see (Ḥusaynī, 2006, 345).

⁶ Unidentified.

comparison with the following saying: “they are unbelievers”, which is rejected by Shāfi‘ī.

قوله: «و من لم يكفر... الخ».

His words: “those who do not call...etc”.

[أقول:] كآئه تجاهل منه و إلّا فكفرهم أشهر و أظهر من الشمس، يعرفه كلّ أحد؛ حتى الصبيان و المجانين و ظنّ أنّ من حرم أموالهم ظنّ إسلامهم.

[To this I say:] it seems that he feigned to be ignorant of this matter, otherwise their blasphemy is more famous and clear than sun; all persons, even the children and the insane ones, know their blasphemy. It is supposed that everyone, who prohibited their possessions, considered them as Muslim.

قوله: «بتقيّة و سترأ... الخ».

His words: “(they) dissimulate and veil...etc”.

[أقول:] كآئه نسي ما قال الرسول: «هنا تشققت قلبه»⁸.

[To this I say:] it seems that he has forgotten Prophet’s saying: “his heart should be cleaved”.

قوله: «أو طمع فيما في أيديهم».

His words: “or covet their possessions”.

[أقول:] و لا يخفى أنّ ما ذهب إليه أدلّ على الطمع فيما في أيديهم، مع أنّ مجرد الكفر لا يوجب حلّ أموالهم، و النزاع فيه.

[To this I say:] it is not hidden that what he believed in denotes his covetous desire for their possessions. We cannot lawfully extort their possessions, merely because of their blasphemy; and the dispute is here.

قوله: «الجواب أنّ الظاهر من عبارة الفقهاء».

His words: “the response: the decision of the Islamic lawyers”.

⁷ Text has بغيّة.

⁸ This represents a prophetic *ḥadīth*. See (Abī Dā’ūd, 2002, ii, 286), where a somewhat different and more complete version is given.

أقول: الظاهر من عبارة الفقهاء: أنّ توبة المرتد فيه تفصيل، كما في توبة الكفار الأُصلي، وأنّ الرجوع عما اعتقد و التبرؤ عن كلّ دين يخالف الإسلام إنما هو في كافر و مرتد يقرّان بالوحدانية و نبوة محمد أو استباحة محرّم مثلاً. و أمّا غيرهما فيكفي في توبته الايتان بالشهادتين؛ ثمّ يجرى على سائر الأحكام. و الأظهر في ذلك عبارة «الروضة». فأما يوافق التفصيل على مدعاه تركه و ذكر الباجمال تغليظاً.

[To this] I say: the decision of the Islamic lawyers reveals that: as the repentance of the unbelievers, the repentance of the apostates includes details. Indeed, his rejection of what he previously believed and freeing himself from religions which are opposite to Islam merely relate to those unbelievers and apostates who bear witness that there is no God except Allāh and Muḥammad is the Apostle of God, or, for example, declaring unlawful matters among the religious acts that may or may not be performed. For the cases other than these, it is enough to bear the *shahādatayn* (two declarations of faith); then, this runs over other judgments. *al-Rawḍa*'s expression is more obvious here. He omitted to mention what is in accordance with the details of his claim and only mentions a summary emphatically.

قوله: «و توبة الزنديق لا يقبل في وجه».

His words: “the repentance of the *zindīq* (unbeliever) is not accepted”.

أقول: كأنه غفل عما قيل عليك بالسواد الأعظم.

[To this I say:] it seems that he is unaware of what has been said about the Larger Sawād¹⁰.

قوله: «و لا نزاع في حرمة... الخ».

His words: “there is no dispute about the ban...etc”.

أقول: نفي النزاع على العموم في المذكورات، مع أنّ للنزاع مجال في عقد الجزية معهم؛ إذا قيل «إيهم أولاد المرتدين» بناء على القول: «بإيهم كفار أصليون» قد جوز ذلك الإمام. و كذلك في اطلاق وجوب قتلهم و مقاتلتهم نظر ظاهر.

[To this I say:] there can be no discussion of the generality of what said before but there are problems with the levying *jizya* (poll tax) on them when “they are younger generation of the apostates”, or that *imām*, based on “they are unbelievers”, allows levying *jizya* on them. In the same way, the viewpoint is clear about killing them and fighting against them.

قوله: «إذ ما في أيديهم لا يخلو عن هذين القسمين».

⁹ For this, see (Dehqan, 2008, 150, n.66).

¹⁰ A name used for 'Irāq, or the irrigated and cultivated districts within an area (Yāqūt, 1866, iii, 174).

His words: “because their possessions, as will be evident, are not unaffected by these two conditions”.

أقول: فيه إن ما في أيديهم يحتمل قسمًا ثالثًا غير الفء و المال الضايغ؛ فإنه يحتمل أن يكون مما اكتسبوه بالاحتطاب و الاصطياد فإن تملكه موقوف كما أن ملكه موقوف على القول الأصح.

[To this I say:] this presents a problem that perhaps their property would be a third condition, something other than *fay*’ (legitimate booty) and the property that has been lost. It is probable that it would be of those things they gained by firewood selling and hunting. So, both taking possession of it and its ownership depend on a more correct saying.

قوله: «فما عرف المأخوذ منه».

His words: “in case the owner of the property is known”.

أقول: كأنه اختار في العبادة الوجه الرجوع ليثاب المدعى في الباب.

[To this I say:] it seems that he chose a rejected section of *‘Ibāda* (act of devotion)¹¹ so as he would be remunerated for his claim.

قوله: «فعلم أنه لا يتصور لهم مال في الغالب».

His words: “I know that it is not normally conceivable that they own property”.

أقول: قيد «في الغالب» زائدة على ما زعم لا طائل تحته.

[To this I say:] the stipulation “fi al-ghālib” is superfluous and it seems that there is no need to mention it.

قوله: «كان حكم الأموال الكائنية بأيديهم على ما ذكرنا... الخ»¹².

His words: “the legal situation regarding their properties is as was mentioned”.

أقول: فيه ما قدمناه و كأنه التزم ذكر متعلقات الظروف العامة فلذا كرر.

[To this I say:] here there is the same problem we mentioned previously. It seems that he found it necessary to mention the appurtenances of the general capacities. So, it is repeated.

¹¹ For *‘Ibāda*, see (Husaynī, 2006, 327-28).

¹² The manuscript repeats قوله كان حكم الاموال الكائنية قوله كان حكم الاموال الكائنية بأيديهم. The first is apparently superfluous.

قوله: «قلنا: القول بإسلام صبياتهم مرجوح، زيفه صاحب «الروضة» و جزم بأنهم مرتدون».

His words: “we say: the author of *al-Rawḍa* has cited [a passage] about the Islam of their younger generation and expressed the definite opinion that they are apostates”.

أقول: قال صاحب «الروضة»: قلت كذا صححه؛ يعني إسلام المرتدين. البغوي¹³ فتابعه الرافعي¹⁴. و الصحيح إنه كافر أصلي و به قطع جميع العراقيين. و نقل القاضي أبو الطيب¹⁵ في كتابه «المجرد»: «إنه لا خلاف فيه في المذهب و إنما الخلاف في إنه كافر أصلي أم مرتد؛ الأظهر أنه مرتد و الله اعلم». هذه عبارة «الروضة». و ليس فيها جزم، بأنهم مرتدون، كما ترى مع أنه قوله: «الأظهر مرتد». ليس بمعتد به، لأنّ الولد إذا انعقد من كافرين أصليين و له جد مسلم يجعل مسلماً تبعاً لجدّه. فإن تبع أبويه في الإسلام الذي كان قبل الردة أولى و تبعية الأبوين في غير الإسلام إنما يكون في كفر أصلي و التبعية في الردة ضعيفة أو محالة. نقل أن نصوص الشافعي بذلك.

[To this] I say: the author of *al-Rawḍa* said that I said this and also corrected it, i.e. the Islam of the apostates. Baghawī and Rāfi‘ī followed him. The correct matter is that the unbelievers are carried into account (here) and all ‘Irāqī *‘ulamā* certainly accepted this. In his book *al-Mujarrad*, Qādī Abū Ṭayyib states that “there is no difference about that in the religious books. Indeed, the difference is about that whether they are unbelievers or apostates. Apparently, they are apostates. God knows best”. This is *al-Rawḍa*’s expression. It reveals no certainty that they are apostates. As you see, his words: “apparently, they are apostates”, is not trustworthy. For, when a child, whose grandfather was a Muslim, was born from two unbelievers, he should, after his grandfather, be reckoned as Muslim. It is preferable that he would be his father’s follower when the latter was a Muslim and before he committed apostasy. Following those fathers and grandfathers, who left Islam, indeed is similar the following of the unbelievers. It is a weak or even impossible matter that one follows those fathers and grandfathers who are apostates. These are mentioned in the Shāfi‘ī texts.

فوجب القول على مذهب الشافعي: «بأنهم مسلمون» و بطل القول: «بأنهم كفار أصليون»، لأنه نقل إنه قد نص في جميع كتبه «أن ولد المرتد لا يسبى» و الذين يقولون هذا القول: «إنه يسبى» و لم يصح عن الشافعي القول: «بأنه مرتد» و يرد على الاتفاق الذي نقله القاضي أبو الطيب أنه شهادة على النفي، فلا يقبل. و كيف و قد نقل الرافعي و البغوي الخلاف فيه و صححا القول: «بأنه مسلم»؟

¹³ This is Abū Muḥammad Husayn b. Mas‘ūd Baghawī (432/1041-516/1122), better known as Muḥī al-Sunna, an influential Shāfi‘ī scholar originally from Baghsūr in northern Bāghdīs. For more information on Baghawī, famed for his Salafism, see the introductions to his own published works: *Sharḥ al-Sunna* and *Maṣābīḥ al-Sunna* (→ references).

¹⁴ Probably Barqalī refers to ‘Abd al-Karīm Rāfi‘ī Qazwīnī (d.623/1226), one of the great Shāfi‘ī *faqīhs*. He was also known as Imām al-Dīn. For some details, see the following work and its introduction: *al-Qism al-Tāsi‘ min Kitāb Fath al-‘Azīz fī Sharḥ al-Wajīz* (→ references).

¹⁵ The reference is to Abū Ṭayyib Ṭabarī, Ṭāhir b. ‘Abd Allāh b. Ṭāhir (348/959-450/1058), a *faqīh* of Shāfi‘ī school, who was born in Āmul and played a very significant part in promoting Shāfi‘ī law in ‘Irāq. For a long time Abū Ṭayyib Ṭabarī, also known as *qādī* or *shāikh* of ‘Irāq, was the main judge of Baghdad (Khaṭīb, 1931, ix, 358-60; Subkī, 1933, iii, 178-82).

¹⁶ Text has *al-Tajarrud* which should certainly be emended to *al-Mujarrad*. For this *risāla* as one of the less-known works of Abū Ṭayyib Ṭabarī (ibn Qādī, 1978, i, 238; Subkī, 1933, iii, 176).

It is necessary, according to the Shafi‘ī school, to say that “they are Muslims”. As it is mentioned in all his books that “it is impossible to keep the child of apostate in bondage”, it is a futile word that “they are unbelievers”. Some say “it is possible to keep the child of apostate in bondage” (while) Shafi‘ī do not acknowledge their apostasy. According to the consensus that Qādī Abū Ṭayyib mentioned, it is unacceptable. How we can accept that Rāfi‘ī and Baghawī had cited a different view about it and, at the same time, acknowledged that the younger generation of the apostates “are Muslim”?

فالحاصل: إن القول: «بحرمة أموالهم» أولى وأرجح من القول: «بحلها» لأنه ما اجتمع الحلال والحرام إلا وقد غلب الحرام على الحلال وإنه اسلم والاخذ بالإسلام¹⁷ أولى وأرجح.

The conclusion: the word on “the ban of their properties” is preferable to “make it licit” as licit and forbidden matters do not come together; unless forbidden matters would prevail against licit ones. He is Muslim and it is preferable to consider him as Muslim.

و في الجملة قد سلك مؤلف الكلمات في هذا الباب المغالطة. ألا ترى أنه قد أتى بالمرجوحات في صورة الراجحات و المقيدات في صورة المطلقات¹⁸؟ و ترك ما يستنبط و استنبط¹⁹ لا يحصد غير أنه ليس في عبادته عزم²⁰ صحيح حتى يجيب الله. كى تركت التعرض له في الأكثر حذراً عن الإكثار و الغيبة فكأنه غمض عينيه و صمم أذنيه فظن إنه لا يرى مبصر و لا يسمع واع. و السبب في ذلك أنه لما قال من غيظ صدره قول و ارتكب ما نوى من الأقوال الواهية إلا أن في مثل هذا المقام كظم الغيظ واجب و الندم ما صدر منه لاذب. جنبنا الله من الجدل و العناد في الدين و الهمتنا بفضله الصواب و اليقين. اللهم اهدنا الحق و اجعله لنا فطنا و لا تجعلنا من²¹ الذين يرون أقبح ما يأتونه حسناً.

In short, the author of these words has showed chicanery. Are you not seeing that he has mentioned *marjūhāt* (forbidden and reprehensible duties) as *rājiḥāt* (obligatory and desirable duties)²² and *muqayyadāt* (limited duties) as *muṭlaqāt* (unlimited duties)²³? He withdraws what is understandable and deduces something that cannot be obtained; there is no pure intention in his worship so as would be acceptable by God. Because of abstention from talkativeness and backbiting, I left to object him more. So, it seems that he has closed his eyes and turned the deaf ears, and he thought that no spectator can see that and no vigilant can hear that. The reason for this is that he angrily spoke (of the Yezidis) and saw that the illiterate people welcomed it as they accepted it with relish. He (mistakenly) compared *ghā‘ib* (absent) with *shāhid* (witness) and imagined this (enough) to execute that judgment. So, he valued that and accepted the futile words whereas it is necessary to repress the anger; and it is not one’s benefit to be regretful of what he has done. May God remove from us dispute and contumacy to religion; grant us, with His favour, a pious act and certainty. O God, show us the truth, and make us of intelligent ones, not of those who see the indecency but do not operate good deed.

¹⁷ Text spells بالاسلم.

¹⁸ Spelled المطلقاً.

¹⁹ استنبط and يستنبط.

²⁰ This is wrongly written عظم.

²¹ Both مع and من are given here. The second is in line, but the first was preferable to me.

²² For *marjūh* and *rājiḥ*, see (Husaynī, 2006, 229).

²³ For *muqayyad* and *muṭlaq*, see (ibid, 2006, 481, 502).

قاله مولانا محمد البرقلعي عليه الرحمة و الرضوان و صلى الله على محمد و آله و أصحابه أجمعين الطيبين الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً كثيراً. الحمد لله وحده. تمت.

It is said by Mawlānā Muḥammad al-Barqal'ī. May God forgive him, and enter him into the paradise. God bless Prophet, his family, and his companions all virtuous and pure; and grant him abundant peace. Praise merely belongs to God. It is finished.

REFERENCES

- 'Alī Afandī. *Risāla Kufr wa Irtidād Shī'a*. Qum: The Islamic Heritage Revival Center, MS No. 610/4.

- Abī Dā'ūd, Sulaymān b. Ash'ath al-Azudī al-Sijistānī. (2002). *Kitāb al-Sunan*, Ed. M. 'Adnān. Beirut: Dār al-Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

- Baghawī, Abū Muḥammad Ḥusayn b. Mas'ūd. (1971). *Sharḥ al-Sunna*, Ed. Sh. Arnūṭ & M. Z. Shāwīsh. Beirut & Damascus: al-Maktab al-Islām.

----- *Maṣābīḥ al-Sunna*. (1998). Ed. D. Khaṭīb. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyya, 1998.

- Dehqan, M. The Fatwā of Malā Šāliḥ al-Kurdī al-Hakkārī: An Arabic Manuscript on the Yazidi Religion. (2008). *Journal of Kurdish Studies* 6, 140-62.

- Dirāyatī, M. (2010). *Fihristwāra-yi Dastniwīsh-hā-yi Īrān*. Tehran: Kitābkhāna-yi Majlis.

- Ḥusaynī, S. M. (2006). *Farhang-i Iṣṭilāḥāt-i Fiqhī*. Tehran: Surūsh.

- 'Irfānīyān, Gh. (1991). *Fihrist-i Kutub-i Khaṭīr-yi Kitābkhāna-yi Markazī-yi Āstān-i Quds-i Raḍawī*. Mashhad: Kitābkhāna-yi Markazī-yi Āstān-i Quds.

- I'timād al-Saltāna, Mīrzā 'Alī Khān. (2010). *Safar-nāma-yi Makka*, Ed. S. 'A. Qādī 'Asgar, in: *Panjāh Safar-nāma-yi Ḥajj-i Qājārī*, vol.1, Ed. R. Ja'farīyān. Tehran: Nashr-i 'Ilm, 663-784.

- Kātib Çelebi [Muṣṭafā b. 'Abd Allāh Hacı Halife]. (1824). *Cihannümâ*. Constantinople: el-Âmire.

- Khaṭīb Baghdādī, Aḥmad b. 'Alī. (1931). *Ta'rīkh Baghdād*. Cairo: Maktabat al-Khānjī.

- Ibn Qādī, Abū Bakr b. Aḥmad. (1978). *Ṭabaqāt al-Shāfi'īyya*, Ed. H. 'Abd al-'Azīm Khān. Hyderabad: Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyya.

- Rāfi'ī, Abi al-Qāsim 'Abd al-Karīm. (1998). *al-Qism al-Tāsi' min Kitāb Faṭḥ al-'Azīz fī Sharḥ al-Wajīz*, Ed. T. Y. H. M. al-Mubārakī. PhD Thesis, Umm al-Qurā University, Mecca.

- Scheref, Prince de Bidlis. (1860-62). *Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes*, Ed. V. Véliaminof-Zernof. St.-Pétersbourg: Commissionnaires de l'Académie Impériale des Science.

-Subkī, ‘Abd al-Wahhāb b. ‘Alī. (1933). *Ṭabaqāt al-Shāfi‘īyya*. Cairo: s.v.

-Şem‘î Efendi. *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*. Istanbul: Topkapı Library, MS No. 1469.

-Shirwānī, Mullā Ḥusayn b. ‘Abd Allāh. *al-Aḥkām al-Dīniyya fī Takfīr al-Qizilbāsh*. Qum: Mar‘ashī Library, MS No. 2386.

-Yāqūt, Shihāb al-Dīn Abī ‘Abd Allāh Yāqūt b. ‘Abd Allāh al-Ḥimawī. (1866-73). *Mu‘jam al-Buldān, Jacut’s Geographisches Wörterbuch*, Ed. F. Wüstenfeld. Leipzig: In Commission bei F. A. Brockhaus.

Fols. 128v. - 129r.

Fols. 129v.-130r.

DERBAREYÊ KOVARA NÛBIHAR AKADEMIYÊ DE

Kovara Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye ku dê weşana gotarên kêrhatî yên di qada Kurdolojiyê de bike. Kovara Nûbihar Akademî, bi rêbazeke akademîk dê cih bide her cure nivîsên zanistî û bi nêrîneke multidisiplînerî dê nivîsên li ser zanistên ziman, edebiyat, çand, huner, aborî, civakî, olî û hwd. di nava xwe de bihewîne. Di kovarê de dê nivîsên mîna gotar, werger, tîpguhêzî, danasîna sempozyum, pirtûk û tezan biweşin. Gotarên ku ji bo weşandinê bîna şandinê de bi sîstema “hekemtiya kor” ku dê ji hêla hekemên pispor ên ku navên wan dê bîna weşartinê ve bîna nixandîna Kovara Nûbihar Akademî de di demsalên bihar û payîzê de salê du caran bê weşandin. Zimanê weşanê Kurdî (bi hemû zaravayên xwe ve) û Îngilîzî ye.

Nirxandina Gotaran

1. Lêkolîna ewilîn ji aliyê lijneya weşanê / edîtoriyê ve tê kirin. Gotarên ku ji aliyê ruxsarî û naverokî ve ne li gorî rêzîknameyê hatibin nivîsandîna, bi armanca ku bîna rastkirin li nivîskaran tîna vegeandîna. Piştî wê merheleyê gotarên ku guncaw in (dema werger bin digel orjînalên wan) ji sê hekeman re tîna şandin. Biryara weşandîna gotarên ku ji kovarê re tîna şandin li gorî nixandîna van hekeman tê dayîn. Eger bi kêmasî du rapor erênî bin, wê demê gotar tê weşandin. Dema ku hekeman sererastkirin xwestin û pêşniyazên xwe vegotin, gotar demildest ji nivîskaran re tê şandin û ji wan li gorî nêrînên hekeman daxwaza pêşxistin û guherandîna gotaran tê kirin. Gotarên ku ji bo sererastkirinê ji hekeman re tîna şandin divê herî dereng di nava mehekê de dîsa ji kovarê re bîna şandin. Heger di dema sînorkirî de guherîn û sererastkirin nehatibin çêkirin û şandin, biryardayîna weşanê wê demê di destê lijneyê de ye. Di rewşa nelihewkirina di navbera hekem û nivîskaran de, biryara weşandîna gotarê ya lijneya weşanê (edîtoriyê) ye. Gotarên sererastkirî di halên pêwîst de ji aliyê hekeman ve dîsa tîna kontrolkirin.

2. Nameya ji bo pejirandin yan nepejirandîna gotarê tevî raporên hekeman ji nivîskaran re tîna şandin. Ev bi riya postê, yan mailên elektronîk dibe. Ji dema teslîmkirina nivîsê bigire heya derketina du jimarên kovarê ku gotar nehatibe weşandin, derbarê wê yekê de dê bo nivîskaran agahî bê dayîn. Gotarên ku hatine şandin biweşe jî neweşe jî li nivîskarê wê nayên vegeandîna.

3. Berpîrsê naveroka gotaran nivîskar bi xwe ye. Gotarên ku ji bo weşanê tîn pejirandin, heqê weşana wan yê kovarê ye.

4. Bi şertê ku navê kovarê bê gotin, gotar û xebatên dîtbarî yên di kovarê de weşiyane dikarin bîn wergerin.

Esasên Rastnivîs û Weşana Kovara Nûbihar Akademiyê

1. Divê nivîsên ku bêne şandin berê li cihekî dî nehatibin weşandin, an jî ji bo weşanê divê di asta nirxandinê de nebin. Heger gotar berê di kongreyek, sempozyûmek an jî civînekê de hatibe pêşkêşkirin, bi şertê eşkerekirina dem û cihê wê û guncawdîtina lijneya weşanê dikare bê weşandin. Di vê babetê de hemû berpîrsiyarî ya nivîskar e.

2. Divê gotar bi tevahiya metnê, serbend, nişe û referansên xwe ve tenê di rûyekî rûpelekî A4ê de bi karakterê Times New Roman û 12 pûntoyê bin û valahiya di navbera rêzan de 1, 5 înk be. Valahiya kêlekên rûpelan divê ji bo çep û rastê 4, 5; ji bo jor û jêrê ji 3 santîmetre be. Wekî di divê li koşeya rastê ya di binê rûpelê de ji jimara rûpelê bê nivîsandin. Gotar bi nişe û referansên xwe ve divê ji 30 rûpelî derbas nebe û heger hebe digel tablo, şîkil û xêzan bê teslîmkirin. Divê ji bo şîkil, wêne, grafîk û xêzan jimar bêne dayîn û dema cihê wê hat jimareyên wan bîn diyarkirin û sernavên wan li jêrê wan, heger ku ji cihekî din hatibe neqîlkin divê jêderka wan bê nivîsandin. Divê jêderk û referans di nava gotarê de (li gorî sistema APAyê) bîn nivîsandin. Agahiyên berfireh ên jêderkan dê di dawiya gotarê de bê nivîsandin û heger rewşeke awarte hebe dikare di jêrenotê de ji bê nişandan.

3. Divê gotar ji bo ku karê rûpelsazî û çapê bi awayekî zûtir bê meşandin di dosyeya Microsoft Wordê de bîn nivîsandin û ji e-maila kovara Nûbihar Akademiyê re bîn şandin. Gotarên ku bi destan hatine nivîsîn dê neyên nirxandin.

4. Di gotarên ku dê bîn şandin de divê ev rêz bê şopandin: Sernavê gotarê, navê nivîskar, puxte (abstract), deqê gotarê, referans û kurte (Extended Abstract)

Sernav divê bi her du zimanan (Kurdî-Îngilîzî yan jî Îngilîzî-Kurdî) bê nivîsandin. Divê sernav ji 14 kelîmeyan ne zêdetir be û herfên pêşî yên kelîmeyên girdek bin.

Li binê sernavê divê navê nivîskar an jî nivîskaran cî bigre. Di jêrenotê de divê unvana akademîk, sazî, fakulte, beş, binbeş û navnişana elektronîk bîn dayîn.

Divê bi her du zimanan puxte bîn nivîsandin. Puxteya yekem bi zimanê ku gotar pê hatiye nivîsîn, puxteya duyem jî bi zimanê duyem dê bê nivîsandin. Puxteyên Kurdî di gotarên Kurdî de, dê bi diyalekta ku gotar pê hatiye nivîsandin û di gotarên Îngilîzî de dê bi diyalekteke ku nivîskar tercîh bike bîn nivîsandin. Puxte divê ji 120 kelîmeyan ne zêdetir be. Piştî her puxteyekê divê peyvên bingehîn yên gotarê bîn nivîsandin.

Divê di deqê gotarê de teqez beşên Destpêk (Introduction) Encam (Conclusion) û Jêderan (References) bîn nivîsandin. Eger pêwîstî hebe divê beşên wekî Rêbaz (Method), Nişane (Results), Gengeşe (Discussion) jî hebin.

Kurte (Extended Abstract) di gotarên Kurdî tenê de bi Îngilîzî tê nivîsandin. Kurte divê ji 500 kelîmeyî ne kêmtir û ji 750 kelîmeyî ne zêdetir be. Divê kurte hemû hizir û ramanên gotarê di nava xwe de bihewîne. Kurte, bi şîklê paragrafan tê nivîsandin û tê de sernavên navxweyî (destpêk, rêbaz û hwd.) û jêgirên wekxwe cih nagirin.

5. Nivîskar bi xwe ji rastî û nerastiya jêderkan berpirsiyar e. Jêderk mîna ku li jorê jî hatiye eşkerekirin divê di nava gotarê de bîn nivîsandin, heger nişe hebin divê di hundirê gotarê de bîn nimrekirin û li jêra gotarê li gor nimreya xwe bîn nivîsandin.

6. Di nameya serîlêdanê de divê bê ifadekirin ku gotar resen e û ji hêla nivîskar an jî nivîskaran ve hatiye xwendin, pesendkirin û bi tu awayî û tu cihê de nehatiye weşandin.

SERERASTKIRINA GOTARAN

Li nava welat û li dîyasporayê gelek pispor, akademîsyen û lêkolerên Kurd hene ku di qadên curbicur ên zanistên mirovayeti de xwe pêgihandine û di warên zanistî de kar dikin. Lê gelek ji van pisporan, ji ber mercên ku tê de pêgihîştine, nikarin gotarên xwe yên zanistî bi Kurdî binivîsin. Kovara Nûbihar Akademiyê bangewazî li kesên bi vî rengî dike ku ev kes gava yekem bavêjin û gotarên xwe bi Kurdî binivîsin. Dema ku gotarek bi Kurdî bê nivîsandin û ji bo sererastkirinê ji Nubihar Akademiyê re bê şandin, ew gotar dê ji aliyê pisporan ve bê sererastkirin. Gotarên ku bîn şandin dê ji du aliyan ve bîn kontrolkirin û sererastkirin:

1. Sererastkirina Normal

Sererastkirina normal, ji aliyê rênivîsê ve tê kirin. Ev cure sererastkirin ji bo kesên ku Kurdiya wan a nivîskî û zanistî baş e, lê rênivîsa wan kêm e tê kirin.

2. Sererastkirina Pêşketî

Sererastkirina pêşketî, ji aliyê wate û jinûvesazkirina hevokan ve tê kirin. Ev cure sererastkirin ji bo kesên ku axaftina wan baş e, dikarin hizr û ramanên xwe derbasî nivîsê bikin, lê ji aliyê termînolojî û gramera Kurdî ve kêm in tê kirin.

Têbînî: Piştî ku karê sererastkirina gotarê qediya, êdî gotar ji hekeman re dê bê şandin. Xizmeta sererastkirina gotaran ji bo zaraveyên Kurmancî û Dimilî ye.

Ji bo sererastkirinê gotarên xwe bişînin vê mailê: nubiharakademi@gmail.com

ABOUT NÛBIHAR AKADEMÎ JOURNAL

Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal that will be publishing articles in the field of Kurdology. *Nubihar Akademî* journal covers with an academic style all kinds of scientific articles and accommodates with a multi-disciplinary approach writings in the fields of linguistics, literature, culture, art, economy, sociology, religion, etc. Works such as articles, translations, transcriptions, symposium papers, books and theses will be published in the journal. The articles that are submitted to be published will be evaluated by expert peer-reviewers whose names will not be disclosed. Nûbihar Akademî is published biannually in spring and autumn. Publication languages are both Kurdish (all dialects) and English.

Review Procedure for Articles

1. The first evaluation of the articles is done by the publication board. The articles that are not in line with regulations of the journal in terms of form and content are sent back to their authors to be corrected. In the next phase, the articles that are suitable (with original versions if they are translated from another language) are sent to three reviewers. The decision to publish the articles submitted to the journal is made according to critique of these reviewers. If at least two (out of three) referees decide that your manuscript can be published, then your study will be published (after a revision based on the suggestions). If the reviewers ask for corrections and make suggestions, the articles are immediately sent to their authors and are asked to make improvements and corrections to the articles according to suggestions of the reviewers. The articles sent for corrections must be resent to the journal at latest within a month. If requested corrections are not made and the articles are not resent to the journal before the deadline, the publication board has the authority (this time) to decide whether to publish the articles or not. In case of disagreement between the reviewers and the authors, the decision to publish the articles is taken by the publication board. The articles that have been corrected can be re-evaluated by the reviewers if necessary.

2. A letter about whether their articles are accepted or rejected along with copies of referee reports is sent to authors. This could be done via post or e-mail. Authors will be informed

about the articles not published in the first two issues of the journal from the delivery date. Whether published or not, the submitted articles are never returned to authors.

3. Responsibility of opinions in the articles belongs to their authors. Publication rights of the articles approved to be published belong to the journal.

4. Articles and figures in the journal can be quoted on condition that the name of the journal is mentioned.

Writing and Publishing Guidelines of Nûbihar Akademî Journal

1. The articles submitted for publication must not have been published somewhere else before or be in reviewing process. If an article has been presented in a congress, symposium or another meeting, it can be published upon approval of the board of publication and on condition that the date and place of the presentation are stated. The responsibility in this respect belongs exclusively to the author.

2. Articles including whole text, indented paragraphs, notes and references must be written only on one face of an A4 paper with 12 font size in Times New Roman writing characters and with 1.5 line of writing space; 4.5 cm space on both sides of paper and 3 cm space on the top and bottom of paper. The article must bear page numbers on right bottom corner. Articles must not be more than 30 pages, including notes and references, and must be delivered with tables, figures and drawings if any. Figures, photographs, graphics and drawings must be numbered and in the text when it is necessary the numbers must be mentioned and their titles must be written on the below. If they are quoted from a different source, then their source must be stated. The source and references must be given within the text (according to APA 6th Edition style). Referencing information must be provided in detail at the end of article and if necessary references can be given in footnote.

3. Articles must be written in a Microsoft Word file for faster page-setting and publication, and sent to Nûbihar Akademî Journal e-mail address. Handwritten articles will not be reviewed.

4. Articles must be submitted in the following order: Title (capital letters), name of author or authors, abstract, the full text, references and (Extended abstract).

The titles of the articles need to be written in both languages (Kurdish-English or English-Kurdish). Titles cannot be written with more than 14 words. The first letter of each word in the title should be capital.

Under the title, names of authors will be presented and in the footnote their academic appellation, their affiliation, department, research area, and e-mail addresses will be indicated.

Abstracts must be written in both Kurdish and English. The first abstract will be provided in the language the article is written in and the second abstract will be in the

second language. In Kurdish articles the Kurdish abstract needs to be provided in the dialect the article is written in, while in English articles the abstract can be written in any dialect the authors prefer. Abstracts must be written with less than 120 words. Key words should be defined below every abstract.

The articles must absolutely have “Introduction” and “Conclusion” parts. Meanwhile, the “references” part must be placed, as well. References need to comply with the APA style instructions. In case of need, additionally parts such as “method”, “results” and “discussion” can be included.

Only in Kurdish articles, “(Extended abstract)”. part will be written in English. “Extended Summary” must be written in the range of 500 to 750 words and should not include subsections (e. g. Introduction, Method) and should reflect the basic ideas in the article in paragraphs. Quotation should not be included in the summary.

5. The author is responsible for the accurateness of references. As mentioned above, references must be given within the text. If there are any notes, they should be numbered within the text and placed at the bottom of the text by order of numbers.

6. It must be stated in the application letter that (a) the article is original, (b) it has been read and approved by author(s) and (c) it has not been published as a whole in any publication before.

Editing Articles (Proofreading)

In the homeland and diaspora, there are many Kurdish researchers, experts and academics who have developed themselves in various scientific fields. However, lots of them cannot write their scientific articles in Kurdish because of the conditions and circumstances which they have lived in. Nubihar Akademi Journal invites them to take the initiative for writing their articles in Kurdish. Articles which have been written in Kurdish and sent to Nubihar Akademi Journal will be examined, reviewed and edited by our experts. The submitted articles will be checked and edited in two aspects:

1. Normal Editing

Normal editing is a kind of making corrections in spelling. This sort of proofreading is for the authors whose Kurdish knowledge is good enough and acceptable academically but not in spelling.

2. Advanced Editing

Advanced editing is reconstituting sentences semantically. This kind of proofreading is for the authors whose speaking skill in Kurdish is good enough to transfer their thoughts into writing but their terminological and grammatical ability in the language is not adequate.

Note: After editing of articles is completed, the articles will be forwarded to referees. Proofreading works will be done only in Kurmanji and Zazaki dialects. Proofreading and editing articles is a paid work.

- To have your articles proofread by our referees, please send them to the following e-mail; nubiharakademi@gmail.com